

Березовська Л. І. кандидат психологічних наук, доцент;
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Гільчер К. С. студентка спеціальності Психологія
Національний університет «Львівська політехніка»

ВПЛИВ РЕКЛАМИ ЛІКІВ НА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН УКРАЇНЦІВ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження впливу реклами ліків на емоційний стан українців під час пандемії коронавірусної інфекції COVID-19. Описано правові аспекти, що стосуються реклами взагалі і реклами лікарських засобів зокрема в Україні та світі. Описано компоненти психологічного впливу реклами на особистість, способи маніпулювання у рекламних оголошеннях.

Ключові слова: реклама; емоції; емоційний вплив реклами; реклама лікарських засобів; маніпуляції.

Вступ. Ми живемо в епоху реклами, з якою стикаємось практично кожного дня. Реклама – це вид комунікації у сфері маркетингу між клієнтом і рекламодавцем з метою розповсюдження оплаченої інформації та залучення потенційних клієнтів до товару або послуги. У 2021 році майже кожен українець має своє унікальне медіасередовище, яке втілене у діяльності будь-яких видів медіа (засобів передавання, зберігання та відтворення інформації, призначені для її донесення через різні перепони: просторові, часові, тощо).

З точки зору психології, реклама – це специфічне соціальне явище, яке впливає на суспільство в цілому та на кожную окрему особистість. У результаті впливу реклами можуть формуватися нові цінності та установки.

Через пандемію коронавірусної інфекції COVID-19 значно збільшилась кількість реклами лікарських засобів, зокрема противірусних, антибіотичних, заспокійливих та інших лікарських препаратів. Такий феномен має цілком логічне пояснення: світ створив попит, потрібно надавати пропозицію. За нашими спостереженнями, існує тенденція підвищення рівня тривожності у населення у зв'язку із пандемією, а також із рекламою лікарських засобів.

Ставлення населення до реклами лікарських засобів розглядали такі дослідники і дослідниці, як Станевич А.С., Ершова О.Ю., Юнева А.В., Якімова Ю.Н. Ольховська А.Б., Приходько Т.О. Особливості реклами лікарських препаратів досліджували Витужнікова Г.М., Олешко

В.Ф., Кудряшова А.І., Ростова Н.Б., Вартанова Н.Г., Прокопчик К.В., Гіль Е.О., Гільмулліна А.Р. та інші.

Метою статті виступає теоретичний та емпіричний розгляд впливу рекламних оголошень лікарських засобів на емоційний стан українців.

Методи дослідження. У дослідженні використано комплекс теоретичних (оглядово-аналітичний; оглядово-порівняльний) та емпіричних (опитування, анкетування) методів. Опис здійснено на основі використання методів математичної статистики: описова статистика та кореляційний аналіз (коефіцієнт τ - Кендалла і кореляцію r -Спірмена).

Огляд сучасних досліджень.

Згідно із Законом України «Про рекламу» від 30.11.1999 р., реклама – це інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару [5]. Рекламу можна визначити як цілеспрямований інформативний вплив опосередкованого характеру на споживача для просування товарів і послуг [18; с. 195]. Інформація в рекламі подається у стислій, художньо вираженій формі, вона є емоційно-забарвленою [2]. В широкому сенсі, реклама розглядається як форма комунікації, яка перекладає якість товару на мову потреб, близьких і зрозумілих потенційному споживачу. Головна особливість реклами – її переконуючий характер, який спрямований на появу бажання придбати товар [8].

Рекламне оголошення рідко має тільки одну ціль. Зазвичай це деякий комплекс цілей:

- привернути увагу потенційного споживача;
- сформувати певний рівень знань у можливого покупця про товар або послугу;
- сформувати позитивне ставлення до товару, послуги або організації;
- надати потенційному споживачу переваги від придбання того, що рекламується;
- викликати інтерес до рекламованого товару або послуги;
- спонукнути до дії (придбання рекламованого товару або послуги), тощо [13; с. 10-11].

В силу своєї специфіки, реклама виконує ряд функцій:

- комунікативну (комунікативна взаємодія між рекламою і потенційним споживачем виникає тоді, коли реклама допомагає споживачу у досягненні пізнавальних цілей, у підсиленні позицій людини, у задоволенні потреби в емоційних враженнях і переживаннях, а також у формуванні естетичних вподобань і смаків);
- економічна (виражається в інформуванні про товар чи послугу, сприяє зросту рівня споживання, підтримування уваги та інтересу основних груп споживачів до рекламованого продукту чи послуги);
- соціальна (розповсюдження соціальних цінностей, сприяння формуванню стереотипів);
- освітня (формування уявлень про норми і правила поведінки людей у певних ситуаціях, виконуючи задачу соціалізації) [4].

Залежно від цілей рекламні оголошення поділяють на інформативні (доносять інформацію про товар, його показники, принципи дії, тощо), переконуючі (заохочують потенційних покупців надати перевагу певному товару), нагадуючі (нагадують про товар, місце його продажу та умови використання), підкріплюючі (підтверджують думку про товар після його купівлі та використання) [7], навіювані (будуються на довірі до авторитетного джерела або на ідентифікації) і підбурюючі (мають на меті досягнути негайної реакції потенційних споживачів) [4].

Реклама для виконання основного завдання (перетворити потенційного

споживача на дійсного) здійснює психологічний вплив на особистість, який має 4 основні рівні:

- когнітивний вплив (передача інформації необхідного об'єму про рекламований товар);
- афективний вплив (формування ставлення до товару, перетворення інформації в систему установок, мотивів і принципів);
- сугестивний вплив (переконання потенційних споживачів за допомогою використання усвідомлюваних і неусвідомлюваних психологічних елементів);
- конативний вплив (визначення поведінки, зокрема підштовхування споживача до придбання рекламованого товару або послуги) [10].

Експериментальним шляхом доведено, що сприйняття і переробка інформації відбувається за допомогою трьох основних чинників: афективних, когнітивних і біхевіоральних.

Когнітивний компонент емоційного впливу пов'язаний із тим, як потенційним споживачем сприймається рекламна інформація. Активізація когнітивної потреби є сильним психологічним чинником у рекламі.

Біхевіоральний компонент складається із усвідомлених і неусвідомлених дій і вчинків. Будь-яка реклама спрямована на свідоме і несвідоме, на погляди, думки, відчуття, відносини, що змінюють поведінку потенційних споживачів.

Афективний компонент рекламного впливу визначає емоційне ставлення особистості до рекламної інформації [2]. У рекламних оголошеннях активно використовуються специфічні прийоми із метою вплинути на емоційну сторону особистості, «зацепити за живе».

Емоційний компонент рекламного впливу визначає те, як ставиться суб'єкт (потенційний споживач) реклами до об'єкта (рекламований товар) реклами: із симпатією чи антипатією, нейтрально чи суперечливо. Емоційний метод впливу реклами на особистість вважається досить ефективним, адже прямий вплив на емоції є найкращим способом вплинути на поведінку. Зазвичай в рекламі за допомогою емоційного методу створюється асоціативний зв'язок між товаром та позитивними емоціями. Проте

для реклами лікарських засобів є характерним метод пробудження страху на початку оголошення. Зазвичай у такому випадку натякається на те, що в разі несприятливих наслідків будуть погані наслідки [8].

Щоб виконати своє призначення, рекламне оголошення має бути правдивим, переконливим, сучасним, зрозумілим, «чіпляючим». Реклама має бути по-доброму агресивна та емоційна. Тільки у такому випадку вона зможе спонукнути потенційного покупця до дії, до зміни звичок і смаків [13]. По суті, реклама є маніпуляцією, адже завдяки ній «продавці» намагаються непомітно переконати потенційних покупців у бажаності і необхідності рекламованого товару для останніх. Для цього часто використовуються як позитивні, так і негативні емоції. Головне, щоб вони були достатньо яскравими і не давали можливості потенційному споживачеві спокійно оцінити інформацію, яку він отримав, а одразу провокувати дію – покупку [2].

Регулювання реклами лікарських засобів в країнах ЄС є одноманітним. Це пов'язано із тим, що національне законодавство в усіх країнах ЄС є гармонізованим із статтею VIII Директиви 2001/83/ЄС. Згідно із Директивою, в країнах ЄС заборонено рекламувати кінцевому споживачу рецептурні препарати і лікарські засоби, які містять речовини, які класифікуються конвенціями ООН 1961 і 1971 років як наркотичні або психотропні. В інших країнах правове регулювання реклами лікарських препаратів може відрізнятися. Так, США та Індії дозволено рекламувати рецептурних препаратів; у Бельгії є суворі вимоги щодо реклами для професійної спільноти; у Хорватії, Данії, Естонії, Фінляндії, Литві, Нідерландах, Швеції, Великобританії, США та Ізраїлі дозволено порівняльна реклама, а у Німеччині та Ірландії дозволено у рекламі лікарських засобів порівнювати ціни. У Турції реклама лікарських препаратів повністю заборонена [3]. Адвокат Юнко М. прокоментував, які будуть «побічні ефекти», якщо перейняти досвід Турції і повністю заборонити рекламу лікарських засобів і медичних виробів в Україні [19].

Що ж стосується нашої держави, то у Законі України «Про рекламу» від

30.11.1999 р. зазначені особливості рекламування деяких видів товару. Згідно із Статтею 21 «Реклама лікарських засобів, медичної техніки, методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації», дозволяється реклама лікарських засобів, які відпускаються без рецепту лікаря. Реклама лікарських засобів повинна містити:

- об'єктивну інформацію про препарат і здійснюватись так, щоб було зрозуміло, що дане повідомлення є рекламою і що даний товар є лікарським засобом;

- вимогу про необхідність консультації із лікарем перед застосуванням препарату;

- рекомендацію щодо обов'язкового ознайомлення з інструкцією до застосування.

У рекламі лікарських засобів забороняється розміщення:

- відомостей, які можуть справляти враження, що консультація із фахівцем не є потрібною;

- відомостей про те, що ефект від застосування препарату є гарантованим;

- зображень зміни людського тіла або його частин в наслідок хвороби або поранень;

- тверджень, що сприяють виникненню або розвитку страху захворіти або погіршити стан свого здоров'я через невикористання засобу, що рекламується;

- тверджень, що сприяють можливості самостійного встановлення діагнозу і самостійного лікування з використанням засобу, що рекламується;

- посилянь на лікарські засоби, як на найбільш ефективні, безпечні, виняткові щодо відсутності побічних ефектів;

- порівнянь із іншими лікарськими засобами з метою посилення рекламного ефекту;

- посилянь на конкретні випадки вдалого застосування медичних препаратів;

- рекомендацій або посилянь на рекомендації медичних працівників, науковців, медичних закладів та організацій щодо рекламованого товару;

- спеціальних виявлень подяки, вдячності, листів, уривків із них з рекомендаціями, розповідями про застосування та результати дії рекламованого товару;

- зображень і згадок популярних людей, героїв кіно-, теле- та анімаційних фільмів, авторитетних організацій;

- інформації, що може вводити споживача в оману щодо складу, походження, ефективності, патентної захищеності лікарського засобу;

- інформації, яка дозволяє припустити, що медикамент є харчовим, косметичним чи іншим споживчим товаром або що безпечність та/або ефективність цього засобу обумовлена його природним походженням;

- зображення проведення цілительства на масову аудиторію.

У такій рекламі забороняється участь лікарів та інших професійних медичних працівників, а також осіб, зовнішній вигляд яких імітує зовнішній вигляд лікарів.

У Законі України «Про рекламу» також вказана інформація щодо регулювання рекламних оголошень залежно від того, де саме вони розміщуються: телебачення і радіо, друковані ЗМІ, електрозв'язку (в тому числі телефонного), зовнішня реклама (на відкритому просторі, рекламні банери, оголошення на будинках, тощо), внутрішня реклама (розміщена реклама в межах установ або організацій), на транспорті, під час демонструванні кіно- та відеофільмів. Так, час мовлення, відведений на рекламу на телебаченні і радіо, не може перевищувати 15 відсотків протягом астрономічної доби. Частка реклами протягом кожної астрономічної години фактичного мовлення не повинна перевищувати 20 відсотків (12 хвилин) [5].

Згідно із моніторингом програм телеканалів, що був проведений Національною радою з питань телебачення та радіомовлення у березні 2017 року, майже 30% від загальної кількості реклами на українському телебаченні – реклама лікарських засобів та медичних виробів. На деяких телеканалах обсяг такої реклами становить понад 50% [12].

Нами було проведено спостереження щодо реклами лікарських засобів на телеканалах «1+1», «СТБ» і «ICTV». Протягом неділі, 11.04.2021 року ми відслідкували кількість реклами лікарських засобів у рекламних блоках вказаних телеканалів вранці (з 8:30 до 9:30), вдень (з 14:00 до 16:00) і ввечері (з 20:30 до 21:30). Було з'ясовано, що в середньому реклама лікарських препаратів в ефірі телеканалу «СТБ» становить 21,1% від загальної кількості рекламних оголошень в одному

рекламному блоці, в ефірі «1+1» - 20,8%, в ефірі «ICTV» - 16,3%. Варто зазначити, що частка реклами лікарських засобів у рекламних блоках на цих телеканалах змінювалась протягом доби. Це зазначено на рис. 1.

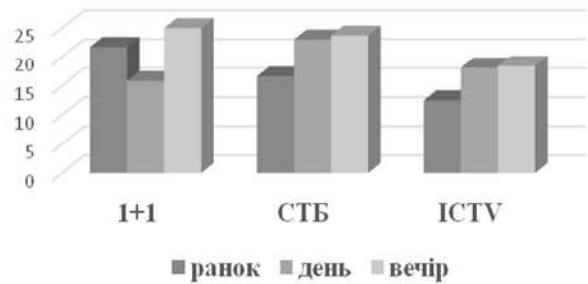

Рис. 1. Моніторинг реклами ліків на телеканалах України протягом одного дня

Визначено, що телеканали «СТБ» і «ICTV» вранці транслують відносно менше реклами лікарських засобів, на відміну від телеканалу «1+1», який має найменшу частку реклами лікарських засобів в денному рекламному блоці. Характерно, що ввечері всі три телеканали транслують найбільше реклами лікарських препаратів. Можна припустити, що кількість частки реклами лікарських засобів збільшується із можливим збільшенням телеглядачів (зазвичай люди дивляться телевизор ввечері).

Варто зазначити, що в Законі України «Про рекламу» немає специфічних обмежень щодо реклами, яка розміщена в Інтернеті. Можна припустити, що на такі рекламні оголошення розповсюджуються вимоги, викладені у Розділі 2 і Розділі 3 Закону, проте специфіка інтернет-реклами створює умови, за яких розміщення реклами можна здійснити в обхід забороняючих норм Закону. Через фактичну відсутність правового регулювання реклами лікарських засобів в Інтернеті, такі оголошення починають дедалі частіше з'являтися у соціальних мережах. Пам'ятаємо про те, що в Україні заборонено розмішувати рекламу лікарських засобів, які відпускаються по рецепту. Тим не менш, інформація щодо таких препаратів у соціальних мережах може розповсюджуватись у таких формах:

- особиста думка фізичної особи (при чому, фізична особа, яка за фахом є медичним або фармацевтичним працівником обмежена положеннями Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», згідно із якими медичні і фармацевтичні працівники під час виконання професійних обов'язків не мають права

рекламувати лікарські засоби; чи є ведення особистої сторінки у соціальній мережі професійною діяльністю сказати важко);

- розміщення інформації про проблематику без зазначення назви або діючої речовини відповідного лікарського засобу;

- інформація про компанію (просування безпосереднього бренду компанії);

- індивідуально спрямована інформація (поширення інформації про лікарські засоби через боти або особисті повідомлення до окремої особи).

Ще один момент, який стосується просування лікарських засобів у соціальних мережах – робота з блогерами. Нагадаємо, згідно із Законом України «Про рекламу», в рекламних оголошеннях лікарських засобів заборонено використовувати зображення і згадки популярних людей, героїв кіно-, теле- та анімаційних фільмів, авторитетних організацій. В Україні відсутнє регулювання критеріїв популярності або публічності. Відомими людьми вважаються особи з телемедійної сфери (актори і акторки, співаки і співачки), яких можна побачити в телевізійних програмах. Проте існує безліч блогерів у соціальних мережах, які мають мільйони підписників. І якщо в Україні така людина проводитиме рекламу лікарського засобу у себе на сторінці, з точки зору закону тут не буде ніякого порушення [15].

Антимонопольний комітет України завжди приділяв увагу недобросовісній рекламі, особливо тій, що стосується лікарських препаратів. Із початком пандемії COVID-19 у 2020 році, ця діяльність стала дуже актуальною. АМКУ виявив типові порушення в рекламі лікарських засобів, які почали з'являтися в цей період:

- поширення неправдивої інформації щодо швидкості дії лікарських засобів («долає швидко», «за декілька секунд», «з першого застосування»);

- поширення неточної інформації щодо якості та/або ціни на лікарські засоби («найвища якість», «доступна ціна»);

- поширення неточних відомостей щодо лідерства лікарських засобів («№1 у світі», «лідер»);

- поширення неправдивих відомостей про фармакологічні властивості лікарського засобу та його застосування («проти коронавірусу», «подвійна дія проти хвороби») [11].

У світі активно ведуть боротьбу із недобросовісною рекламою лікарських препаратів. Зокрема у Австралії була оштрафована Labtest Direct Pty Ltd – на суму \$12 600 за розповсюдження неправдивої та неповної інформації щодо експрес-тестів на COVID-19. В Китаї місцеві адміністрації накладають великі штрафи на компанії, які рекламують товари, які нібито захищають або лікують від COVID-19. В Україні ж в більшості випадків АМПУ обмежується рекомендаціями [14].

Лікарські засоби є з самого початку небажаним товаром для споживача, адже фактично кожна людина хоче бути здоровою і витратити свої кошти не на ліки, а на ті товари та послуги, які приносять їй задоволення. Лікарські препарати є специфічним виробом, він підкреслює нікчемність свого покупця у порівнянні із масою здорових людей. Саме через призму реклами картина боротьби із хворобою, яка просякнута негативними переживаннями, мала б перетворитись на поле чарівних можливостей, які приховує в собі придбання лікарського засобу [16].

По суті, реклама є маніпуляцією, адже завдяки ній «продавці» намагаються непомітно переконати потенційних покупців у бажаності і необхідності рекламованого товару для останніх. Звісно, здебільшого використовується так звана прихована маніпуляція в рекламі, ознаками якої можуть бути емоції і почуття, сенсаційність і невідкладність, зміна контексту, прикривання авторитетом, різноманітні стереотипи, тощо. Головне завдання маніпулятивної реклами – викликати максимальну емоцію, яка зможе залишитись у пам'яті на несвідомому рівні [1]. Використання у рекламі образів дітей із позитивними емоціями є широко розповсюдженим маніпулятивним методом (особливо у рекламі лікарських засобів в Україні). Емоційна пам'ять – один із найстійкіших видів пам'яті. Емоції сильніші та більш безпосередні на відміну від логічних суджень. Загальна емоційна реакція на рекламу товару автоматично переноситься на сам товар і здійснює значний вплив на поведінку потенційних покупців (зокрема – придбання товару, що рекламується) [17].

Дослідниці Мелікян А.В. і Тарабріна Д.П. [9] вивчали маніпулювання у рекламних оголошеннях і виокремили такі основні способи маніпулювання в рекламі: тиск на

бажання; залякування; створення проблеми і надання вирішення; створення ілюзії «можна»; звернення до авторитетів; використання порівняльної лексики; опір на принцип соціального доказу.

З емоціями пов'язаний такий спосіб маніпулювання як «залякування». Природно, що за власний стан здоров'я переймаються старші люди, а за здоров'я своїх дітей переживають батьки. Здебільшого на таких людей розраховуються рекламні оголошення, які мають на меті спочатку викликати почуття страху. Такий прийом виглядає не досить переконливо, проте це не робить його недовірливим. Пам'ятаємо, що Закон України «Про рекламу» забороняє розміщення тверджень, що сприяють виникненню або розвитку страху захворіти або погіршити стан свого здоров'я через невикористання засобу, що рекламується. Тому в рекламі ліків в Україні такий маніпулятивний емоційний прийом важко відслідкувати.

Також дослідниці [9] серед дійових та коректних способів впливу на аудиторію за допомогою мовних маніпуляцій виокремили «вплив на емоції (позитивні)». За нашими спостереженнями, цей маніпулятивний прийом в рекламі ліків в Україні широко застосовується. Незважаючи на те, що реклама лікарського засобу все одно буде асоціюватись із хворобою, практично в кожному рекламному відео зображується людина, яка посміхається і найчастіше – після використання рекламованого препарату.

За нашими спостереженнями, в Україні під час пандемії коронавірусної інфекції COVID-19 існує наступна тенденція. Люди старші 45 років, переважно жінки, із початком карантинних заходів відчували значне підвищення рівня тривожності. Суб'єктивно це пояснюється тим, що почала звертатись увага на такі події і явища, які раніше не викликали такої реакції. Зокрема маються на увазі такі ситуації:

- коли повз особистість проїжджає карета швидкої допомоги;
- коли особистість чує звук сирени швидкої допомоги;
- коли особистість помічає новини про статистику захворюваності і смертності від коронавірусної інфекції в Україні та/або світі;
- коли особистість помічає рекламу лікарських засобів (зокрема антибіотичних та противірусних препаратів).

Результати дослідження і їх обговорення.

З метою визначення впливу реклами ліків на емоційний стан українців під час пандемії було проведено анкетування. Для цього була створена авторська анкета, яка мала три основні розділи: ставлення до реклами, емоційна реакція на рекламу, самопочуття і благополуччя. Опитування було здійснено з використанням Google форми. В опитуванні взяло участь 101 особа віком від 18 до 59 років.

В результаті дослідження були з'ясовано, що 94% опитуваних надають перевагу Інтернету як основному засобу масової інформації. На рекламу, яка демонструється в Інтернеті та на телебаченні протягом дня звертають увагу половина респондентів (50,5% осіб). Щодо впливу на особистість будь якої реклами, то більша частина опитуваних чоловіків і жінок (63,4%) вважають, що реклама скоріше негативно впливає на них, а 15,9% - скоріше має позитивний вплив (здебільшого так вважають жінки до 30 років).

Всі наші опитування зазначили, що час від часу натрапляють на рекламу ліків. Серед них 43,6% респондентів зазначили, що вони інколи натрапляють на рекламу ліків протягом дня, більше половини постійно і часто (56,4% опитаних). А також 45,5% опитуваних чоловіків і жінок вважають, що реклама майже не впливає на них, а 22,8% - помірно впливає.

Емоції, які переживають наші опитувані в процесі споглядання реклами графічно показано на рис. 2.

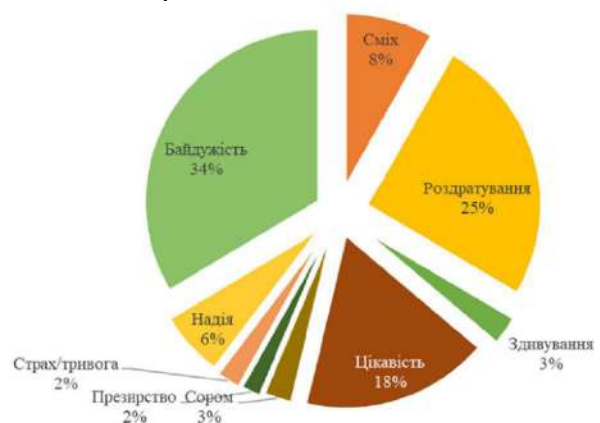

Рис. 2. Емоційні реакції, які були викликані рекламою лікарських засобів.

Отже, як зазначено на рисунку відповіді розмістилися наступним чином:

- найчастіше учасники та учасниці відчують байдужість (33,6% від усіх реакцій), коли натрапляють на рекламу

лікарських засобів, на другому місці знаходиться роздратування (25,3% від усіх реакцій) і на третьому місці – цікавість (17,5% від усіх реакцій).

Щодо емоцій, які виникають у наших респондентів стосовно певної групи лікарських засобів, то відповіді розмістилися наступним чином:

- варто зазначити, що тільки реклама лікарських антибіотичних та противірусних засобів викликає здебільшого роздратування (33,3%), байдужість (23,2%) і цікавість (17%);

- було з'ясовано, що респонденти та респондентки віком більше 50 років не відчують здивування, сорому або презирства під час перегляду реклами ліків;

- чоловіки-учасники дослідження взагалі не відчують сорому під час перегляду таких рекламних оголошень, у той час як у жінок-учасниць дослідження ця емоція зустрічається у 3% від загальної кількості жіночих реакцій на таку рекламу. Жінки найбільше відчують сором під час перегляду реклами медичних препаратів для чоловічої статеві системи (27,3% від усіх реакцій сорому), медичних засобів для жіночої статеві системи (18,2%) і лікарських препаратів для кишківника (18,2%).

Отже, реклама лікарських антибіотичних та противірусних засобів викликає в основному такі емоції як роздратування та байдужість. Жінки на відміну від чоловіків переживають сором.

Серед наших респондентів виявлено 48,5% опитуваних, які зазначають, що мають хороше самопочуття, 39,6% - задовільне, 9,9% - чудове і 2% - погане.

Цікавими виявилися результати емоційного сприйняття реклами ліків тими, хто має проблеми із здоров'ям та немає цих проблем. Дані опитування групи тих, хто немає проблем зі здоров'ям представлено на рис. 3.

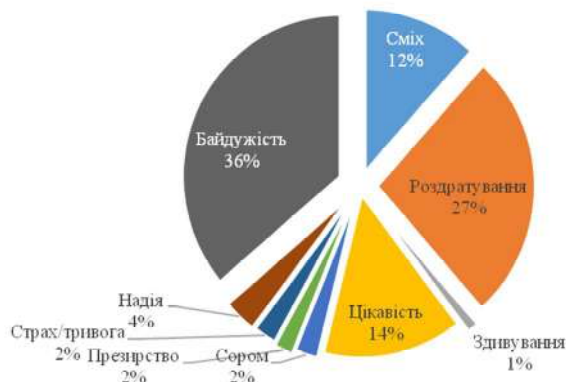

Рис. 3. Емоційні реакції на рекламу лікарських засобів у здорових респондентів.

Визначено, що у групі опитуваних є 31,7% учасників та учасниць не мають проблем зі здоров'ям. Здебільшого такі люди реагують на рекламу ліків байдужістю (36,2% від усіх реакцій таких людей), роздратуванням (26,8%) і цікавістю (14,3%).

Отже, ті, хто немає проблем зі здоров'ям здебільшого байдуже ставляться до реклами ліків. А також виявляють роздратування

Серед групи опитаних є 68,3% тих, хто мають проблеми зі здоров'ям. Дані опитування групи тих, хто має проблем зі здоров'ям представлено на рис. 4.

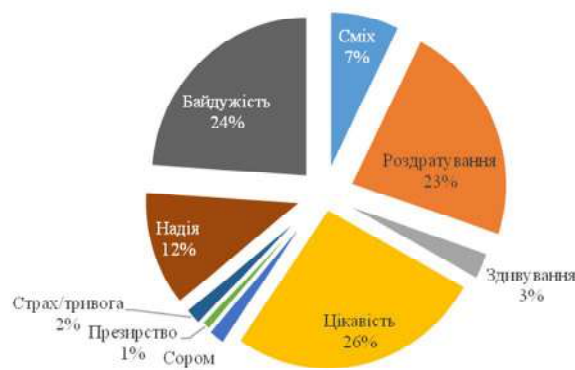

Рис. 4. Емоційні реакції на рекламу лікарських засобів у респондентів, які мають проблеми зі здоров'ям

Опитуванні, що мають проблеми зі здоров'ям, здебільшого відчують цікавість (26,6% від емоційних реакцій на рекламу ліків, які потенційно можуть допомогти із проблемної системою органів), байдужість (23,9%) і роздратування (22,9%).

Ми передбачали існування кореляційного зв'язку між емоціями, які людина переживає під час перегляду реклами ліків, і суб'єктивною оцінкою власного здоров'я, самопочуттям та благополуччям.

Перед визначенням кореляційного зв'язку ми перевірили отримані дані на нормальність розподілу за допомогою методу Колмогорова-Смірнова. Отриманий результат свідчить про ненормальність розподілу ($p < 0,05$). Тому для визначення кореляційного зв'язку між емоціями, які викликає реклама лікарських засобів і показниками здоров'я, самопочуття, благополуччя було використано коефіцієнт кореляції рангу τ -Кендалла і кореляцію r -Спірмена. В результаті проведеного аналізу було з'ясовано, що між емоціями, які викликає реклама ліків та показниками здоров'я, самопочуття і благополуччя є

незначимим кореляційний зв'язок (табл. 1). Це може свідчити про слабкі від'ємні кореляційні зв'язки між емоціями, що були спричинені рекламою медикаментів, і суб'єктивним рівнем здоров'я, самопочуттям і благополуччям.

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки.

	Кореляція	
	Г-Кендалла	г-Спірмена
Емоції від реклами лікарських засобів та суб'єктивна оцінка здоров'я	-0,146	-0,189
Емоції від реклами лікарських засобів та самопочуття	-0,038	-0,046
Емоції від реклами лікарських засобів та життєве благополуччя	-0,123	-0,158

Отже, виявлено протилежні взаємозалежності між емоціями, які викликають реклами лікарських засобів та суб'єктивної оцінки здоров'я, самопочуття та життєвого благополуччя.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, встановлено, що емоції – це особливий клас психічних процесів і станів людини, які пов'язані з потребами, мотивами та слугують одним із головних механізмів внутрішньої регуляції поведінки та психічної діяльності, які спрямовані на задоволення актуальних потреб. Доведено,

що емоційно забарвлена інформація запам'ятовується краще.

Реклама – це інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформулювати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару. Правове регулювання реклами взагалі та реклами ліків зокрема має свою специфіку залежно від держави. В Україні на даний час не існує регулювання реклами в мережі Інтернет, тому він стає тим полем, де можна «обійти закон».

Якісне рекламне оголошення виконує комплекс цілей, серед яких – спонукнути до дії (придбання рекламованого товару). Для виконання цього основного завдання реклама здійснює психологічний вплив на особистість, який часто є маніпулятивним, прихованим і має вагомий емоційний компонент.

Визначено, що українці переважно реагують на рекламу лікарських засобів байдужістю, роздратуванням і цікавістю. Також було встановлено, що емоції, які люди відчують під час перегляду рекламних оголошень лікарських засобів мають незначимий кореляційний зв'язок із суб'єктивним рівнем власного здоров'я, самопочуття і життєвого благополуччя.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у проведенні досліджень різноманітного впливу реклами лікарських засобів.

Список використаних джерел

1. Алексеева П.А. Манипуляция сознанием потребителя рекламы / П.А. Алексеева // Символ науки. - №4. – 2019. – с. 141-143
2. Волинець Н.В. Психологічний вплив реклами на поведінку споживача / Н.В. Волинець, С.В. Щирань // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2015. - №11/2015. – с. 106-109
3. Галковская Г. Реклама лекарственных средств – мировые практики: запрет, свобода или что-то между ними? [Электронный ресурс]. / Г. Галковская.: периодическое издание / Еженедельник «Аптека». – 2015. - №34 (1005). – Режим доступа: <https://www.apteka.ua/article/343130>
4. Гупаловська В.А. Психологія реклами [Електронний ресурс]. / В.А. Гупаловська. – Режим доступу: <http://www.creo.lviv.ua/articles/articles/vidi-reklamnogo-psixologichnogo-vplivu.html>
5. Закон України «Про рекламу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedem.org.ua/library/zakon-ukrayiny-pro-reklamu/>
6. Карлова Л.В. Основы рекламы: Учебное пособие. Часть 1 / Л.В. Карлова. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. – 112 с., с. 8-10
7. Карпук В.В. Маркетинг [Електронний ресурс]. / В.В. Карпук. – Режим доступу: https://lubbook.org/book_494_glava_9_Motivi_reklami_sutnist_tar.html
8. Махов А.А. Влияние рекламы на психологию личности / А.А. Махов, Н.И. Мутугулина // Диалог культур в педагогическом и психологическом континууме: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. – 2019. – 122с.
9. Меликян А.В. Речевое воздействие и языковое манипулирование в рекламе / А.В. Меликян, Д.П. Тарабрина // Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия. – 2013. – с. 52-58

10. Миронов Ю.Б. Основы рекламной деятельности. навч. посіб. / Ю.Б. Миронов, Р.М. Крамар. - Дрогобич: Посвіт, 2007. – 108 с.
11. Миронюк О. Реклама ліків під час пандемії COVID-19 – які прояви недобросовісної конкуренції вбачає АМКУ? [Електронний ресурс]. / О. Миронюк.: періодичне видання / Еженедельник «Аптека». – 2021. - №11 (1282). – Режим доступу: <https://www.apteka.ua/article/587975>
12. МОЗ працює над посиленням контролю за рекламою лікарських засобів та медичних виробів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://moz.gov.ua/article/news/moz-pracjuje-nad-posilennjam-kontrolju-za-reklamoju-likarskih-zasobiv-ta-medichnih-virobiv>
13. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы: учеб. пособ. / Науч. ред. М.В. Удальцова. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2009. – 230 с., с. 10-11
14. Осторожно, реклама фейковых лекарств от COVID-19. Как с этим борется государство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://biz.liga.net/ekonomika/reklama-marketing/opinion/nedobrosovestnaya-reklama-vo-vremya-pandemii>
15. Прохоренко Є. Промоція ліків через соціальні мережі: важливі правові аспекти. / Є. Прохоренко. [Електронний ресурс]. : періодичне видання / Еженедельник «Аптека». – 2019. - №41 (1212). - Режим доступу: <https://www.apteka.ua/article/519440>
16. Рождественский Д.А. Об искусстве превращения полуправды в полную ложь, или манипуляционные приемы в рекламе лекарственных средств / Д.А. Рождественский, С.Б. Сеткина, С.Г. Провалинская // Рецепт. – 2012. - №3(83). – с. 54-65
17. Рустамова Ф.Р. Манипуляции в рекламе как инструмент формирования потребительского поведения / Ф.Р. Рустамова // Комплексные проблемы развития науки, образования и экономики региона. - №1 (4). – 2014. – с. 122-125
18. Турченко М.О. Маркетинг. навч. посіб. / М.О. Турченко, М.Д. Швець, Т.С. Карпан. – Рівне: НУВГП, 2010. – 293 с.
19. Юнко М. «Побічні ефекти» повної заборони реклами ліків в Україні. / М. Юнко. [Електронний ресурс]. : періодичне видання / Еженедельник «Аптека». – 2010. - №37 (758). – Режим доступу: <https://www.apteka.ua/article/53858>

References

1. Alekseeva P.A. Manipulyatsiya soznaniem potrebitelya reklamy [Manipulation of advertising consumer consciousness] / P.A. Alekseeva // Simvol nauki. - №4. – 2019. – s. 141-143 (in Russia)
2. Volynets N.V. Psykholohichniy vplyv reklamy na povedinku spozhyvacha / N.V. Volynets, S.V. Shechyran // Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina». – 2015. - №11/2015. – s. 106-109 (in Ukrainian)
3. Galkovskaya G. Reklama lekarstvennykh sredstv – mirovye praktiki: zapret, svoboda ili chto-to mezhdu nimi? [Advertising of medicines - world practices: prohibition, freedom, or something in between?] [Elektronnyy resurs]. / G. Galkovskaya. : periodicheskoe izdanie / Yezhenedelnik «Apteka». – 2015. - №34 (1005). – Rezhim dostupa: <https://www.apteka.ua/article/343130> (in Russia)
4. Hupalovska V.A. Psykholohiia reklamy [Psychology of advertising] [Elektronnyi resurs]. / V.A. Hupalovska.– Rezhym dostupu: <http://www.creo.lviv.ua/articles/articles/vidi-reklamnogo-psixologichnogo-vplivu.html> (in Ukrainian)
5. Zakon Ukrainy «Pro reklamu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://cedem.org.ua/library/zakon-ukrayiny-pro-reklamu/> (in Ukrainian)
6. Karlova L.V. Osnovy reklamy: [Advertising Basics] Uchebnoe posobie. Chast 1 / L.V. Karlova. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo politekhnicheskogo universiteta, 2009. – 112 s. (in Russia)
7. Karpuk V.V. Marketing [Marketing] / V.V. Karpuk. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: https://lubbook.org/book_494_glava_9_Motivi_reklami_sutnist_tar.html (in Russia)
8. Makhov A.A. Vliyanie reklamy na psikhologiyu lichnosti [The influence of advertising on personality psychology] / A.A. Makhov, N.I. Mutugulina // Dialog kultur v pedagogicheskom i psikhologicheskom kontinuumе: sbornik statey po itogam Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – 2019. – 122 s. (in Russia)
9. Melikyan A.V. Rechevoe vozdeystvie i yazykovoe manipulirovaniye v reklame [Speech influence and language manipulation in advertising] / A.V. Melikyan, D.P. Tarabrina // Yazyk i pravo: aktualnye problemy vzaimodeystviya. – 2013. – s. 52-58 (in Russia)
10. Mironov Yu.B. Osnovy reklamnoy diyalnosti. [Basics of advertising] navch. posib. / Yu.B. Mironov, R.M. Kramar. - Drogobich: Posvit, 2007. – 108 s. (in Ukrainian)
11. Myroniuk O. Reklama likiv pid chas pandemii COVID-19 – yakі proiavy nedobrosovisnoi konkurentsii vbachaie АМКУ? [Drug advertising during the COVID-19 pandemic - what manifestations of unfair competition does the АМКУ see?] / O. Myroniuk. [Elektronnyi resurs]. : periodychne vydannia /

Ezhenedelnyk «Apteka». – 2021. - №11 (1282). – Rezhym dostupu: <https://www.apteka.ua/article/587975> (in Ukrainian)

12. MOZ pratsiuie nad posylenniam kontroliu za reklamoju likarskykh zasobiv ta medychnykh vyrobiv. [The Ministry of Health is working to strengthen control over the advertising of medicines and medical devices] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://moz.gov.ua/article/news/moz-pracjue-nad-posilennjam-kontrolju-za-reklamoju-likarskykh-zasobiv-ta-medychnykh-vyrobiv> (in Ukrainian)

13. Mokshantsev R.I. Psikhologiya reklamy [Psychology of advertising] : ucheb. posob. / Nauch. red. M.V. Udaltsova. – M.: INFRA-M; Novosibirsk: Sibirskoe soglasenie, 2009. – 230 s., s. 10-11 (in Russia)

14. Ostorozhno, reklama feykovykh lekarstv ot COVID-19. Kak s etim boretsya gosudarstvo. [Beware, advertising of fake drugs for COVID-19. How the state is fighting this.] [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : <https://biz.liga.net/ekonomika/reklama-marketing/opinion/nedobrosovestnaya-reklama-vo-vremya-pandemii> (in Russia)

15. Prokhorenko Ye. Promotsiia likiv cherez sotsialni merezhi: vazhlyvi pravovi aspekty. / Ye. Prokhorenko. [Promotion of medicines through social networks: important legal aspects] [Elektronnyi resurs]. : periodychne vydannia / Ezhenedelnyk «Apteka». – 2019. - №41 (1212). - Rezhym dostupu: <https://www.apteka.ua/article/519440> (in Ukrainian)

16. Rozhdestvenskiy D.A. Ob iskusstve prevrashcheniya polupravdy v polnuyu lozh, ili manipulyatsionnye priemy v reklame lekarstvennykh sredstv [About the art of turning half-truths into complete lies, or manipulative techniques in drug advertising] / D.A. Rozhdestvenskiy, S.B. Setkina, S.G. Provalinskaya // Retsept. – 2012. - №3(83). – s. 54-65 (in Russia)

17. Rustamova F.R. Manipulyatsii v reklame kak instrument formirovaniya potrebitelskogo povedeniya [Manipulation in advertising as a tool for shaping consumer behavior] / F.R. Rustamova // Kompleksnye problemy razvitiya nauki, obrazovaniya i ekonomiki regiona. - №1 (4). – 2014. – s. 122-125 (in Russia)

18. Turcheniuk M.O. Marketynh. [Marketynh] navch. posib. / M.O. Turcheniuk, M.D. Shvets, T.S. Karpan. – Rivne: NUVHP, 2010. – 293 s. (in Ukrainian)

19. Yunko M. «Pobichni efekty» povnoi zaborony reklamy likiv v Ukraini. ["Side effects" of a complete ban on drug advertising in Ukraine] / M. Yunko. [Elektronnyi resurs]. : periodychne vydannia / Ezhenedelnyk «Apteka». – 2010. - №37 (758). – Rezhym dostupu: <https://www.apteka.ua/article/53858> (in Ukrainian)

Резюме

Березовская Л. И. кандидат психологических наук, доцент
Национальный университет «Львівська політехніка»

Гильчер К. С. студентка специальности Психология
Национальный университет «Львівська політехніка»

ВЛИЯНИЕ РЕКЛАМЫ ЛЕКАРСТВ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ УКРАИНЦЕВ

В статье представлено результаты теоретического и эмпирического исследования влияния рекламы лекарств на эмоциональное состояние украинцев во время пандемии коронавирусной инфекции COVID-19. Описано правовые аспекты, что относятся к рекламе вообще и рекламы лекарственных средств в Украине и мире. Описано компоненты психологического влияния рекламы на личность, способы манипулирования в рекламных объявлениях.

Ключевые слова: реклама; эмоции; эмоциональное влияние рекламы; реклама лекарственных средств; манипуляции.

Summary

Berezovska L. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Lviv Polytechnic National University

Hilcher K. Psychology specialty student
Lviv Polytechnic National University

THE IMPACT OF MEDICINES ADVERTISING ON THE EMOTIONAL STATE OF UKRAINIANS

Introduction.

This article represents the results of theoretical and empirical research about the impact of medicines advertising on the emotional state of Ukrainians during the pandemic of coronavirus infection COVID-19.

At the moment there is tendency that shows that the level of public concern is growing because of the pandemic, and as well as because of advertising of medicines.

Purpose.

The purpose of the article is to highlight the results of theoretical and empirical consideration with the help of advertisements of medicines on the emotional state of Ukrainians.

Methods.

Theoretical (literature analysis, generalization of theoretical data) and empirical (instrumental methods) research methods are used.

Originality.

Emotions are the special class of mental processes and human states that are related to needs and motives, they serve as one of the main mechanisms of internal regulation of behavior and mental activity, which are aimed at meeting current needs. It has been proven that emotionally colored information is better remembered.

According to the Law of Ukraine "On Advertising" of 30.11.1999, Advertising is information about a person or product, disseminated in any way or any form, defined by programming or maintaining the awareness of consumers of advertising and their interest in such persons or goods. Legal regulation of advertising in general and particularly the drug advertising has its own specifics depending on the state. In Ukraine, there is currently no regulation of advertising on the Internet, so it is becoming a place where you can "bypass the law."

High-quality advertising fulfills a set of goals, among which - to encourage the action (purchase of the advertised product). To accomplish this basic task, advertising has a psychological impact on the individual, which is often manipulative, hidden and has a significant emotional component.

According to our observations, in Ukraine during the pandemic of coronavirus infection COVID-19 there is a tendency: people over 45 years, mostly women, with the beginning of quarantine measures experienced a significant increase in anxiety.

Subjectively, this is due to the fact that people began to pay attention to such events and phenomena that did not cause such a reaction before. One of such situations is that the individual notices the advertising of medicines (including antibiotics and antiviral drugs). This phenomenon needs empirical researches.

Ukrainians mostly react to the advertising of medicines with indifference (33.6% of all reactions), with irritation (25.3%) and with curiosity (17.5%). It has also been found that the emotions that people experience when viewing drug advertisements have a small correlation with the subjective level of their own health, and well-being.

Conclusion.

Prospects for further research are explored in studies of the various effects of medicines advertising.

Keywords: *advertising; emotions; emotional impact of advertising; advertising of medicines; manipulation.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 19.04. 21.

Воронова О. Ю. кандидат психологічних наук,
Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0002-6504-240X>

Барчій М. С. Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0002-7762-0959>

ВІКОВІ АСПЕКТИ КРЕАТИВНОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ

У статті проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на проблему креативності, її структуру та ознаки. Підкреслено роль молодшого шкільного віку для розвитку креативності. Висвітлено психолого-педагогічні підходи до розвитку креативності учнів початкової школи. Наведено рекомендації педагогам щодо розвитку креативності школярів.

Ключові слова: розвиток; креативність; здібності; молодший школяр; творчість; творча обдарованість.

Вступ. Розвиток суспільства у нових умовах ставить завдання формування творчого потенціалу особистості. Нинішньому суспільству потрібне не стільки репродуктивне мислення, яке цінне у стабільний час або у час перенасичений творчою енергією, скільки продуктивне мислення. У сучасному суспільстві зростає потреба у творчих, креативних людях, здатних до неочікуваних і оригінальних відкриттів і ідей. Суспільству сьогодні необхідні конкретні програми, спрямовані на розвиток творчого потенціалу та креативності особистості. Ці програми необхідно впроваджувати у дитячих садках, школах, вищих навчальних закладах. В. Моляко переконаний в тому, що сьогодні, а тим більше – завтра, саме творча, естетично збагачена особистість у змозі розв'язувати як щоденні виробничі, так і масштабні завдання, які забезпечуватимуть не просто виживання, а прогрес нації, здатної зайняти у співдружності народів достойне місце, створити кожному своєму громадянину повноцінне економічне і культурне життя [9]. Творчому розвитку дитини завжди приділялася велика увага у психолого-педагогічній теорії і практиці. У сучасних умовах розвитку нашого суспільства, його значних соціально-економічних трансформацій здатність людини до творчості набуває особливого значення.

Мета статті – теоретично обґрунтувати особливості розвитку креативності молодшого школяра.

Теоретичне підґрунтя. Термін «креативність» у напрямках психолого-педагогічних досліджень набув поширення

у 60-ті роки ХХ століття. Проблеми тлумачення зазначеного поняття та його сутності присвячені праці таких науковців, як: Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, Л. Єрмолаєва-Томіна, М. Козленко, М. Лещенко, О. Лук, А. Маслоу, О. Матюшкін, В. Петухов, В. Рогозіна, К. Роджерс, К. Тейлор, Е. Торенс, К. Тошина, В. Франкл, Е. Фромм. Проте, немає чіткого та однозначного визначення зазначеного поняття, тому наразі не існує єдиного наукового підходу або концепції креативності. Тільки в зарубіжній психології існує близько сотні визначень поняття «креативність», що відображають уявлення дослідників, представлених в межах численних концепцій креативності.

Про необхідність розвитку творчих сил і можливостей учнів у навчальному процесі писав відомий український педагог В. Сухомлинський. У своїх науково-педагогічних пошуках він прагнув визначити найважливіші шляхи залучення дітей до наукової, технічної, художньої творчості, вивчав можливості окремих навчальних дисциплін в організації творчої діяльності. Також вагомий внесок в дослідження даної проблеми, у вітчизняній психології, було зроблено завдяки працям О. Матюшкіна, Я. Пономарьова, Д. Богоявленської, Є. Ільїна, В. Дружиніна, О. Яковлевої, В. Маляко.

На думку В. Моляко, система нинішнього навчання в нашій країні і за кордоном, перш за все, орієнтована на засвоєння змісту знань, поглиблення ерудиції, розвиток правильного, точного, логічного, послідовного, безпомилкового мислення. Така організація освіти розвиває

можливості для мислення, аналізу, узагальнення, класифікації інформації, формує вміння швидко обробляти її, пояснювати і деталізувати. Здібності людини, які дають можливість їй досягнути мети – це здібності до творчості, до створення нового, унікального, котре є ядром, центральною складовою творчого потенціалу[9].

Методи дослідження. У ході дослідження були використані наступні теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення поданих у літературі матеріалів щодо досліджуваної проблематики.

Результати і обговорення. У психологічній енциклопедії креативність визначається як рівень творчої обдарованості, прояву здібностей до творчості, що виявляються у мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності та є відносно стійкою характеристикою особистості [15].

Подібне визначення ми зустрічаємо у педагогічному словнику. Креативність тлумачиться як творчі можливості (здібності) людини, що можуть виявлятися у мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особистість загалом чи її окремі сторони, продукти діяльності, процес їх створення. Креативність розглядається як найважливіший і відносно незалежний фактор обдарованості. Креативність визначається не стільки критичним ставленням до нового з точки зору існуючого досвіду, скільки сприйнятливостю до нових ідей [14].

Креативність – це активність, що втілюється в продуктах творчості. Завдяки їй людина виражає себе, свій внутрішній світ, змінюючи його. Вона творить не тільки зовнішній світ, але й свій власний (внутрішній) [2].

За визначенням Т. Воробйової, креативність молодшого школяра – це загальна характеристика особистості учня, яка виявляється, передусім, у навчально-пізнавальній діяльності й зумовлює творчу спрямованість дитини, її здатність до самостійного вибору оптимального та оригінального шляху вирішення навчальних завдань, створення нових ідей, продуктів, новизна яких може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною [4].

В. Павленко узагальнюючи підходи до трактування креативності стверджує, що її можна розглядати: як загальну здатність до творчості; властивість особистості; здатність виходити за межі заданої ситуації, створювати оригінальні цінності; процес прояву власної індивідуальності [13].

Дж. Гілфорд вважав, що креативність – це здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення. Саме після публікації його робіт, у яких він визначає різницю між двома типами мисленнєвих операцій – конвергенцією і дивергенцією, концепція креативності набула широкої популярності та почала активно опрацьовуватися [5].

Дж. Гілфорд вважав операцію дивергенції, наряду з операціями перетворення, основою креативності. Дивергентним (від лат. *divergentis* – той, що розходить у різні сторони) у психології називають альтернативне мислення, що відбувається усупереч причинно-наслідковим зв'язкам.

Дж. Гілфорд зазначав, що креативність як природний творчий потенціал людини визначена генетично. Учений виділив спочатку чотири, а згодом шість основних параметрів креативності:

1) оригінальність – спроможність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді, відповідати на подразники нестандартно;

2) семантична гнучкість – здатність виявити основну властивість об'єкта і запропонувати новий спосіб його використання;

3) образно-адаптивна гнучкість – спроможність змінити форму стимулу таким чином, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання;

4) семантична спонтанна гнучкість – продукування різноманітних ідей у нерегламентованій ситуації [18].

Для визначення рівня креативності Дж. Гілфорд виділив 16 гіпотетичних інтелектуальних здібностей, що характеризують креативність. Серед них:

- швидкість думки – кількість ідей, що виникають за одиницю часу;

- гнучкість думки – здатність переключатися з однієї ідеї на іншу;

- оригінальність – здатність виробляти ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих поглядів;

- допитливість – чутливість до проблем у навколишньому світі;
- здатність до розробки гіпотези;
- ірреальність – логічна незалежність реакції від стимулу;
- фантастичність – повна відірваність відповіді від реальності за наявності логічного зв'язку між стимулом і реакцією;
- здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу;
- здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі [5].

К. Шмідт підкреслює, що поняття «креативність» стосується лише людини, а не продукту творчого процесу [17]. Дослідник виділяє декілька характеристик, які формують образ креативної людини, зокрема це:

- ✓ особливий спосіб сприйняття світу (наприклад, здивування, захоплення, свіжість погляду);
- ✓ відкритість і терпимість до двозначності;
- ✓ незалежність і сміливість;
- ✓ відсутність страху перед невідомим;
- ✓ спонтанність і експресивність;
- ✓ здатність сконцентруватися й захопитися завданням;
- ✓ доброзичливе почуття гумору;
- ✓ соціалізація і готовність діяти для інших і з іншими;
- ✓ можливість інтеграції протилежностей [17].

П. Торренс, В. Дружинін, Д. Богоявленська, В. Юркевич виділяють дві фази розвитку креативності. Перша фаза характеризується відсутністю будь-якої спеціалізації – дитина творить в різних напрямках культури. Цей сенситивний період розвитку креативності припадає на вік від 3 до 5 років. Механізм її формування – наслідування значущого дорослого як креативного зразку. У дитини з'являється потреба діяти як дорослий, зрівнятися з ним. У дошкільників спостерігається масовий прояв творчості, котрий відображає природну поведінку дитини, бо у неї відсутній досвід, що заважає їй творити. В.С. Юркевич називає цю креативність «наївною», а П. Торренс вважає природним даром [8]. Згодом, в процесі розвитку, помічається схильність дитини до того або іншого виду занять і у віці 13-20 років виникає «спеціалізована» креативність,

тобто здатність до творчості у певному виді діяльності. На цьому етапі особливого значення набуває професійний зразок.

Надзвичайно важко оцінити дійсне значення ознак креативності, що проявляються в дитинстві, і тим більше передбачити їх подальший розвиток. Дуже часто є очевидним, що яскраві прояви ознак креативності дитини, які є достатніми для початкових успіхів у навчанні, не є шляхами до дійсних, соціально значущих досягнень. Проте, ранні ознаки креативності не можуть залишати байдужими батьків, педагогів – адже вони можуть вказувати на зародження справжнього таланту [16].

Рівень креативності в дітей молодшого шкільного віку, зазвичай, залежить від тих навичок, яких дитина дошкільного віку набула в іграх, спілкуванні з оточенням, продуктивних видах діяльності. Тому індивідуальні відмінності дітей, які виявляє вчитель молодших класів, уже є досить значущими. Порівнюючи креативність дітей дошкільного та молодшого шкільного віку можна помітити зниження її рівня в школярів порівняно з дошкільниками. Дійсно, починаючи навчатися у школі, дитина значною мірою втрачає власну свободу. Окрім цього, у школі є деякі обмеження стосовно ігрової діяльності дітей, їхнього фантазування, особистого пізнання світу тощо. Шкільне навчання обмежує, також і час: більшість його дитина змушена витратити на навчання. Отже, для більшості дітей креативність і креативне мислення замінюються шаблонним вивченням навчальних предметів. Однак, зазначені обмеження не позбавляють дитину креативності: вони лише дещо її стримують. Креативність дітей молодшого шкільного віку може набувати таких проявів, що не завжди є зрозумілими для вчителя: учні, які мають високий креативний потенціал, протистоять суворій дисципліні, конформізму, вони схильні до незалежності, мають підвищене почуття гумору і гостріше реагують на несправедливість. Такі діти не сприймають суворо регламентованих занять, які повторюються і викликають у них нудьгу. Але водночас, такі діти є напрочуд допитливими та інтелектуально активними [7].

Молодший шкільний вік – це вік, коли спонтанна креативність дошкільного віку поєднується з абстрактним мисленням,

логічністю та інтелектом, який швидко зростає. Цей вік характеризується появою можливості самостійної постановки цілей, мотивування себе, пошуку способів дій та контролю результатів. За оцінками психологів, молодший шкільний вік сприятливий для формування у дітей здатності до тривалої цілеспрямованої діяльності. У молодшому шкільному віці формуються увага, увага, воля, мислення.

У віковій психології зазначається, що здатність до креативної діяльності в учнів початкових класів є надзвичайно високою. Дитина високої творчої спрямованості бажає з головою заглибитися в те, що її цікавить, вона дуже винахідлива в образотворчій діяльності, іграх, висловлює багато різних міркувань та цікавих ідей [1]. Така здатність дитини до творчої діяльності була б не можлива без інтелекту. Тому психологи М. Воллах і Н. Коган поділяють молодших школярів на чотири групи, які різняться рівнем розвитку інтелекту, креативності та способами адаптації до розв'язання життєвих проблем [19].

1) діти з високим рівнем інтелекту і креативності впевнені у своїх здібностях, мають адекватний рівень самооцінки; їм притаманні внутрішня свобода і високий самоконтроль. Якщо вимагає ситуація, ведуть себе по-дорослому. Виявляють інтерес до всього нового і незвичного, характеризуються великою ініціативністю, але разом із тим, успішно пристосовуються до вимог соціального середовища, зберігаючи внутрішню незалежність думок і дій;

2) діти з високим рівнем інтелекту і низьким рівнем креативності вирізняються у прагненні до шкільних успіхів, які виражаються у вигляді високої самооцінки. Вони надзвичайно важко сприймають невдачу, замість надії на успіх у них швидше, переважає страх перед невдачею. Ці діти не люблять ризику, не люблять висловлювати публічно свої думки. Вони стримані, замкнуті і дистанціюються від своїх однокласників. У них мало близьких друзів. Вони не люблять бути залишеними самі на себе і страждають без зовнішньої адекватної оцінки своїх учинків, результатів навчання та діяльності;

3) діти з низьким рівнем інтелекту і високим рівнем креативності часто потрапляють у ряд «ізолюваних». Вони

важко пристосовуються до шкільних вимог, часто мають захоплення за межами школи (хобі, гуртки та ін.), де отримують можливість виявити свої творчі нахили. Вони найбільш тривожні, страждають від невіри в себе. Учителі часто характеризують їх як неуважних, оскільки вони з небажанням виконують рутинні завдання і не можуть зосередитися;

4) діти з низьким рівнем інтелекту і креативності, як правило, зовнішньо добре адаптуються, тримаються в «середняках» і задоволені своїм становищем. Вони мають адекватну самооцінку, низький рівень предметних здібностей компенсується розвитком соціального інтелекту, товариськістю, пасивністю в навчанні.

Розвиток креативності має свої особливості в кожному віковому періоді, причому різні фактори, що впливають на її динаміку, в тому чи іншому періоді можуть набувати першорядного значення. У молодшому шкільному віці визначальними є фактори організації навчально-пізнавальної діяльності, особливості мікросередовища, а саме: характер спілкування вчителя з дітьми, стиль сімейного виховання, статусна структура групи і ряд інших. Проаналізувавши умови розвитку креативності в молодшому шкільному віці, доцільно виділити зовнішні чинники: характер і систему сімейного виховання; відносини між батьками; спілкування з дорослими й однолітками; гарантування психологічної безпеки, тобто поваги до дитини, вплив школи; внутрішні чинники: вікові особливості; індивідуально-психологічні особливості особистості; чинник самовиховання; відкритість новому досвіду, спонтанність, можливість оперувати образами й поняттями; стратегії мислення, вольові якості.

Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного креативного становлення (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Максименко). Молодший шкільний вік – сенситивний період для розвитку креативності учнів, оскільки є періодом бурхливих процесів перетворень у фізіології й психіці особистості [3]. Ключова роль у розвитку креативності молодших школярів належить школі й учителям початкових класів. Робота з обдарованими дітьми потребують особливих умов навчання і особливого підходу з боку

вчителя. Щоб мати можливість творити й навчатись творчості у всіх видах діяльності, необхідно подбати про відповідні засоби навчання, прийоми та методи, що дозволяли б здійснювати таке навчання найефективнішим чином.

Щоб у молодшого школяра сформувати креативне мислення, учителю необхідно застосовувати у своїй діяльності різні види творчо-розвивальних технологій: навчального дослідження; проблемного навчання; інтерактивного навчання; ігрового навчання; проектну технологію. Сучасний урок – це урок спілкування вчителя з учнем, їхня спільна творча праця. Чим меншу активність під час уроку виявляє вчитель і чим більше спонукає до активності учня, тим інтенсивнішим буде креативний розвиток учнів.

Концепція виховання творчої особистості має бути тісно пов'язана із провідними тенденціями, що визначають прогресивний розвиток людства, спираються на творчий потенціал людської особистості і впливають на його подальше становлення [10]. Щоб діагностувати і систематично формувати творчу особистість у процесі навчання, необхідна знати її властивості, творчі риси її характеру. Вчені-дослідники виділяють такі основні властивості творчої особистості: сміливість думки, схильність до ризику; фантазія; уявлення та уява; проблемне бачення; вміння долати інерцію мислення; здатність виявляти суперечності; вміння переносити знання і досвід у нові ситуації; незалежність; альтернативність; гнучкість мислення; здатність до самоуправління.

Варто вказати й на недостатній рівень підготовки вчителя до роботи з дітьми, які проявляють нестандартність мислення й поведінки. Оцінюючи таких учнів, вчителі відмічають в їх поведінці демонстративність, упертість, небажання наслідувати позитивні зразки. Такі оцінки, на думку психологів, є наслідком неадекватного розуміння педагогом особистості та особливостей розвитку обдарованої дитини. Дослідження П. Торренса показують, що креативні діти швидко проходять початковий рівень розвитку інтелекту й чинять опір усім видам репродуктивних робіт. Складність такої ситуації полягає в тому, що обдарована дитина без допомоги психолога або вчителя

не може зрозуміти причину свого опору тим видам робіт, які охоче виконують інші [6]. Тому зрозуміло, що здійснювати розвиток та навчання креативних школярів повинні креативні вчителі, здатні переборювати в собі інертність, шаблони і стереотипи у викладанні, захоплюватись кожною ідеєю учнів; використовувати помилки як можливість нового несподіваного погляду на щось звичне; створити атмосферу взаємної довіри; забезпечити незалежність у виборі та прийнятті рішень із можливістю учнів самостійно контролювати власні досягнення. У процесі створення таких умов у школярів з'являється внутрішня мотивація творчої діяльності.

Л.Б. Єрмолаєва-Томіна, на основі досліджень західних психологів, сформулювала рекомендації педагогам щодо стимулювання розвитку творчих здібностей школярів:

1. Уважно і чуйно ставитися до всіх проявів творчої активності дітей.

2. Змінювати внутрішній настрій по відношенню до кожного учня: потрібно бачити в кожному з них потенційні творчі здібності.

3. Педагог повинен навчитися бачити креативність учнів не тільки під час занять, а й в інших видах позашкільної діяльності.

4. Формувати в учнів достатньо високу самооцінку, що стимулювала б їх до діяльності.

5. Педагог повинен розвивати свою креативність [6].

Дотримання цих вимог у поєднанні з відповідною розвивальною атмосферою в класі, де вчитель є координатором уроку, готовий допомогти кожній дитині, – зміцнює віру в можливості учнів.

Досліджуючи вплив родини на формування креативної особистості, психологи виділяють наступні параметри сімейного виховання:

– гармонійність – негармонійність відносин між батьками та дітьми;

– творча – нетворча особистість батьків як взірць для ідентифікації;

– спільність або відсутність захоплень в інтелектуальній сфері;

– очікування батьків по відношенню до дитини [11].

Американський психолог Дж. Гауен надає цілу серію корисних порад батькам, які переймаються розвитком творчих

здібностей дитини. Він зазначає, що в родині потрібно підтримувати необхідну для творчості атмосферу, допомагати дитині долати непорозуміння з боку дорослих, негативну реакцію ровесників. «Чим ширше ми відкриваємо можливості для конструктивної творчості, – говорить Дж. Гауен, – тим більш щільно затуляються клапани деструктивної поведінки. Дитина, яка позбавлена позитивного творчого виходу, може направити свою творчу енергію в зовсім небажаному напрямку» [12].

Для розвитку дитини дуже важливим є формування широти інтересів. Слід зазначити, що для школяра взагалі характерним є пізнавальне ставлення до світу. Така пізнавальна спрямованість має об'єктивну доцільність. Інтерес до всього розширює життєвий досвід дитини, знайомить її з різними видами діяльності, активізує її різні здібності. Діти, на відміну від дорослих, здатні виявляти себе в художній діяльності. Вони із задоволенням виступають на сцені, беруть участь у концертах, конкурсах, виставках і вікторинах. Розвинена здатність уяви, яка є типовою для дітей молодшого шкільного віку, поступово втрачає свою діяльність у міру дорослішання [1].

Отже, з метою формування креативних здібностей школярів у процесі навчання необхідно поєднувати їхню наочно-пізнавальну і творчу діяльність. Цілеспрямоване тренування гнучкості мислення, асоціативності, використання фантазії, інтуїції, уяви, дослідницьких та інноваційних технологій методів навчання – усе це сприяє розвитку творчих здібностей

учнів. Крім того, однією з найголовніших умов розвитку креативних здібностей школярів є створення креативного навчально-розвиваючого середовища. Воно характеризується атмосферою взаємної пошани, дружелюбності, делікатності, створює комфортні умови для творчої роботи й розкриття індивідуальних здібностей кожної особистості, сприяє формуванню й розвитку креативного потенціалу учнів.

Висновок. Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що розвиток креативності учнів молодшого шкільного віку відбувається завдяки створенню відповідного освітнього середовища. Це є результатом тривалої, наполегливої і систематичної праці педагогів. До тих умов, які сприяють розвитку креативності у дітей молодшого шкільного віку, належить використання педагогами інноваційних технологій: технологію проблемного навчання; технологію навчального дослідження; проектну технологію; технологію інтерактивного навчання; технологію ігрового навчання. Необхідно забезпечувати відповідний психологічний фон занять, створювати умови для вільного вираження емоційних станів учнів, навчати в умовах групової взаємодії, забезпечувати вільний вибір засобів навчальної діяльності і рівня навчальних завдань, дотримуватись принципів педагогіки партнерства.

Перспективи подальшого розвитку означеної проблеми полягають у розробці та реалізації програми психологічного супроводу розвитку креативності у дітей молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел

1. Азарова Л. Н. Как развивать творческую индивидуальность младших школьников / Л. Н. Азарова // Журнал практического психолога. – 1998. – № 4. – С. 83.
2. Артемова О.І. Креативність як базисна характеристика розвитку дітей початкових класів /О.І. Артемова. – Одеса, 1998. – С.174-182.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л.С. Выготский. – Москва: Просвещение, 1991. – С. 121.
4. Воробйова Т. В. Формування креативних здібностей молодших школярів у процесі розв'язання навчальних завдань : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Т. В. Воробйова. – Тернопіль, 2014. – 19 с.
5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд; пер. с англ. Э. А. Голубевой // Психология мышления / ред. А.М. Матюшкина. – Москва : Прогресс, 1965. – С. 443–456.
6. Ермолаева-Томина Л.Б. Проблемы развития творческих способностей (по материалам зарубежных исследований) //Вопросы психологии. – 1975 – №5 – С. 166-175.
7. Заброцький М. Основи вікової психології : [навч. посіб.] / М. Заброцький. – Тернопіль : Навч. кн. „Богдан”, 2002. – 112 с.

8. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
9. Моляко В.О. Педагогічне дослідження творчого потенціалу особистості: монографія / авт. кол., наук. керівник В.О. Моляко. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 208 с.
10. Моляко В.А. Психология детской одарённости. / В.А. Моляко, Е.И. Кульчицкая, Н.И. Литвинова. – К.: Знание, 1995. – 83 с.
11. Николаева Е.И. Психология детского творчества. / Е.И. Николаева, – СПб.; Речь, 2006. – 220 с.
12. Одаренные дети: Пер. с англ. / Общ. ред. Г.В. Бурменской, В.М. Слущкого. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.
13. Павленко В.В. Розвиток креативності молодших школярів: [монографія] / за ред. проф. О.Є. Антонової. – Житомир, 2017. – 158 с.
14. Педагогічний словник / за ред. М. Ярмаченка. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
15. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. Степанов. – Київ: «Академвидав», 2006. – 424 с.
16. Турініна О. Л. Психологія творчості : [навч. посіб.] / О. Л. Турініна. – К. : МАУП, 2007. – 160 с.
17. Szmidt K.J. ABC kreatywności / K.J. Szmidt. – Difin, Warszawa, 2010. – S. 8–10.
18. Guilford Y.P. The nature of humane intelligence / Y.P. Guilford. – N.Y., 1967.
19. Wollach, M. A., & Kogan, N. A. A new look at the creativity - Intelligence distinction. *Jornal of Personality*. 1965. – 33, – S. 348-369.

References

1. Azarova L. N. (1998). Kak razvyvat tvorcheskuiu yndyvdydualnost mladshykh shkolnykov [How to develop the creative personality of younger students]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa*, № 4. (in Russian)
2. Artemova O.I. (1998) Kreatyvnist yak bazysna kharakterystyka rozvytku ditei pochatkovykh klasiv [Creativity as a basic characteristic of the primary schoolchildren development]. *Odesa*, 174-182. (in Ukrainian).
3. Vyhotskiy L.S. (1991). Vobrazhenye y kreatyvnost v detskom vozraste [Imagination and creativity in childhood]. *Moskva: Prosveshchenye*. (in Russia)
4. Vorobiova T. V. (2014). Formuvannya kreatyvnykh zdibnostei molodshykh shkolariv u protsesi rozv'azannya navchalnykh zavdan [Formation of creative abilities of young schoolchildren in the process task solving]. *avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Ternopil*. (in Ukrainian).
5. Hylford Dzh. (1965). Try storony yntellekta / Dzh. Hylford; per. s anhl. Э. А. Holubevoi // *Psikhologiya myshleniya* / red. A.M. Matiushkina. [Three sides of intelligence]. *Moskva, Prohress*, 443–456. (in Russian)
6. Ermolaeva-Tomyna L.B. (1975) Problemy razvitiya tvorcheskikh sposobnostei (po materyalam zarubezhnykh yssledovaniy) [Problems of the development of creative abilities (based on materials from foreign studies)]. *Voprosy psikhologii*, №5, 166-175. (in Russian)
7. Zabrotskyi M. (2002). Osnovy vikovoi psikhologii [Fundamentals of age psychology]. [navch. posib.]. *Ternopil, Navch. kn. „Bohdan”*. (in Ukrainian).
8. Ylyn E.P. (2009). *Psikhologiya tvorchestva, kreatyvnyosti odarennosti* [Psychology of creativity, giftedness]. *SPb. Pyter*. (in Russian)
9. Molyako V.O. (2008). *Pedagogical dosage of creative potential of specialty* [Pedagogical research of creativity] monograph / ed. count., sciences. *Kerivnik V.O. Molyako. K.: Pedagogichna dumka*. (in Ukrainian).
10. Moliako V.A., Kulchytskaia E.Y., Lytvynova N.Y. (1995). *Psikhologiya detskoï odarënnosti* [Psychology of children's giftedness]. *K.: Znanye*. (in Ukrainian).
11. Nykolaeva E.Y. (2006). *Psikhologiya detskoho tvorchestva* [Psychology of children's creativity]. *SPb.: Rech*. (in Russian)
12. Burmenskoi H.V., Slutskoho V.M. (1991). *Odarennye dety* [Gifted children] *M.: Prohress*. (in Russia)
13. Pavlenko V.V. (2017). *Rozvytok kreatyvnyosti molodshykh shkolariv* [Development of creativity of young schoolchildren] [monohrafiia] / za red. prof. O.Ie. Antonovoi. *Zhytomyr*. (in Ukrainian).
14. Yarmachenka M. (2001). *Pedahohichnyi slovnyk* [Pedagogical vocabulary] *Kyiv.: Pedahohichna dumka*. (in Ukrainian).
15. Stepanov O. (2006). *Psikhologichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedia]. *Kyiv.: Akademvydav*. (in Ukrainian).
16. Turinina O.L. (2007). *Psikhologhiia tvorchosti* [Psychology of creativity] [navch. posib.] *K.: MAUP*. (in Ukrainian).
17. Szmidt K.J. (2010). *ABC kreatywności*. *Difin, Warszawa*, 8–10.
18. Guilford Y.P. (1967). *The nature of humane intelligence*. *N.Y.*
19. Wollach, M. A., & Kogan, N. A. (1965). *A new look at the creativity - Intelligence distinction*. *Jornal of Personality*, 33, 348-369.

Резюме

Воронова О. кандидат психологических наук,
Мукачевский государственный университет

Барчий М. Мукачевский государственный университет

ВОЗРАСТНЫЕ АСПЕКТЫ КРЕАТИВНОСТИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

В статье проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на проблему креативности, ее структуру и признаки. Подчеркнута роль младшего школьного возраста для развития креативности. Описаны психолого-педагогические подходы к развитию креативности учащихся начальной школы. Представлены рекомендации педагогам по развитию креативности школьников.

Ключевые слова: развитие; креативность; способности; младший школьник; творчество; творческая одаренность.

Summary

Voronova O. Candidate of Psychological Sciences,
Mukachevo State University

Barchii M. Mukachevo State University

AGE ASPECTS OF CREATIVITY IN PRIMARY SCHOOL AGE

Introduction. The article identifies the relevance of the primary schoolchildren creativity problem. The views of domestic and foreign scientists on the problem of creativity, its structure and features are analyzed. The role of primary school age for the development of creativity is emphasized.

Purpose. Theoretically substantiate the peculiarities of the creativity development among junior schoolchildren.

Methods. Theoretical analysis, synthesis and generalization of materials presented in the literature on the researched problem.

Based on the generalization of the theoretical research, it is determined that the development of creativity has its own characteristics in each age period, and various factors influencing its dynamics in each period may be of paramount importance. In primary school age, the determining factors are the organization of educational and cognitive activities, features of the microenvironment, namely: the characteristics of communication between teachers and children, the style of family upbringing, the status structure of the group and others. It is established that the formation of breadth of interests is very important for a child's development. It is noted that cognitive attitude to the world is peculiar for the younger pupil in general. Such cognitive orientation has an objective expediency. Interest in everything expands the life experience of the child, acquaints him with different activities, activates his various abilities.

The conditions for the development of creativity at primary school age are analyzed; external factors are identified: the nature and system of family upbringing; relations between parents; communication with adults and peers; guaranteeing psychological security, i.e. respect for the child, the influence of school; internal factors: age features; individual psychological features of personality; self-education factor; openness to new experience, spontaneity, the ability to operate with images and concepts; thinking strategies, volitional qualities.

Originality. The understanding of psychological features of creativity development in primary school age is specified. Psychological and pedagogical approaches to the primary school student's creativity development are highlighted. Emphasized the purposeful training of flexibility of thinking, associativity, use of imagination, intuition, imagination, research methods and innovative learning technologies which promote the development of creative abilities of students. Recommendations for teachers on the development of creativity of students are given.

Conclusion. Based on the theoretical analysis of the problem, it is concluded that the primary school student's creativity development is due to the creation of an appropriate educational environment. This is the result of long, persistent and systematic work of teachers.

Prospects for further research are outlined.

Key words: development; creativity; abilities; primary schoolchildren; art; creative talent.

Автори заявляють об відсутності конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 01.03. 21.

*Горішняя К. І. аспірант, Інститут соціальної і політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-4854-8126>*

ПРОФЕСІЙНА РЕАДАПТАЦІЯ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: СЦЕНАРНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Статтю присвячено особливостям професійної реабілітації демобілізованих учасників АТО/ООС з акцентом на сценарному прогнозуванні майбутнього. Виділено групи необхідності в реабілітації (завершена, процесуальна, дезадаптивна) та досліджені сценарії уявного майбутнього: «афгансько-чорнобильський», «уникнення реабілітації», «страх перед зміною влади», «активне незадоволення владою».

Ключові слова: професійна реабілітація учасника АТО/ООС; дезадаптація; соціально-психологічна реабілітація, фокус-групи, професійний досвід; сценарне прогнозування майбутнього, час життя.

Вступ. Починаючи з 2014 року, тисячі українських військовослужбовців взяли участь у бойових подіях, пройшли крізь горнило війни, демобілізувалися та розпочали свій шлях реабілітації до мирного життя. Зважаючи на те, що війна має травматичний характер для психологічного та фізичного здоров'я людини, у демобілізованих військових зміна військового фаху на цивільний має певні особливості. У зв'язку з цим повернення учасників АТО/ООС до мирної професії має відбуватися з урахуванням їх військового досвіду, актуального психологічного та фізичного стану здоров'я.

Повернення до мирної професії учасників бойових дій є актуальним запитом для кожного окремого військовослужбовця та суспільства загалом, оскільки сприяє продуктивному включенню особистості в міжособистісну взаємодію в межах цивільного соціуму, надає відчуття фінансової безпеки для себе та своєї сім'ї, а також створює передумови зменшення проявів алкоголізму та інших відхилень поведінки.

Метою статті є дослідження сценарного прогнозування професійного майбутнього у безробітних демобілізованих учасників АТО/ООС.

Теоретичне підґрунтя. Повернення до мирного життя після завершення військової служби у АТО/ООС – це «перехід» від війни до миру кожного окремого ветерана, це час трансформацій, який зачіпає особистісні та соціальні аспекти життя демобілізованого військового.

Фізичні та психологічні травми, отримані військовослужбовцем під час участі у бойових

подіях, призводять до змін у світосприйманні, до зміни усталених цінностей та орієнтацій. Психологічне та фізичне відновлення, повернення до мирної праці та соціальна захищеність – такими є виклики майже для кожного ветерана, який повертається до мирного суспільства після війни [4; 9; 10].

Оскільки війна має руйнівний характер для фізичного та психологічного здоров'я людини, зміна професії може відбуватися вимушено, в результаті інвалідизації, коли демобілізований військовий змушений шукати собі нове робоче місце з урахуванням актуального стану здоров'я. Створення та реалізація реабілітаційних програм для ветеранів має відбуватися з урахуванням можливих погіршень ментального здоров'я та з орієнтацією на потреби і побажання ветеранів [6].

«Перехід» від війни до миру запускає механізми трансформації ідентифікаційних процесів у особистості, а вирішальне значення для подальшої професійної та соціальної реінтеграції може мати професійна самоідентифікація демобілізованого військовослужбовця [7]. Таким чином, повернення до цивільної професії стає дієвим шляхом до суспільної реінтеграції. Але не всі демобілізовані військовослужбовці демонструють зміни ідентичності. Збереження військової ідентичності після демобілізації віддзеркалює труднощі ветеранів із реабілітацією [3; 12].

Найбільш затребуваною потребою демобілізованих військовослужбовців є працевлаштування та підвищення кваліфікації [14]. Утруднює ситуацію цивільного працевлаштування непорозуміння між

цивільними роботодавцями та демобілізованими військовими, в основі яких лежать різний культурний досвід, досвід професійного залучення, навичок та взаємних очікувань [13].

Повернення до мирної професії може відбуватися через опанування нової професії в межах навчального закладу. Впевненість студентів-ветеранів у переході від навчання до подальшої професійної зайнятості корелює із їхнім загальним задоволенням життям [8].

Останні роки повернення до мирної професії демобілізованих військових розглядається в контексті моделі Теорії переходу / «Military transition theory» [5; 11].

Соціально-психологічна реадaptaція ветеранів не може ефективно відбутися без врахування ситуації повернення до мирної праці з урахуванням культурного контексту та соціально-економічної ситуації в країні. Допомогти на шляху «переходу», сприяти процесу професійної реінтеграції може організація на державному рівні додемобілізаційного супроводу військовослужбовців [15].

Методи дослідження: фокус-групи, відкрите кодування згідно обґрунтованої теорії, індуктивний аналіз, моделювання.

В основу статті покладені результати фокус-групового дослідження, основною

метою якого було емпірично дослідити особливості професійної реадaptaції демобілізованих українських військовослужбовців [1]. Фокус-групові зустрічі відбулися в Київській та Чернігівській областях в 2020 році. Загалом було проведено чотири фокус-групові зустрічі за участю 48 демобілізованих військовослужбовців, які на час дослідження були безробітними та стояли на обліку Державної служби зайнятості.

Результати і обговорення. На основі отриманих результатів фокус-групового дослідження були виділені суттєві елементи процесу соціально-психологічної реадaptaції учасників АТО/ООС з акцентом на професійну реадaptaцію. Побудована модель відображає життєвий шлях людини згідно з просторово-часовими вимірами життєвого світу особистості [2] і охоплює виміри минулого (період до участі в АТО/ООС та служба в лавах Збройних сил України), теперішнього (період від початку демобілізації та реінтеграція у мирний соціум) та фокусується на майбутньому (уявлення учасників фокус групи про соціальні перспективи ветеранів війни) у безробітних демобілізованих військовослужбовців (Рис.1).

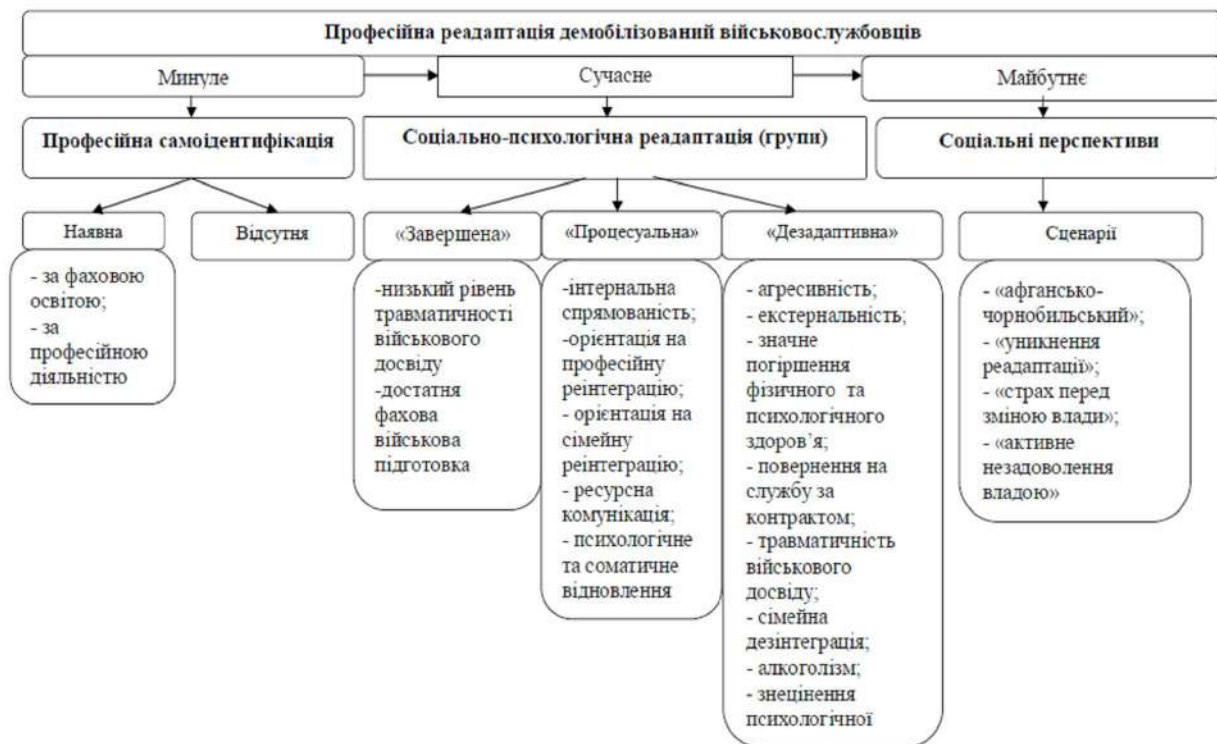

Рисунок 1. Модель професійної реадaptaції учасників АТО/ООС (на досвіді безробітних демобілізованих військовослужбовців)

Аналізуючи вимір завершеного минулого в контексті професійної ідентифікації особистості, ми зробили висновок, що більше 80% учасників фокус-груп наразі ототожнюють себе з професією або практичною діяльністю, яку вони отримали під час навчання чи практично виконували до військової служби; решта учасників фокус-груп, менше 20%, не ідентифікують себе з будь-яким фахом та професійною діяльністю загалом. Попри те, що первинне професійне самовизначення ретроспективно було оцінене як невдале, і особа не працювала за обраною спеціальністю до мобілізації або працювала впродовж обмеженого часу, більшість учасників дослідження ототожнюють себе з професією, спираючись саме на досвід практичного залучення до професійної діяльності та/або фахового навчання. Таким чином, ми вважаємо, що первинне професійне самовизначення, яке відбувається у житті людини, має потужний вплив на подальшу фахову самоідентифікацію особистості та спонукає до самоототожнення із певним фахом навіть у випадку, коли надалі вона не була залучена до опанованої професійної фахової діяльності. Це дає нам підстави зробити висновок про те, що невдале первинне професійне самовизначення може провокувати формування фахової дезорієнтації на подальшому життєвому шляху особистості.

Вимір теперішнього часу стосується життєвого шляху особистості, який розпочинається демобілізацією, є подовженим у часі і фіксується часом проведення фокус-групової дискусії. На підґрунті цього виміру ми виокремили три групи, згідно необхідності демобілізованого військовослужбовця у соціально-психологічній реадaptaції: 1-а - «завершена» - реадaptaція відбулася, або людина майже не потребує реадaptaції; 2-а - «процесуальна» - реадaptaція знаходиться в процесі розгортання; 3-я - «дезадаптивна» - реадaptaція не відбулася, наявні дезадаптивні прояви. Кожній з означених груп притаманні характерні ознаки, які описані в ієрархічному порядку.

Група 1 - «завершена». У представників цієї групи зафіксовано низький рівень необхідності в реадaptaції. Індикаторами приналежності до цієї групи є низький

рівень інтенсивності (травматичності) військового досвіду (*«Мені не потрібна була ця адаптація... Я не сидів в окопі... не приховую цього»*) та фахова підготовка до військових подій (*«...до війни на Сході я був кадровим військовим... Тому мені було простіше в цій справі. Я був морально підготовлений»*). Ця група є найменшою за чисельністю.

Група 2 - «процесуальна». Група має середній рівень необхідності в реадaptaції, і відповідно, середню готовність до суспільної реінтеграції. Реадaptaція в цій групі знаходиться в процесі свого розгортання. Індикаторами приналежності до цієї групи є інтернальна спрямованість колишнього військового та орієнтація на професійну реінтеграцію (*«шукаємо роботу в інтернеті», «електронне резюме готуємо», «хочу спробувати щось нове»*); продуктивна (ефективна) включеність ветерана в потреби сім'ї, зокрема, дітей (*«Розумієте, мене весь час хвилює як утримувати сім'ю»*.); орієнтація на власне психологічне та фізичне відновлення (*«є два фактори: сім'я та бажання все це забути», «Мені допомагав спорт і заняття...»*); підтримання комунікації із побратимами та друзями (*«Ми з хлопцями організувались, зустрічаємось, жаримо шашлики. Спільно займаємось роботою, нас там 6 чоловік»; «збираємось, нашим підрозділом їздимо до наших загиблих на могили»*).

Група 3 - «дезадаптивна». Ця група характеризується високим рівнем необхідності в реадaptaції. Індикаторами приналежності до групи виступають: високий рівень вербальної агресії до соціуму та влади (*«є спалахи гніву на мирне життя та «пофігізм» на те, що там (на війні) коїться»*); екстернальна спрямованість особистості (*«Там скрізь дивляться на досвід, хто ти, де ти...Якщо там хтось подзвонить, тоді це можуть взяти (на роботу)»*); значні погіршення фізичного та психологічного здоров'я (*«Я вже рік як повернувся, мені дали групу, на роботу стару я повернутися не можу, а ті роботи неофіційні, - я їх просто не витримую. Якщо пропонують, то зарплати дуже малі, охоронником, наприклад»*); уникнення реадaptaції та повернення до служби в армії за контрактом як наслідок професійної дезадаптації (*«І це змушує знову йти служити. На передку або на другій лінії»*).

Це більше влаштовує, ніж бути тут»); інтенсивність (травматичність) військового досвіду («за п'ять років війни здоров'я значно погіршилось: поранення, контузії...»); ідентифікація себе як ветерана, який не реадaptaувався («Хто сказав, що ми адаптувалися? Це ви так сказали!...»); незначний час після демобілізації (менше 1 року); визначення себе людиною, яка має загострені почуття справедливості, сорому («...я завжди плачу за проїзд, мені соромно показувати убуд»); наявність алкогольної залежності («Хтось справляється, хтось пиячить. У мене в селі 4 учасника АТО. Троє з них пиячать безпробудно»); наявність сімейної дезінтеграції («з сім'єю все погано, я все сказав»); знецінення психологічної допомоги («...психологи – це ні до чого. Ці папери писати... це просто дратує. Що мені психолог розкаже? Він мені розкаже те, що я вже знаю!»).

Отже, ми виділяємо три групи необхідності в реадaptaції, які відображають актуальний соціально-психологічний стан демобілізованого військовослужбовця як чинник його подальшого реадaptaційного спрямування. Найбільша увага фахівців, на нашу думку, має бути спрямована на третю групу – «дезадaptивну», представники якої демонструють актуальні прояви дезадаптації до мирного соціуму та потребують допомоги та супроводу у процесі реадaptaції. Зазначимо, що ця група є найбільшою за своєю чисельністю серед вище описаних груп.

Вимір майбутнього часу торкається дослідження життєвих перспектив і соціальних очікувань ветеранів АТО/ООС у майбутньому.

За результатами фокус-групового обговорення нами було виділено кілька уявних сценаріїв, які відображають групові уявлення про майбутнє ветеранів.

1-й сценарій – «афгансько-чорнобильський», згідно з яким досвід ветеранів-афганців, «чорнобильців» привірюється до досвіду учасників АТО/ООС та оцінюється як соціально знецінений та негативний («ми вас туди не посилали»). Соціальна незахищеність чорнобильців та воїнів афганців проектується на збірний образ ветерана АТО/ООС через 5 років («Тут непотрібно нічого уявляти чи планувати. Подивіться на них, в якій державі вони служили і ким вони

стали») та підтримується груповою думкою, за якою «прогнозується» анулювання пільг («повідбирають пільги»), алкоголізація та рання смерть. («Ось я знаю 100% афганців – 12 чоловік, 9 уже немає в живих, хто наркотики, хто спився, ну не з одного села я знаю...»). Професійна ідентифікація в цьому сценарії щодо майбутнього не визначена.

2-й сценарій – «уникнення реадaptaції», відповідно до якого передбачається повернення у лави військовослужбовців та служба за контрактом як наслідок професійної дезадаптації та особистісної неготовності до соціально-психологічної реадaptaції («сама держава підштовхує нас, щоб ми йшли туди і не поверталися», «я не потрібен цій державі»).

3-й сценарій – «страх перед зміною влади». Цей уявний сценарій передбачає притягнення до кримінальної відповідальності учасників бойових дій в результаті можливих політичних змін. («Так я і кажу, що може нас ще через 5 років посадять»; «У майбутньому нас можуть оголосити поза законом, зроблять з нас військових злочинців. В нашій країні все можливо».) У цьому сценарії вектор професійної реадaptaції не фігурує.

4-й сценарій – «активне незадоволення владою», гідно з яким незадоволення діями влади може спровокувати демобілізованих учасників бойових подій на масові збурення проти влади. («Нашого брата «переклинить», схрони повідкопуємо... тоді може щось оптимістичніше буде (саркастично)»). У цьому сценарії вектор професійної реінтеграції не згадується.

Найчастіше в обговоренні фігурували перший та другий сценарії. Третій та четвертий рідше згадувалися, але також мали окремих прихильників.

Отже, групове обговорення перспектив соціального функціонування ветеранів свідчить про деструктивні очікування учасників дослідження: знецінення суспільством їх соціального внеску, вимушене повернення на військову службу за контрактом внаслідок професійної дезадаптації, алкоголізацію. Окрім того, учасники фокус-груп висловлюють недовіру до влади. Ця недовіра транслюється з опорою на історичний досвід країни, власний досвід участі у військових подіях, індивідуальні процеси реадaptaції до

мирного соціуму, а також низький рівень задоволення особистісних потреб демобілізованих в процесі реінтеграції до мирного життя.

Висновки. На основі аналізу результатів фокус-групового дослідження було виявлено, що професійна дезадаптація учасників АТО/ООС є результатом поєднання невеликого первинного професійного самовизначення та соціально-психологічних труднощів, які виникають на шляху соціально-психологічної реадаптації по завершенні військової служби. Згідно актуальному соціально-психологічному стану демобілізованого військовослужбовця було виділено наступні групи необхідності в реадаптації: 1) «завершена» – демонструє низький рівень необхідності в реадаптації у зв'язку із невисоким рівнем травматичності та фаховою військовою підготовкою; 2) «процесуальна» – реадаптація знаходиться в процесі розгортання, фіксується середній рівень необхідності в реадаптації та 3) «дезадаптивна» група – наявний високий рівень необхідності в реадаптації, оскільки виявлено актуальні прояви соціально-психологічної дезадаптації, що потребують уваги, допомоги та супроводу фахівців в процесі повернення до мирного соціуму.

Індивідуальний шлях первинного професійного самовизначення учасника війни та особливості розгортання його соціально-психологічної реадаптації створюють умови для формування уявних сценаріїв щодо майбутнього. Зважаючи на те, що найбільшою за чисельністю учасників фокус-груп була дезадаптивна група, виявлено наступні сценарії: «афгансько-чорнобильський», «уникнення

реадаптації», «страх перед зміною влади» та «активне незадоволення владою». Кожен із означених сценаріїв характеризується деструктивними очікуваннями, в основі яких лежать соціальне знецінення, соціально-психологічна дезадаптація, недовіра та активне незадоволення владою. Вектор професійної реінтеграції згадується лише у другому сценарії «уникнення реадаптації», згідно якому прогнозується повернення на військову службу за контрактом демобілізованих військових в результаті неуспішної соціально-психологічної реадаптації.

Допомогти процесу професійної реадаптації та реінтеграції можуть соціально-психологічні програми реадаптації демобілізованих військових, які сприятимуть пошуку та знаходженню власних стратегій психологічного та фізичного відновлення, активізації мотивації до реінтеграції, переосмисленню негативного досвіду минулого та цілеутворенню.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо проведення серії глибинних інтерв'ю з ветеранами, які після завершення військової служби опанували нову мирну професію і професійно займаються нею. Метою цих інтерв'ю ставимо поглиблення розуміння змісту професійної реадаптації та реінтеграції демобілізованих військовослужбовців. Таке якісне дослідження допоможе створити цілісне уявлення про процес професійної реадаптації та вторинного професійного самовизначення, враховуючи думки професійно реадаптованих та дезадаптованих ветеранів війни.

Список використаних джерел

1. Горішня, К. (2020). Дослідження досвіду соціально-психологічної реадаптації українських ветеранів: повернення до мирної професії. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4(21), 28 – 38. DOI:<https://doi.org/10.31108/2.2020.4.21.3>
2. Титаренко Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.
3. Binks, E., Cambridge S. (2108). The transition experiences of British military veterans. <https://hira.hope.ac.uk/id/eprint/1788/1/Military%20Transition%20Experiences.pdf>
4. Castro, C.A. (2014). The US framework for understanding, preventing, and caring for the mental health needs of service members who served in combat in Afghanistan and Iraq: a brief review of the issues and the research. *European Journal of Psychotraumatology*, 5:1, DOI: 10.3402/ejpt.v5.24713
5. Cooper L., Caddick N., Godier L., Cooper A., Fossey M. & Engward H. (2017). A model of military to civilian transition: Bourdieu in action. *Journal of Military, Veteran and Family Health*, 3:2, 53-60. <https://doi.org/10.3138/jmvfh.4301>
6. Cubbage, R. D. (2020). Lived Experience of Veterans with Service-Linked PTSD Utilizing Non-Clinical Employment Programs. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. 8450. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/8450>

7. Dunn, R. J. (2019). Military veteran transition into employment and civilian engagement: a walking with the wounded evaluation. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.797782>
8. Ghosh, A., Kessler, M., Heyrman, K., Opelt, B., Carbonelli, M., & Fouad, N. A. (2019). Student Veteran Career Transition Readiness, Career Adaptability, and Academic and Life Satisfaction. *The Career Development Quarterly*, 67(4), 365 - 371. doi:10.1002/cdq.12205
9. Jayatunge R. M. (2013). Psychosocial rehabilitation of the war affected Sri Lankan combat veterans. <https://cutt.ly/jhAa0Wh>
10. Keeling, M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Exploring U.S. Veterans' post-service employment experiences. *Military Psychology*, 30(1), 63 - 69. doi:10.1080/08995605.2017.1420976
11. Kintzle, S., Castro, C.A.&Hassan A.M. (2014). The state of the American veteran: The Los Angeles county veterans study. USC School of Social Work. https://cir.usc.edu/wp-content/uploads/2013/10/USC010_CIRLAVetReport_FPpgs.pdf
12. Lancaster S.L., Kintzle S., Castro C.A. (2018). Validation of the warrior identity scale in the Chicagoland veterans study. *Identity: An international Journal of Theory and Research*, 18(1), 34 - 43. <https://doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157>
13. Minnis, S.E. (2017). Preface: Veterans in Career Transition and Employment. *Advances in Developing Human Resources*, 19(1). <https://doi.org/10.1177/1523422316682951>
14. Perkins, D.F., Aronson, K.R.&Morgan, N.R. (2020). Veterans' use of programs and services as they transition to civilian life: Baseline assessment for the veteran metrics initiative. *Journal of Social Service Research*, 46(2), 241 – 255. <https://doi.org/10.1080/01488376.2018.1546259>
15. Roy, D., Ross, J., & Armour, C. (2020). Making the transition: How finding a good job is a risky business for military Veterans in Northern Ireland. *Military Psychology*, 32(5), 428–441. <http://doi:10.1080/08995605.2020.1785805>

References

1. Horishnia, K. (2020). Doslidzhennia dosvidu sotsialno-psykholohichnoi readptatsii ukrainskykh veteraniv: povnennia do myrnoi prophesii. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. 4(21), 28 – 38. (in Ukrainian).
2. Tytarenko, T. M. (2003). Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The individual's world: within and outside of everyday life]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
3. Binks, E., Cambridge S. (2108). The transition experiences of British military veterans. <https://hira.hope.ac.uk/id/eprint/1788/1/Military%20Transition%20Experiences.pdf>
4. Castro, C.A. (2014). The US framework for understanding, preventing, and caring for the mental health needs of service members who served in combat in Afghanistan and Iraq: a brief review of the issues and the research. *European Journal of Psychotraumatology*, 5:1, DOI: 10.3402/ejpt.v5.24713
5. Cooper L., Caddick N., Godier L., Cooper A., Fossey M.&Engward H. (2017). A model of military to civilian transition: Bourdieu in action. *Journal of Military, Veteran and Family Health*, 3:2, 53-60. <https://doi.org/10.3138/jmvfh.4301>
6. Cubbage, R. D. (2020). Lived Experience of Veterans with Service-Linked PTSD Utilizing Non-Clinical Employment Programs. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. 8450. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/8450>
7. Dunn, R. J. (2019). Military veteran transition into employment and civilian engagement: a walking with the wounded evaluation. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.797782>
8. Ghosh, A., Kessler, M., Heyrman, K., Opelt, B., Carbonelli, M., & Fouad, N. A. (2019). Student Veteran Career Transition Readiness, Career Adaptability, and Academic and Life Satisfaction. *The Career Development Quarterly*, 67(4), 365 - 371. doi:10.1002/cdq.12205
9. Jayatunge R. M. (2013). Psychosocial rehabilitation of the war affected Sri Lankan combat veterans. <https://cutt.ly/jhAa0Wh>
10. Keeling, M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Exploring U.S. Veterans' post-service employment experiences. *Military Psychology*, 30(1), 63 - 69. doi:10.1080/08995605.2017.1420976
11. Kintzle, S., Castro, C.A.&Hassan A.M. (2014). The state of the American veteran: The Los Angeles county veterans study. USC School of Social Work. https://cir.usc.edu/wp-content/uploads/2013/10/USC010_CIRLAVetReport_FPpgs.pdf
12. Lancaster S.L., Kintzle S., Castro C.A. (2018). Validation of the warrior identity scale in the Chicagoland veterans study. *Identity: An international Journal of Theory and Research*, 18(1), 34 - 43. <https://doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157>
13. Minnis, S.E. (2017). Preface: Veterans in Career Transition and Employment. *Advances in Developing Human Resources*, 19(1). <https://doi.org/10.1177/1523422316682951>
14. Perkins, D.F., Aronson, K.R.&Morgan, N.R. (2020).

Veterans' use of programs and services as they transition to civilian life: Baseline assessment for the veteran metrics initiative. *Journal of Social Service Research*, 46(2), 241 – 255.

<https://doi.org/10.1080/01488376.2018.1546259>

15. Roy, D., Ross, J., & Armour, C. (2020). Making the transition: How finding a good job is a risky business for military Veterans in Northern Ireland. *Military Psychology*, 32(5), 428–441. <http://doi:10.1080/08995605.2020.1785805>

Резюме

Горишня Е. аспірант, Інститут соціальної
і політичної психології НАПН України

ПРОФЕСИОНАЛЬНАЯ РЕАДАПТАЦИЯ ДЕМОБИЛИЗОВАННЫХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ: СЦЕНАРНОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ БУДУЩЕГО

Статья посвящается особенностям профессиональной реадaptации демобилизованных военнослужащих АТО/ООС с акцентом на сценарное прогнозирование будущего. Выделены группы необходимости в реадaptации (завешенная, процессуальная, дезадаптивная); исследованы сценарии предполагаемого будущего: «афганско-чернобыльский», «избегание реадaptации», «страх перед сменой власти», «активное недовольство властью».

Ключевые слова: профессиональная реадaptация участника АТО/ООС; дезадаптация; социально-психологическая реадaptация; фокус-группы; профессиональный опыт; сценарное прогнозирование будущего; время жизни.

Summary

Horishnia K. PhD student, Institute of Social
and Political Psychology, Kyiv, Ukraine

VOCATIONAL READAPTATION OF DEMOBOLIZED SERVICEMEN: SCENARIO FORECASTING OF THE FUTURE

Introduction: Military transition to civilian life and vocation is a strong demand of many demobilized servicemen and civilian society as a whole, so as it promotes productive inclusion of demobilized military members in interpersonal interaction within peaceful society, provides a sense of financial security for themselves and their families, and creates preconditions for reducing alcoholism and other behavioral disorders. Due to the fact that a war is traumatic for the mental and physical health of man, vocational readaptation of ex-serviceman has certain features. In this regard, the return of demobilized servicemen to a peaceful vocation should take into account their military experience, current psychological and physical health.

Purpose: to investigate the scenario forecasting of the future in the unemployed demobilized military members.

Methods: focus group with further analysis according to ground theory, inductive analysis and modeling.

Originality: The scenario forecasting of future of demobilized servicemen was investigated for the first time. According to the results of the research, it was compiled a model of vocational readaptation of demobilized military members. It was found that actual social and psychological condition of veteran directly affects his vision of future.

The research findings can be helpful in creating of rehabilitation programs for veterans to support them in their way of social and psychological readaptation and professional reintegration.

Conclusion: It is established that the actual social and psychological condition of demobilized serviceman creates conditions for the formation of scenario forecasting of future. There were identified the following scenarios: "afghan-chernobyl", "avoidance of readaptation", "fear of change of authorities" and "active dissatisfaction with the government". Each of these scenarios is characterized by destructive expectations, which are based on social devaluation, social and psychological maladaptation, mistrust and active dissatisfaction with the government. The vector of professional reintegration is mentioned only in the second scenario "avoidance of readaptation", according to which it is forecasted the return to military service under the contract of demobilized servicemen. Prospects for further research include a series of in-depth interviews with vocationally reintegrated demobilized servicemen to deepen the understanding of the vocational reintegration content.

Key words: vocational readaptation of demobilized serviceman; maladaptation; social and sociological readaptation; focus-groups; vocational experience; scenario forecasting of future; lifetime.

Recelved/Поступила: 23.04. 21.

Іванова Н. Г. доктор психологічних наук, професор,
Національна академія Служби безпеки України
<https://orcid.org/0000-0002-6108-4725>

Паливода О. О. кандидат психологічних наук,
Національна академія Служби безпеки України
<https://orcid.org/0000-0003-2027-3316>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ БЕЗПЕКОВОГО СЕКТОРУ

У статті виокремлено психологічні аспекти аналізу інформації, що циркулює в безпекових інституціях. Сформульовано поняття психологічного аналізу інформації як важливої проблеми функціонування безпекових інституцій в умовах посилення інформаційно-психологічного протидіювання. Розкрито значення, зміст та особливості реалізації психологічного аналізу інформації. Виділені професійно важливі характеристики фахівців безпекових інституцій, що зумовлюють успішність здійснення ними аналізу інформації в професійній діяльності.

Ключові слова: аналіз; інформаційно-аналітична діяльність; психологічний аналіз інформації; достовірність інформації; інформаційний вплив; маніпулювання.

Вступ. На сьогодні спостерігається тісний взаємозв'язок між розвитком суспільства та зростанням потреби особи в інформації. Складно переоцінити потребу в інформації на різних рівнях функціонування кожного суспільства. Так, на соціальному рівні потреба у поінформованості зумовлює впевненість людини у своєму майбутньому, виникнення позитивних емоцій, і навпаки, недостатня поінформованість може спричинити психологічний дискомфорт, відчуття фрустрації та невпевненості.

Інший рівень, де своєчасне отримання інформації відіграє вирішальну роль – це державне управління, особливо у сфері забезпечення національної безпеки України. Тому, в реаліях сьогодення інформаційно-аналітична діяльність є не лише необхідною умовою функціонування та розвитку будь-якого суспільства, а й важливим фактором, що зумовлює життєдіяльність кожної країни, її безпеку і незалежність.

Разом з тим, будь-яка інформація створюється певною особою чи колом осіб й зорієнтована на конкретну людину, соціальну групу чи певний соціум. Неправильне розуміння інформації, викривлення та маніпулятивне її використання може призвести до суспільно негативних наслідків. Тож детальний аналіз зазначеної проблематики можливо здійснити, перш за все, за умови розгляду психологічних аспектів сприймання особистістю інформаційних впливів. При цьому доцільно враховувати, що динамічні

зміни в галузі інформаційних технологій підвищують рівень впливу інформації на особистість. Маніпулювання людьми з використанням різних методів психологічного впливу стало досить звичним явищем у нашому житті. Психологічний вплив на особистість (соціальні спільноти) здійснюється у процесі безпосереднього та опосередкованого спілкування й застосовується для корекції мотиваційної сфери об'єкта впливу, його соціальної позиції та матеріальних потреб; зміни характеристики мислення об'єкта; подолання комунікативної протидії у процесі спілкування; створення необхідного уявлення про певну ситуацію; переорієнтування ставлень об'єкта впливу до власної поведінки, певних подій, фактів, осіб чи соціальних груп тощо. Урахування зазначених аспектів інформаційно-психологічних впливів дозволяє реалізувати всебічний та ґрунтовний аналіз даних, отриманих в процесі виконання фахівцями безпекового сектору своїх професійних завдань.

Тож метою статті вбачаємо виокремлення феномену психологічного аналізу інформації в безпековому вимірі, його змісту та технології реалізації.

На виконання поставленої мети сформульовані завдання публікації:

- сформулювати поняття психологічний аналіз інформації, визначити його значення та особливості застосування в діяльності фахівців безпекових інституцій;

- виокремити методи, прийоми та технології психологічного аналізу інформації;

- розкрити психологічні характеристики та компетенції, що зумовлюють успішність реалізації аналізу інформації представниками безпекового сектору в сучасних умовах.

Теоретичне підґрунтя. На сьогодні проблематика реалізації інформаційно-аналітичної діяльності досить активно досліджується науковцями. Зокрема, чимало досліджень присвячено вивченню особливостей організації інформаційно-аналітичної роботи як у державному секторі, так і в безпекових інституціях. Серед них можна виокремити таких дослідників: Г. Артюшин, Н. Блавацька, В. Варенко, А. Дегтяр, С. Кулицький, Б. Міщенко, І. Муковський, О. Солодар, Н. Ткачук та ін. Крім того, окремі питання роботи з оперативного-розшуковою інформацією в системі правоохоронних органів у своїх роботах висвітлювали О. Бандурка, Г. Іванін, А. Овчинський, Ю. Чуфаровський та ін.

Однією із найбільш досліджуваних проблем на сьогодні є виявлення та протидії маніпулюванню свідомістю в ЗМІ й мережевому просторі, використання сугестивних технологій таких впливів, особливостей дезінформації у міжособистісному спілкуванні, а також психологічні аспекти сучасних «гібридних» (системних, інформаційно-психологічних) воєн. Цій тематиці присвячені розробки зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема: П. Екмана, М. Галамбі, С. Горової, Г. Грачова, Н. Іванової, І. Мельника, С. Кара-Мурзи, О. Курбана, К. Митника, В. Лісичкіна, Л. Шелепіна, О. Морозова, І. Панаріна, В. Петрика, М. Присяжнюка, Л. Компанцевої, В. Остроухова, Г. Почепцова, В. Шейнова, Г. Шиллера, О. Фрай та ін. В цьому аспекті досить цікавою є спроба застосувати кібернетичну модель задля визначення рівня деструктивного інформаційно-психологічного впливу на морально-психологічний стан особового складу Збройних сил України в роботі Ю. Саричева і П. Сніцаренка.

В межах окреслених завдань важливими для опрацювання є також роботи, присвячені виокремленню

професійно важливих якостей представників безпекових інституцій, що зумовлюють успішність їх адаптації до екстремальних умов професійної діяльності та виконання поставлених перед ними професійних завдань. Серед дослідників даної тематики слід виокремити таких вчених: В. Бараннік, В. Корольчук, М. Корольчук, О. Кокун, А. Маклаков, Н. Мась, В. Медведєв, О. Морозов, В. Осьодло, О. Паливода, О. Столярченко та ін.

Дослідження всіх цих авторів стали підґрунтям для опрацювання проблематики психологічних особливостей аналізу інформації фахівцями безпекового сектору в сучасних умовах інтенсифікації інформаційного протистояння.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення поставлених у статті завдань використано комплекс теоретичних методів: аналіз літератури; систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення. В сучасних умовах однією з найбільш обговорюваних тем як серед науковців, так і серед пересічних громадян, є питання впливу інформаційних потоків на свідомість і поведінку людини. Особливої гостроти ця проблема набуває в ситуаціях, коли інформаційні технології призводять до інформаційного перевантаження особистості та починають представляти собою загрозу для свободи вибору людини способів життєдіяльності через застосування цілої низки прихованих механізмів маніпуляції масовою свідомістю [1].

Урахування можливості маніпуляцій інформацією, а також свідомого (спрямованого) інформаційного впливу на цільову аудиторію постає одним із найважливіших професійних завдань і в діяльності фахівців безпекового сектору. На даних аспектах функціонування сучасного українського суспільства наголошується і в Стратегії національної безпеки України [2], де серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов виокремлюються: застосування інформаційної «зброї», проведення гібридної війни, застосування інформаційно-психологічних засобів, деструктивна пропаганда як ззовні, так і

всередині України тощо. Йдеться про них і в Доктрині інформаційної безпеки України [3], де серед національних інтересів України в інформаційній сфері визначено життєво важливі інтереси особи у захищеності від руйнівних інформаційно-психологічних впливів та життєво важливі інтереси суспільства і держави у захисті українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, від агресивного інформаційного впливу, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України тощо.

Тобто у зазначених документах йдеться про такі методи, які становлять загрози інформаційній безпеці не тільки окремої людини, але й суспільства, держави в цілому. Це, передусім, пропаганда (підготовка і поширення тенденційних інформаційних матеріалів; формування в свідомості об'єкта установки на сприйняття пропагандистської інформації) та маніпулювання (використання технологій інформаційно-психологічного впливу на підсвідомість об'єкта, зміна його поведінки у бажаному для суб'єкта напрямі) [4; 5]. При цьому, істотними ознаками маніпулювання є: прихований характер маніпулятивних впливів на людей та приховування чи спотворення інформації через певні психологічні прийоми.

Крім того, професійна діяльність фахівців безпекових інституцій зорієнтована на вирішення завдань різної складності. Це зумовлює потребу в: обробці великих масивів інформації, які надходять від різних джерел; роботі з різноманітними інформаційно-аналітичними масивами; комунікації як з відкритими, так і конфіденційними джерелами тощо. В процесі аналізу об'єктивні дані трансформуються через «суб'єктивний фільтр» аналітика (його точку зору на предмет дослідження, досвід, наявні знання, особистісні характеристики тощо). На можливість якісного оцінювання інформації, її точність, достовірність, повноту, актуальність й оперативність, значно впливає і психологічна характеристика джерела інформації, врахування його лексичних особливостей (у тому числі, використання жаргонізмів та професійного сленгу), правильна організація пошукових запитів

тощо. Слід зважати також на те, що одержувана від конфіденційних джерел інформація може не завжди повною мірою відповідати дійсності через помилки сприйняття людиною об'єктивної дійсності, природне викривлення даних при передачі їх від одного джерела до іншого, свідомим прагненням надати неправдиву інформацію та ін.

Таким чином, урахування психологічних аспектів сприймання інформаційних потоків, психологічних засад перебування людини в інформаційному просторі (так, наприклад, нова інформація, що викликає негативні емоції чи повною мірою не усвідомлюється особою, може зумовлювати виникнення негативних психічних станів, зокрема, фрустрацію, інформаційний стрес, стан апатії тощо), а також особливостей трансформації інформаційних повідомлень у часі та просторі має визначальне значення для забезпечення інформаційно-аналітичної складової діяльності безпекових інституцій.

В свою чергу, дослідження особливостей реалізації психологічного аналізу інформації в діяльності фахівців безпекового сектору дозволить не тільки виокремити теоретичні засади психологічних аспектів їх аналітичної діяльності, але й визначити зміст та методики психологічного аналізу інформації, які використовують у діяльності безпекових інституцій в сучасних умовах; виокремити психологічні детермінанти сприймання та успішного аналізу інформації; охарактеризувати психологічні прийоми оптимізації аналітичної діяльності за рахунок впровадження психологічних методик і технологій в аналітичну діяльність та обґрунтування психологічного механізму виявлення неправдивої інформації та протидії технологіям «викривлення» інформації; визначити концептуальні засади та напрями оптимізації психологічних основ аналітичної діяльності безпекових інституцій.

З метою виокремлення психологічного змісту організації роботи з інформацією сформулюємо поняття «психологічний аналіз інформації».

Що стосується самого поняття «аналіз», то зустрічаємо, зазвичай, такі визначення:

- метод наукового дослідження предметів, явищ та ін. шляхом розкладу,

розчленування їх у думці на складові частини [6];

- процес розчленування «предмету» на складові чи виділення його елементарних властивостей...; конкретний набір методів і процедур, що використовуються на практиці...; результат будь-якого із двох вказаних процесів [7];

- певний етап оцінювання, що полягає в інтерпретації й зіставленні даних з використанням відповідних технік. Аналіз являє собою процес розкладання цілого на частини з метою дослідження причин результатів, що спостерігаються [8].

Тобто, аналіз завжди передбачає виокремлення складових певного явища, досліджуваної проблеми з метою їх більш детального вивчення. Цей принцип опрацювання дозволяє певним чином спростити і структурувати інформацію про певний факт, подію, і відповідно, є базовим для будь-якої пізнавальної діяльності людини, а особливо, в сфері дослідження складних соціальних явищ та процесів.

У більшості джерел, коли йдеться про аналіз інформації, використовується поняття інформаційно-аналітична діяльність. Під якою розуміють:

- галузь людської діяльності, що зорієнтована на забезпечення інформаційних потреб суспільства за допомогою аналітичних та інформаційних технологій за рахунок обробки вхідної інформації і отримання якісно нового знання [9]

- специфічний різновид інтелектуальної, розумової діяльності людини, в процесі якої внаслідок певного алгоритму послідовних дій з пошуку, накопичення, зберігання, обробки, аналізу первинної інформації утворюється нова, вторинна аналітична інформація у формі аналітичної довідки, звіту, огляду, прогнозу тощо [10] тощо.

Як бачимо, загальною рисою інформаційно-аналітичної діяльності є якісно-змістовне перетворення первинної інформації. Проте, ці визначення за технологічними процесами «не помічають» людину, яка транслює цю інформацію, та яка сприймає її.

Тож, спробуємо сформулювати поняття «психологічний аналіз інформації», під яким будемо розуміти: *дослідження (пошук, обробка, систематизація) та оперування*

(застосування, використання, перетворення, прогнозування розвитку) інформацією з урахуванням особистісних характеристик її джерела та реципієнта, а також шляхів та способів функціонування комунікаційних процесів між ними.

Таке визначення дозволяє певним чином передбачити основні складові технології аналізу інформації. Загалом, у психологічній науці психологічна технологія розкривається як спосіб упорядкованої сукупності дій та операцій в певну цілеспрямовану послідовність або орієнтовну основу дій. Фактично, психологічна технологія є алгоритмом, що складається із певних етапів, послідовна реалізація яких детермінує досягнення певного результату. Тож, технологія психологічного аналізу інформації передбачає передусім розчленування певного інформаційного повідомлення на такі складові: джерело повідомлення (першоджерело / споживач інформації, його репутація, пріоритетність інформації, її «профільність» для даного джерела тощо); зміст самого повідомлення (контент, конотація тощо); цільова аудиторія інформаційного впливу та його мета (відкрита / прихована); шляхи поширення / передачі повідомлення (безпосередньо / опосередковано, використання технічних засобів тощо), кількість проміжних ланок (за їх наявності, всі вони мають також аналізуватися як джерело інформації) та ін. При цьому, загальна картина аналізу інформації виглядає так: особа, яка здійснює аналіз отриманих даних (аналітик), спираючись на інформаційні моделі (відбитки в інформаційному просторі подій, фактів, дій, ідей, думок, почуттів людей, природних, соціальних, політичних, фінансових, економічних процесів тощо), виявляє в них об'єктивні закономірності й тенденції, визначає рушійні механізми і причинно-наслідкові зв'язки.

Відповідно методи аналізу інформації, у тому числі й визначення ступеня її достовірності, варіюють від способу отримання повідомлення (у безпосередньому спілкуванні чи опосередковано), від зорієнтованості (на окрему особу, або на групу, суспільство, держави) та спрямованості (свідомо, спрямовано або несвідомо) інформаційного впливу. Крім того, обрання найбільш дієвих

методів аналізу інформації залежить від наявності в арсеналі аналітика певних технічних інструментів. Інструментальні методи передбачають використання певних програмних продуктів, технічних пристроїв та інструментів пошуку і зберігання інформації.

Так, наприклад, при визначенні достовірності інформації, фахівець може використовувати такі найбільш дієві методи:

- при отриманні інформації від конкретної особи у процесі безпосереднього спілкування перевірка достовірності буде будуватися на дослідженні психофізіологічних станів, психологічних, поведінкових проявів даної людини. Серед неінструментальних методів діагностики достовірності такої інформації зазвичай виділяють візуальну діагностику (профайлінг). Аналізуються сигнали тіла, міміки і голосу в процесі особистісного спілкування людей, зіставляються сигнали невербальної поведінки і зміст промови. Йдеться про діагностику мікровиразів, вегетативних реакцій, змін пластики, мімічних ознак, аналіз мови та мовлення, а також аналіз тверджень та поведінки особи, рухів її очей тощо. Серед інструментальних методів діагностики такої інформації можна виділити, передусім, поліграф. Але, на сьогодні, розроблюються й інші інструментальні методи, як-то StimulTest (програмний продукт, який працює на принципі дослідження підсвідомості людини), в процесі використання якого встановлюється ставлення людини до стимулів (слів, цифр, зображень) за швидкістю її реакції (при стресі рефлекторно прискорюються або сповільнюються реакції);

- окремою категорією недостовірної інформації, яка може потрапляти в поле зору фахівців безпекових інституцій, є чутки та думки «експертів». Викривлення таких відомостей не завжди відбувається свідомо, і відповідно, окремі методи діагностики недостовірності повідомлень можуть виявитися недієвими. У цих випадках доцільно використовувати фактчекінг. Основний принцип аналізу полягає у формулі: інтенсивність поширення слуху пропорційна ступеню значущості інформації, її невизначеності, кількості передавальних ланок, а також залежить від життєвого досвіду та приналежності

«передавальних ланок» до одного соціального прошарку. На практиці виявляється, що інформація значно спотворюється, якщо «передавальних ланок» більше 3-х і вони належать різним соціальним верствам. Крім того, варто пам'ятати, що певна інформація могла бути достовірною у певний проміжок часу, проте наразі вже такою не є;

- при отриманні інформації опосередковано (у тому числі через ЗМІ, Інтернет) серед неінструментальних методів найбільш згадуваним є фактчек (фактчекінг), контент-аналіз, визначення смислової структури тексту (дітекс), виділення структурно-семантичних параметрів тексту, предикативний аналіз тексту, семантичне шкалювання тексту тощо. Зауважимо, що останнім часом більшість із зазначених методів реалізуються у певних програмних продуктах, що дозволяє оптимізувати часові та людські витрати, зменшити суб'єктивність при їх застосуванні.

До змішаної групи методів можна віднести: створення баз ненадійних джерел, маркери недостовірності / фейковості, експертні думки. Для цієї групи методів важливим є той факт, що тут неможна виключати людський фактор. Свідомо (цілеспрямовано) чи ні, однак будь-який метод діагностики достовірності інформації, що передбачає делегування процедур оцінювання іншим людям, має бути поставлений під сумнів.

Окремо зауважимо на особливому виді інформації, який отримується внаслідок свідомого організованого дестабілізуючого впливу – спеціальні інформаційні операції. Такі інформаційні атаки можуть здійснюватися і щодо суспільства загалом, і щодо певної організації, групи осіб (етнічні, соціальні тощо), людини. Про їх наявність свідчить передусім динаміка інформаційних масивів (а не саме інформаційне повідомлення), як-то: збільшення кількості повідомлень негативного змісту; зростання емоційності, тенденційності, сенсаційності повідомлень; лавиноподібність; взаємоузгодження дій суб'єктів проведення операцій тощо [11].

Оскільки реалізацію інформаційної компоненти під час виконання своїх професійних завдань здійснює конкретний фахівець, який має притаманні лише йому

індивідуально-психологічні властивості, тому вбачається важливим виокремлення комплексу індивідуальних особливостей особистості, який складає психологічний компонент аналітичної діяльності. Адже, саме сформованість певних якостей фахівців відповідного сектору дають змогу у ситуаціях інформаційної перенасиченості об'єктивно оцінити наявну інформацію та підготувати оптимальне рішення. Слід зауважити, що зазначені аспекти інформаційно-аналітичної діяльності на даний момент фактично не були предметом наукових пошуків, що є суттєвим недоліком на шляху до підвищення її ефективності.

Проведений аналіз значної кількості публікацій щодо характеристик, що обумовлюють успішність діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах, дозволив сформулювати таке узагальнення [12]: при визначенні психологічних характеристик військовослужбовців, які нетривалий час перебувають в умовах бойових дій (ситуаціях інтенсивного негативного впливу екстремальних ситуацій), науковці наголошують на значенні передусім психофізіологічних властивостей та емоційно-вольових якостей, а також сформованості мотивації й психологічної готовності до дій в умовах впливу стресових факторів. В разі, коли така діяльність досить тривала – тоді йдеться про необхідність розвинених у військовослужбовців морально-вольових та інтелектуальних властивостей, навичок самооцінки, саморегуляції, рефлексії, самовдосконалення тощо.

Разом з тим, для ефективного аналізу інформації, якою оперують фахівці безпекових інституцій, більшого значення набувають сформованість у даного категорії:

- інтелектуальних характеристик та здібностей, як-то: особливості мисленевої діяльності (самостійність, критичність, гнучкість, глибина, широта, послідовність, швидкість мислення), розвинуте креативне мислення,

- розвиненого емоційного інтелекту (здатність розуміти емоції, наміри і мотивацію інших людей і свої власні, а також уміння управляти своїми емоціями та емоціями інших людей);

- високої пізнавальної активності;

- сформованої медіаграмотності, розуміння психологічних особливостей оперування (отримання, перевірки, оцінки та інтерпретації) інформацією, а також володіння сукупністю інтелектуальних технологій, які зумовлюють адекватне відображення суті явищ і процесів, виявлення негативних інформаційних впливів та нейтралізацію їх наслідків.

Крім того, здатність протистояти інформаційно-психологічним впливам залежить від таких особистісних характеристик: здатність зберігати стабільність поведінки, стійкість до стресорів; характер домінуючих психічних станів (негативні емоційні стани можуть знижувати ефективність когнітивних процесів, призводити до виникнення конфліктів у спілкуванні з оточенням, змінюватися перцептивні властивості індивіда); потреби і ціннісні орієнтації особистості, хвилювання, рівень тривожності, вміння виконувати завдання за наявності додаткових подразників, інтелектуальні характеристики тощо. Крім стійкості, розвиненості вольових якостей, що виконують серед іншого функцію контролю емоційних станів, важливою також є і така характеристика особистості як асертивність. Остання дозволяє фахівцям ефективно виконувати поставлені завдання у складних конфліктогенних умовах, досягаючи кінцевої мети прийнятними засобами за наявності протидії серед оточення. Якщо проаналізувати компетентнісну складову фахівців з інформаційно-аналітичної діяльності, то варто виокремити такі загальні вміння: шукати джерела інформації та працювати з ними й визначати їх інформаційну цінність; сприймати, аналізувати, систематизувати, використовувати та застосовувати інформацію; працювати з великими обсягами інформації, проявляючи при цьому спритність, спроможність ідентифікувати пріоритети; технічні (будувати та використовувати автоматизовані системи обробки інформації, застосовувати фільтри, володіння технікою моніторингу тощо); комунікативні (комунікувати з різними стейкхолдерами, у тому числі працювати з дезінформацією й уникати маніпулятивного впливу інформації); працювати в стресових ситуаціях та об'єктивно сприймати інформаційний плюралізм; прогнозувати

розвиток та вплив інформації на цільову аудиторію, створювати та передавати об'єктивний інформаційний продукт тощо.

Слід враховувати також, що виникненню негативних емоцій у процесі сприйняття інформації сприяють такі чинники:

- неусвідомлення власної ролі чи значущості у вирішенні актуалізованої проблеми;
- відсутність необхідного обсягу інформації;
- недостатня кількість чи актуалізація певних мотивів;
- невідповідність до виникнення неочікуваних ситуацій, що вимагають зміни звичного стереотипу дій;
- відсутність необхідних особистісно-ділових якостей та психологічних характеристик для об'єктивного аналізу інформації.

Існує також, ряд індивідуально-психологічних особливостей аналітика, які перешкоджають успішному вирішенню ним завдання, а саме:

- переконання в тому, що існує лише одне правильне рішення розв'язання конкретної проблеми;
- очікування детальних вказівок, інструкцій від керівництва щодо алгоритму своїх дій;
- небажання бути відповідальним за свою альтернативну ідею, якщо вона не буде позитивно оцінена колегами;
- схильність до конформізму, що виявляється у прагненні бути схожим на інших, не вирізнятися від більшості людей своїми думками та діями;
- завищена самооцінка щодо значущості своїх ідей (найчастіше, все що людина створює самостійно, має для неї набагато більшу цінність, ніж подібне створене іншими).
- страх виявитись смішним або незрозумілим у своїх судженнях.

Крім того, у процесі протидії маніпулятивним впливам люди реалізують систему дій та спонувань, спрямованих на усунення чи зведення до мінімуму власних негативних переживань (тривоги, невпевненості, провини, дискомфорту тощо) і прихованих намірів, які можуть завдати психічної травми та зумовити ряд неконструктивних дій. Відповідно, до психологічних характеристик осіб, які

підсилюють маніпулятивний вплив належать, насамперед: агресія, мстивість, цинізм, егоїзм.

Варто зауважити, що всі зазначені характеристики фахівця у поєднанні із інтегральним образом функціональної діяльності, системою уявлень і оцінних суджень про його роль та місце у процесі реалізації професійних завдань формують так звану «індивідуальну професійну концепцію» спеціаліста. Загалом, під індивідуальною професійною концепцією співробітника розуміється інтегративна професійно-психологічна характеристика, що впливає на успішність його роботи та розкриває особистісну складову, систему ставлень співробітника до професійної підготовки та службової діяльності [13]. Фактично вона являє собою внутрішній план, оперативний образ, концептуальну модель діяльності на посаді, в якій відбивається власне бачення фахівцем системи вимог, що пред'являються до його діяльності, визначається першочерговість професійних завдань, шляхи і засоби для їх виконання. З урахуванням зазначеного така концепція має включати: домінуючу спрямованість діяльності, повноту актуально усвідомлюваних завдань діяльності, оптимістичність і волюву спрямованість.

Таким чином, в основі всього розмаїття інформації, способів діагностики її достовірності, й загалом особливостей її сприйняття лежать особистісні характеристики (знання, уміння, навички, психологічні якості) особи, які не тільки дозволяють правильно сприймати інформацію, але й ураховуються при організації інформаційного впливу, визначенні його мішеней, методів тощо. Саме тому, вбачається вкрай важливим урахування психологічних аспектів (характеристик, закономірностей тощо) в аналітичній діяльності фахівців безпекового сектору, що можуть значно впливати на аналітичний продукт, який отримується від них. Зазначене реалізується у тому числі за рахунок запровадження в інформаційно-аналітичну діяльність фахівців безпекових інституцій технологій психологічного аналізу інформації.

Підсумовуючи викладене вище можна зробити такі висновки:

Психологічний аналіз інформації є

підґрунтям ефективної інформаційно-аналітичної діяльності фахівців безпекового сектору, оскільки дозволяє їм урахувати психологічний механізм створення, розповсюдження та сприймання інформаційних масивів, що циркулюють у визначеному професійному полі. Він має на меті – виокремлення особистісних факторів (джерела, транслятора, реципієнта), що впливають на певне інформаційне повідомлення.

Класифікація джерел та каналів розповсюдження інформації дозволяє сформувати систему методів виявлення, перевірки достовірності інформації, а також нейтралізації її негативного впливу як на суспільні відносини, управлінські рішення в державі, так і на особистість окремої людини, представників цільової аудиторії, а також самого фахівця безпекової інституції.

Значні обсяги інформації, що необхідно опрацьовувати, надважливість забезпечення її об'єктивності, своєчасності та достовірності, підвищена «вартість» помилок, а також цілеспрямоване

проведення «на нашій території» ворожих інформаційних операцій визначають необхідність запровадження психологічних технологій в процес обробки та опрацювання даних, важливих для забезпечення безпеки нашої країни, формування психологічної компетентісної складової в процесі інформаційно-аналітичної підготовки фахівців безпекового сектору.

Проведений аналіз компетенцій, що необхідні фахівцям безпекового сектору для реалізації ними ефективної діяльності із аналізу важливої для забезпечення національної безпеки інформації, а також професійно важливих психологічних характеристик зазначених фахівців дозволив виокремити такі їх групи: характеристики, що зумовлюють успішність їх адаптації до екстремальних умов професійної діяльності; характеристики, що напряду впливають на здатність до аналітичної діяльності; характеристики, які визначають здатність протистояти інформаційно-психологічним впливам та протидіяти маніпуляціям.

Список використаних джерел

1. Маркозова О.О. Досягнення життєвого успіху людини в умовах інформаційного перевантаження / О.О. Мармазова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Філософія. – 2016. – № 4 (31). – С. 175-182.
2. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020.
3. Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017.
4. Горбулін В.П. Проблеми захисту інформаційного простору України : монографія / В.П. Горбулін, М.М. Биченок ; Інститут проблем національної безпеки, Рада національної безпеки і оборони України. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 135 с.
5. Інформаційно-психологічні впливи у діяльності фахівців сектору безпеки : навч. посіб. / Н. Г. Іванова, О. О. Паливода, В. І. Строгий, В. О. Коваль. – Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. – 148 с.
6. Словник української мови: в 11 томах. — Том 1, 1970. — С. 41.
7. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур (Penguin). Том 1 (А – О) : Пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2000. – С. 43.
8. Глосарій термінів з моніторингу та оцінювання. / Горошко А., Нарчинська Т., Озимок І., Тарнай В. – Київ: Українська асоціація оцінювання, 2014 – 32 с.
9. Додонов А.Г. Конкурентная разведка в компьютерных сетях. / А.Г. Додонов, Д.В. Ланде, В.В. прищепа, В.Г. Путятин. – К. : ИПРИ НАН Украины, 2013. – 250 с.
10. Варенко В.М. Інформаційно-аналітична діяльність: навч. посіб. / В.М. Варенко. – К.: Університет «Україна», 2014. – 417 с.
11. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність) : монографія / [Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін.] – К. : Віпол, 2013. – 248 с.
12. Паливода О.О. Психологічні характеристики військовослужбовців, які зумовлюють успішність їх діяльності в екстремальних умовах / О.О. Паливода // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2018. – № 3 (40). – С. 38-41.
13. Іванова Н.Г. Формування індивідуальної концепції фахівця правоохоронних органів у процесі професійної підготовки / Н.Г. Іванова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С.Д.Максименка. – К., 2010. – Том XII. – Ч. 7. – С. 197-203.

References

1. Markozova O. (2016) Dosjahnennia jyttevoho uspihu ludyny v umovah informatsijnoho perenavantajennia [Human success achievement in the conditions of information overload]. Visnyk of the National university "Ukrainian juridical academy named after Jaroslav Mudriy". Philosophy. Vol. 4 (31), 175–182 (in Ukrainian).
2. Stratehija natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Strategy of the national security of Ukraine], approved by the Presidential degree of 14.09.2020, № 392 (in Ukrainian).
3. Doktryna informatsijnoi bezpeky Ukrainy [Doctrine of the information security of Ukraine], approved by the Presidential degree of 25.02.2017, № 47 (in Ukrainian).
4. Horbulin V. & Bychenok M. (2009) Problemy zakhystu informatsijnoho prostoru Ukrainy [Problems of protection of information sphere of Ukraine] (Monograph). Kyiv : Intertekhnolohija, 135 p. (in Ukrainian).
5. Ivanova N., Palyvoda O., Strohyy V. & Koval V. (2018) Informatsiyno-psykholohichni vplyvy u dijalnosyi fakhivtsiv sektoru bezpeky [Information-psychological influences in the security sector specialists activity] (Tutorial). Kyiv : Nat. Acad. of SSU, 148 p. (in Ukrainian).
6. Slovnyk ukrajinskoji movy (1970) [Ukrainian language dictionary] : in 11 Vol. Vol 1, 41 (in Ukrainian).
7. Reber A. (2000) Bolshoj tlkovyj psikhologicheskij slovar [Big explanatory psychological dictionary]. Vol. 1 (A–O). Moscow : Veche, AST, 43 (in Russian).
8. Horoshko A., Narchynska T., Ozymok I. & Tarnaj V. (2014) Hlosarij terminiv z monitorynhu ta otsinjuvannja [Glossary of terms of monitoring and evaluation]. Kyiv : Ukrainian association of evaluation, 32 p. (in Ukrainian).
9. Dodonov A., Lande D., Pryshchepa V. & Putjatyn V. (2013) Konkurentnaja razvedka v kompjuternykh setjakh [Competitive intelligence in computer networks]. Kyiv, 250 p. (in Russian).
10. Varenko V. (2014) Informatsijno-analitychna dijalnist [Information-analytical activity] (Tutorial). Kyiv, 417 p. (in Ukrainian).
11. Jarkov Ja., Petryk V., Prysajnjuk M. & others (2013) Informatsijno-psykholohichne protyborstvo: evolutsija ta suchasnist [Information-psychological confrontation: evolution and modernity] (Monograph). Kyiv, 248 p. (in Ukrainian).
12. Palyvoda O. (2018) Psykholohichni kharakterystyky viyskovostujbovtsiv, jaki zumovljut' uspishnist' jikh dijalnosti v ekstrymalnykh umovakh [Servicemen' psychological characteristics that determine their activity success in extreme conditions]. Visnyk of Kyiv national university named after Taras Shevchenko. Military-special sciences. Vol. 3 (40), 38–41 (in Ukrainian).
13. Ivanova N. (2010) Formuvannja indyvidualnoi kontseptsiji fakhivtsja pravookhoronnykh orhaniv u protsesi profesijnoi pidhotovky [Formation of individual concept of law enforcement bodies specialists in the process of professional training]. Collection of scientific works of the Institute of psychology named after H. Kostjuk. Vol. XII, Issue 7, 197–203 (in Ukrainian).

Резюме

Иванова Н. Г. доктор психологических наук, профессор,
Национальная академия Службы безопасности Украины
Паливода О. О. кандидат психологических наук,
Национальная академия Службы безопасности Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ИНФОРМАЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ СЕКТОРА БЕЗОПАСНОСТИ

В статье определены психологические аспекты анализа информации, которая циркулирует в институтах безопасности. Сформулировано понятие психологического анализа информации как важной проблемы функционирования безопасностных институций в условиях усиления информационно-психологического противоборства. Раскрыто значение, содержание и особенности реализации психологического анализа информации на разных уровнях функционирования современного социума. Выделено профессионально важные характеристики специалистов институций безопасности, которые определяют успешность осуществления ими анализа информации в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: анализ; аналитическая деятельность; психологический анализ информации; достоверность информации; информационное влияние; манипулирование

Summary

Ivanova N. Doctor of Psychological Sciences, Professor,
National Academy of the Security Service of Ukraine
Palyvoda O. PhD in Psychology, National Academy
of the Security Service of Ukraine

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INFORMATION ANALYSIS IN THE ACTIVITY OF SECURITY SECTOR SPECIALISTS

Introduction. Nowadays there is a close relationship between the development of society and the growing need for information. Misunderstanding of information distortion and manipulative use can lead to socially negative consequences. Therefore, a detailed analysis of this issue can be carried out due to the psychological aspects of the individual's perception of information influences. Taking into account such aspects of information and psychological influences allows to conduct a comprehensive and thorough analysis of the data obtained in the process of security sector specialists activity.

Purpose. The purpose of the article is the separation of the phenomenon of psychological analysis of information in the security dimension, its content and implementation technology.

Methods. To achieve the goal, a set of theoretical methods was used: analysis of the literature; systematization, structuring, generalization of the obtained results.

Originality. The concept of "psychological analysis of information" is understood as research (search, processing, systematization) and operation (application, use, transformation, forecasting) of information taking into account the personal characteristics of its source and recipient, as well as ways and means of communication between them. Accordingly, the methods of information analysis, including determining the degree of its reliability, vary from the method of receiving the message, the orientation and direction of the impact.

For the effective analysis of information operated by the security institutions specialists, of greater importance is the formation of such characteristics as: intellectual characteristics and abilities, developed emotional intelligence, high cognitive activity, formed media literacy, understanding of psychological features of information handling etc. All these personal characteristics in combination with the integrated image of functional activity, the system of ideas and evaluative judgments about his role and place in the implementation of professional tasks form an individual professional concept of the specialist. The latter is an integrative professional and psychological characteristic that affects the success of the work and reveals the personal component, the system of attitudes of employees to training and service activities.

Conclusions. Psychological analysis of information is the basis of effective information and analytical activities of security sector specialists, as it allows them to take into account the psychological mechanism of creation, dissemination and perception of information arrays. Classification of sources and channels of information dissemination allows to form a system of methods of information detection and verification, as well as neutralization of its negative impact. Security sector specialists need the following groups of qualities to implement information analysis activities: characteristics that determine the success of their adaptation to the extreme conditions of professional activity; characteristics that directly affect the ability to analytical activities; characteristics that determine the ability to resist information-psychological influences and manipulation.

Key words: analysis; analytical activity; psychological analysis of information; information reliability; information influence; manipulation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 05.04. 21.

Калениченко Р. А. кандидат психологічних наук,
доцент, Київський національний університет
будівництва і архітектури
<https://orcid.org/0000-0001-9222-317X>

Коханець А. С. здобувач, власник
Digital маркетинг агентства, Київ
<https://orcid.org/0000-0002-7050-5616>

Сковира О. П. викладач кафедри морально-психологічного
забезпечення Інституту морально-психологічного
забезпечення Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0002-5515-6104>

ОСОБЛИВОСТІ ПІДТРИМКИ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

У статті виокремлено особливості підтримки ділової репутації в мережі Інтернет із загального поняття репутаційного менеджменту. Виділено її значення, особливості та можливості застосування компанією (організацією, установою) для побудови та утримання позитивного іміджу в мережі Інтернет, її зміст та особливості застосування в діяльності фахівців.

Ключові слова: ділова репутація; імідж; підтримка ділової репутації; управління репутацією; технології підтримки ділової репутації; Інтернет.

*Якщо Ви не будете займатися своєю репутацією,
нею займуться Ваші конкуренти*
Генрі Форд

Вступ. В умовах ринкових відносин підтримка ділової репутації є одним з комунікативно-технічних засобів маркетингу та рекламної діяльності, який становить сукупність методів і засобів впливу на різні групи людей з метою надання їм необхідної інформації в найбільш доступній формі найефективнішими каналами. Підтримка ділової репутації необхідна не лише комерційним організаціям та потужним індустріальним компаніям. Її можливості набагато ширші: можна визначити як спосіб поширення або фільтрування інформації, яка використовується суспільством для досягнення багатьох цілей: в комерційних установах, наприклад, для реалізації товарів і послуг, залучення персоналу, в органах державної влади – для інформування суспільства, підвищення довіри до них. Так, використання технологій підтримки ділової репутації має стати й одним з напрямів формування позитивного іміджу компаній, організацій, установ, навіть такого інституту держави, як Збройні Сили України (ЗСУ). Саме реклама армії дозволила б повернути увагу та інтерес до ЗСУ не тільки в Україні, а й на міжнародній арені (наприклад, реклама вітчизняних зразків озброєння).

У наш час ділова репутація юридичної особи, незалежно від форми власності та

виду діяльності, є занадто цінним і важливим нематеріальним активом, щоб поводитись з ним нерозважливо. Ділова репутація є важливим активом, який набувається роками й коштує дуже дорого. Вона допомагає прийняти рішення про можливість партнерства або співпраці. Вся інформація публікується у всесвітній мережі Інтернет, накопичується та знаходиться у відкритому доступі. Матеріал, опублікований у соціальних мережах, безпосередньо впливає на репутацію підприємства (організації, установи). І якщо позитивний образ напрацьовується роками, то, щоб все значно зіпсувати, вистачить одного твіта або поста. Тому нині саме від стану репутації компанії в мережі Інтернет значною мірою залежить кадрова безпека, фінансова й оперативна ефективність підприємств та установ.

Останнім часом багато говорять про поширення феномену: потенційні клієнти заходять на сайт фірми, організації, установи, але так і не оформляють замовлення. Багато хто усвідомив, що не можна ігнорувати те, що користувачі (кінцеві споживачі) пишуть про них в Інтернеті. В переважній більшості випадків працівник чи споживач дізнається інформацію про діяльність компанії, організації, установи з пошукових систем. І від того, що саме покаже Google (або інша

пошукова система), залежить, яке рішення стосовно подальших дій прийме клієнт. Тобто, відносини «організація-клієнт» чи «роботодавець-робітник» починаються не з телефонного дзвінка чи візиту, а зі сторінки з результатами Інтернет-пошуку. Але це зовсім не означає, що компанії в цьому випадку не мають можливості сказати своє слово. Є способи сформулювати позитивне перше враження.

Ефективним є управління репутацією, як своєю власною, так і компанії в пошукових системах за допомогою акцентованого застосування інструментів репутаційного менеджменту. Цей засіб дозволяє маніпулювати пошуковою видачею по ключовим запитам задля заміщення небажаних (неправдивих) посилань; посиленнями, які містять позитивну або нейтральну інформацію про різні сторони діяльності організації чи її керівництва. Шляхом формування бажаної пошукової видачі компанії та бренди можуть певною мірою впливати на думку потенційних клієнтів і розширювати охоплення цільової аудиторії.

Інструментарій підтримки ділової репутації дозволяє змінювати тональність інформаційного поля з негативної на позитивну; у випадку появи негативу, створювати нові канали комунікації чи формувати з нуля щільне інформаційне поле в Інтернет-просторі для нових компаній. Окрім того, такий інструментарій забезпечує простір для опосередкованого просування своїх послуг чи продуктів.

З погляду інструментів репутаційного менеджменту, репутацією є не лише Інтернет-реклама, пошукова оптимізація та розкрутка офіційного сайту на основі статистики користувацьких запитів в пошукових системах. Це також і моніторинг згадок про компанію, аналіз отриманих даних і розробка стратегії по нейтралізації негативу та пошуку шляхів формування щільного різноманітного інформаційного поля.

Імідж та репутація компанії – це не лише високі професійні якості співробітників та добросовісне виконання своїх зобов'язань, але і вдумлива робота з рекламаціями й скаргами. Від того, наскільки оперативною та ефективною є реакція компанії на претензії покупців, замовників чи працівників, залежить наскільки контрольованим та

інтенсивним буде поширення негативу у вигляді негативних відгуків.

Створення й підтримка репутації в Мережі взагалі є мало дослідженими для українських підприємств, організацій та установ, тому тема підтримки ділової репутації в мережі Інтернет є актуальною.

Метою статті вбачаємо виокремлення підтримки ділової репутації в мережі Інтернет із загального поняття репутаційного менеджменту, визначення її особливостей та можливостей застосування компанією для побудови й утримання позитивного іміджу в мережі Інтернет, її змісту та технології реалізації.

На виконання поставленої мети сформульовані *завдання* публікації:

- сформулювати поняття ділова або корпоративна репутація, визначити його значення й особливості застосування в діяльності фахівців;

- виокремити етапи підтримки ділової репутації в мережі Інтернет;

- розкрити правила ефективного управління онлайн-репутацією SERM.

Теоретичне підґрунтя. На сьогодні все збільшується вага нематеріальних ресурсів у системі активів підприємства, організації, установи. Ставку на успіх роблять саме за допомогою інноваційних, маркетингових і технологічних ідей, що поєднано з високоякісним виробництвом, кваліфікованим персоналом та розумною політикою управління, і становлять основу корпоративної репутації компанії.

Зараз ділову або корпоративну репутацію пропонуємо розуміти як стратегічний нематеріальний актив, здатний приносити додатковий прибуток, який складається з сукупності уявлень контактних аудиторій про підприємство, і формується поступово впродовж життєвого циклу компанії на основі не лише якості товарів чи послуг, що пропонуються споживачам, але й економічних, екологічних та соціальних аспектів діяльності компанії [1].

Корпоративний імідж, на думку Р.А. Калениченка, пропонується розглядати як стійкий, емоційно забарвлений образ, що формується у свідомості цільових груп за допомогою сприйняття інформації про організацію [2].

Різниця між іміджем та репутацією полягає в ступені й напрямі впливу на оцінні судження: імідж є штучним продуктом

компанії, він цілеспрямовано нею створюється і «закладається» у свідомість партнерів, які домовляються про угоду, а репутація формується незалежно на основі отриманого досвіду від безпосереднього контакту компанії та цільових груп відповідно до власних критеріїв оцінки останніх.

Дбаючи про свій імідж та репутацію, керівники, менеджери, управлінці повинні чітко розуміти, що процес створення та утримання позитивного враження від підприємства, організації, установи доволі складний і потребує постійної підтримки [3].

Важливість репутації підприємства як цінного ресурсу, створення та підтримки репутації в мережі Інтернет останнім часом не викликає сумнівів і детально доведена у працях О.Родіонова та Ю. Погорелова [4], П. Бортнікова [5], К. Анохіної [6], А. Бурбело [7], Х. Передало, Г. Козар [8].

У межах нашого пошуку особливо важливими для опрацювання є роботи, присвячені управлінню онлайн-репутацією сучасного підприємства, О. Міцури та М. Хижняк [1], І. Шульженко [9]. На них і зупинимось детальніше.

Дослідження цих авторів стали підґрунтям для опрацювання проблематики підтримки ділової репутації в мережі Інтернет.

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених у статті завдань використано комплекс теоретичних методів: аналіз літератури; систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення.

У сучасних умовах однією з найбільш обговорюваних тем як серед теоретиків, так і серед практиків, є значення нематеріальних ресурсів у системі активів підприємства. А це інновації, маркетинг та новітні технології, які поєднано з високоякісним виробництвом, кваліфікованим персоналом і грамотною політикою управління, що і є основою корпоративної репутації компанії [1].

За даними проведених досліджень, є думки про те, що репутація формується на основі інформації про діяльність компанії, яка підтверджена реальними фактами. Тобто, вона має раціональний характер. На противагу цьому корпоративний імідж пропонується розглядати як стійкий, емоційно забарвлений образ, що формується

у свідомості цільових груп за допомогою сприйняття інформації про організацію [2].

Безпосередній процес створення та утримання позитивного враження від підприємства доволі складний і потребує безперервного втручання. Різні підприємства роблять це по-різному: хтось піклується про якість товару, дехто робить ставку на висококваліфікований персонал, а інші приділяють більше уваги своїм клієнтам [3, 6,].

Однак, за даними дослідницького центру PR2B Group, 61% споживачів враховують, насамперед, репутацію компанії (організації), а вже потім якість товарів та послуг, які вона пропонує [1]. Це має досить логічний вигляд з урахуванням того факту, що репутація є комплексним явищем і залежить, зокрема, від якості продуктів, які вона пропонує.

З того часу, коли було усвідомлено важливість створення та підтримки доброї репутації, з'явилася необхідність виділення окремого поняття «репутаційний менеджмент», що передбачає управління репутацією і закономірно прийшло на зміну такому формулюванню, як «створення репутації». Управління діловою репутацією та підтримка ділової репутації спрямовані на формування міцних ділових стосунків з партнерами компанії, що дозволить їй отримувати стабільно високий дохід або покращити імідж.

Таким чином, репутаційний менеджмент може бути охарактеризований як системна робота, спрямована на збільшення репутаційного капіталу компанії, вона містить використання комунікаційних та організаційних ресурсів для профілювання як корпоративної, так і галузевої, і персональної репутації [2]. До складових репутаційного капіталу пропонується відносити торгову марку/бренд, імідж [3] та репутацію, дехто [1] додає до цього переліку гудвіл (вартість ділової репутації, тобто економічне відображення ділової репутації, вартість ділових зв'язків, престиж суб'єкта).

Отже, імідж є вихідною точкою при створенні ділової репутації. Але і гарна репутація може бути використана для укріплення позицій бренда компанії чи в процесі його ребрендингу, оскільки вона полегшує процес сприйняття існуючого чи оновленого образу. При цьому саме підприємство, товар якого споживач тримає в

руках, і відповідно його імідж, зазвичай, асоціюється в нього з товарним знаком цієї фірми чи її брендом, що, відповідно, визначає характер репутації.

Нині інформаційні ресурси, доступні користувачам Інтернет, безумовно безмежні. Кожний користувач може знайти для себе в мережі необхідну інформацію, запропоновану в будь-якій з технічно наявних форм – текстовому, аудіо, відео та інших форматах. Інформація може носити приватний, науковий, суспільний характер. Дослідження особливостей підтримки ділової репутації в мережі Інтернет показує, що управління репутацією компанії поступово зміщується і охоплює також онлайн середовище. Усе те, що споживач (як реальний, так і потенційний) читає в мережі про компанію, те, як будуються його відносини з компанією, усе, що він там спостерігає, однозначно впливає на процес прийняття ним рішення про покупку і про саме ставлення до компанії чи організації (формування бренда, іміджу, репутації). Саме це й свідчить про необхідність підтримки репутаційного капіталу компанії і збільшення значення складової онлайн-репутації. При цьому вона має бути виділена як окремий структурний елемент, оскільки передбачає набір інструментів та методів, який суттєво відрізняється від тих, що використовуються в офлайн-середовищі. Йдеться передусім про систему заходів, яка передбачає використання різноманітних методик та сервісів для створення й підтримання стійкого позитивного враження в цільовій аудиторії від компанії та її діяльності за допомогою мережі Інтернет і, як результат, підвищення лояльності контактних груп до підприємства (організації). Але важливо усвідомлювати той факт, що зусилля компанії щодо власного позиціонування повинні відповідати образу, що складається в цільовій групі. Саме узгодженість дій з управління брендом, іміджем і репутацією допоможе компанії створити такий репутаційний капітал, який дозволить їй збільшити свою ринкову вартість.

Сьогодні всесвітню мережу починають активно застосовувати саме для створення й управління репутацією компанії (організації), оскільки:

- доступно – просування образу компанії в Інтернеті коштує значно дешевше;
- зручно – цілодобовий вплив на

споживача за допомогою потрібних каналів;

- легко – наявність великої кількості агентств, які за прийнятну ціну зроблять усе самі;

- ефективно – оскільки Інтернету притаманна різноманітність засобів впливу й повсякчасно з'являються нові, дієвіші, інструменти, ніж у традиційному просуванні;

- швидко – моментальне поширення інформації про товар і компанію, легкість її поширення серед цільової аудиторії дозволяють отримати більше охоплення впливу за ті самі кошти, що й при традиційному просуванні [1].

На сьогодні без SERM або управління репутацією у пошукових системах (англ. Search engine reputation management.) неможливо уявити створення або підтримку репутацій, індивідуального, групового, предметного або корпоративного іміджів. SERM дозволяє змістити негативні матеріали вниз пошукової видачі за допомогою розміщення на високих позиціях у видачі пошуковика позитивних і нейтральних публікацій. Замовити SERM – найочевидніше рішення для створення позитивної репутації в інтернеті. Отримавши висвітлення в ЗМІ через PRNEWS.IO, ви можете легко зайняти перші місця у Мережі по важливим ключовим словам і фірмовим запитам і витіснити негатив з першої сторінки пошукової видачі. Публікація нейтральних і позитивних статей на новинних сайтах допоможе нівелювати небажаний контент. Він перестане бути на виду, а саме в цьому і полягає суть управління SERM.

Управління репутацією в Інтернеті є процесом більш швидким, ніж управління репутацією компанії за допомогою традиційних методів. Але разом з поданим переліком аргументів на користь Інтернету, як простору для управління репутацією компанії, необхідно враховувати те, що цими ж перевагами можуть користуватись і конкуренти для розв'язання інформаційної війни. Це значно ускладнюється неконтрольованістю поширення негативної інформації, яку важче відстежити, попередити й усунути, і розбіжністю в розмірі витрат на посів інформаційного вірусу та його ліквідацію.

За Х.С. Передало та Г.А. Козар, будь-яке управління діловою репутацією організації в мережі – це набір дій, які передбачають

маніпулювання думкою про неї серед її користувачів. До такого набору належить [8]:

- 1) створення, розміщення та просування контенту позитивного (чи негативного) спрямування з метою витіснення негативної (позитивної) інформації з ТОП-у пошуковців;
- 2) видалення відгуків;
- 3) написання відгуків;
- 4) моніторинг інформаційного поля.

Цими ж авторами було рекомендовано цікаві етапи підтримки ділової репутації в мережі Інтернет:

Перший етап полягає в оцінюванні та аналізі образу (ділової репутації) підприємств-конкурентів у соціальних мережах.

Він базується на детальному оцінюванні діяльності конкурентів, їх вибору методів та способів ведення спілкування з користувачами Інтернету, аналізу обраних ними видів соціальних мереж.

Другий етап полягає у виборі найбільш використовуваних видів соціальних мереж.

Практики з розміщення реклами у Інтернет-мережі рекомендують, з цією метою, спершу опрацювати відгуки про підприємство в пошукових системах.

Третій етап передбачає детальне визначення цільової аудиторії організації в соціальних мережах. З цією метою рекомендується застосовувати бланки опитування, заповнення своєрідних Google-форм. Найпростіший спосіб проаналізувати аудиторію – визначити вплив різних її груп на розвиток організації, а також інтерес до неї.

Для реалізації четвертого етапу, а саме формування цікавого контенту, компанії треба чітко розуміти свою нішу в інформаційному просторі та інтереси цільової аудиторії. Окрім рекламування та позиціонування, підприємству важливо давати практичні поради щодо сфер, які цікавлять його цільову аудиторію, надавати ту інформацію, яку вони потребують і яка дозволить привернути більше уваги до підприємства.

Реалізація п'ятого етапу «Робота з негативними відгуками у соціальних мережах» містить виконання таких рекомендацій:

- обов'язкова відповідь на коментар;
- відкритість висловлювань (у коментарях слід зберігати як позитивні, так і

негативні відгуки, окрім тих, які спеціально зводять наклепи на підприємство);

- коректність відповідей на негативні відгуки;
- індивідуальний підхід до коментатора за необхідністю;
- відсутність дублювань відповідей;
- швидкість відповідей;
- ввічливість та терплячість при розмові з коментатором у соціальній мережі тощо.

Шостий етап «Популяризація діяльності з допомогою рекламних інструментів» передбачає використання Інтернет-реклами та інших інструментів для покращення ділової репутації.

При цьому також можна зосередитися на оптимізації сайту, виправленні помилок і роботи по SEO – просуванню.

У випадку створення ділової репутації в онлайн режимі існують різні джерела щодо формування думки про компанію, а саме: офіційний сайт, сторінки в соціальних мережах, публікації в соціальних мережах, згадки в ЗМІ, коментарі в блогах і на форумах, позиція в пошуковій видачі Google.

Тому, сьомий етап «Підтримання ділової репутації» містить комплексне використання всіх інформаційних джерел [8].

І.В. Шульженко пропонує підприємствам для побудови й управління онлайн-репутацією дотримуватися певного алгоритму дій, який, на нашу думку, є дуже цікавим і доречним.

По-перше, як уже зазначалося, це моніторинг, перевагами якого є мінімальний відрізок часу між опублікуванням будь-якої інформації щодо діяльності підприємства та доставкою її користувачам, а також можливість охоплення й тиражування значної кількості публікацій з різних джерел.

Регулярний перегляд основних пошукових систем з інформацією щодо діяльності підприємства або організації дозволить відстежити інформаційну атаку або чорний піар із самого початку.

У такому разі витрати грошей та часу на цю діяльність будуть невеликими порівняно із ситуацією, коли інформаційний вірус уже набрав обертів. Тож моніторинг потрібно проводити професійно і систематично [9].

По-друге, аналіз результатів. Для цього всю знайдену інформацію щодо діяльності підприємства розподіляють на три блоки з метою подальшої обробки. До них включають негативні відгуки, нейтральні

коментарі та позитивні репости. Після їх групування керівництво вибирає певний вид стратегії, яка може вирішити ситуацію. У межах цих стратегій та залежно від того, до якого блоку потрапила досліджувана проблема, використовують різні методи. Так, під час роботи з негативними відгуками потрібно перетворити негативні відгуки на нейтральні й позитивні. Для цього можна вирішити проблеми споживачів, які спричинили негативний відгук, або знизити релевантність посилання на негативні відгуки шляхом використання пошукової оптимізації. Під час роботи з позитивними коментарями й відгуками підприємство їх мотивує та стимулює подальше співробітництво [9].

Останнім етапом повинно бути коригування отриманих результатів. З огляду на виявлений тип інформації та джерела її формування, підприємство розробляє стратегію поведінки в Інтернеті на перспективу з урахуванням проведеного аналізу.

Нині більше 8 з 10 споживачів довіряють онлайн-відгукам. Така статистика стимулювала збільшення кількості онлайн-оглядів і дала споживачам ще більше можливостей для обміну думками.

Онлайн-огляди проникли в соціальні мережі, і також завдяки тому, що Facebook є другою за популярністю платформою для оглядів і рекомендацій в світі. Вам навіть не потрібно проявляти ініціативу, щоб пропонувати користувачам залишити відгук про вашу компанію.

Як бізнес, ви просто не можете сховатися від відгуків – вони будуть відображатися в мережі, їм довірятимуть, в результаті цього онлайн-репутація може як підтримувати, так і руйнувати ваш бізнес. Відгуки виступають як соціальний доказ. Соціальні мережі є важливою частиною процесу споживчих покупок. Оскільки багато бізнес-сторінок індексуються в Google за назвою компанії, покупцеві легко перейти на сторінку Facebook компанії, щоб отримати детальнішу інформацію. Огляди та рекомендації Facebook, як і оглядові платформи й пошукові системи, служать соціальним доказом якості вашого бізнесу.

Дуже цікаві практичні поради щодо підтримки ділової репутації в мережі Інтернет запропонував Антон Юдін, інтернет-маркетолог, керівник інтернет-

агентства UAWEB. Ознайомимось з порадами професіонала-практика:

1. Почніть керувати репутацією і піднімати довіру до свого бізнесу якомога раніше. Довіра – це швидкопсувний актив, і його важко отримати. Змусити людей поважати вас і вашу роботу – важливіше з усіх правил управління репутацією. SERM переважно починають використовувати, коли «вже все погано»: впали продажі, в Інтернеті з'явилася значна кількість негативу, конкуренти стали жорстко грати, йде невиконання зобов'язань. Підхід, при якому SERM роблять заздалегідь, ще до появи компанії або продукту на ринку, зокрема так званий пресейл, дозволяє заздалегідь створити позитивний образ і побудувати правильний діалог із замовниками або клієнтами.

2. Проведіть повний аудит репутації вашого бізнесу онлайн. Перед тим як почати управляти своєю онлайн-репутацією, зробіть максимально повний аудит. Проаналізуйте видачу google за вашими ключовими і брендовими запитами, майданчики, матеріали, відгуки, коментарі. Проведіть аналіз форумів, цільових порталів, цільових ресурсів, Youtube, соцмереж тощо площадок.

3. Розробіть чіткий план SERM Для ефективного управління своєю онлайн-репутацією ви повинні мати чітке розуміння що, як і де робити. Визначте цілі і KPI. Складіть контент-план і підберіть майданчик. А також перерозподіліть бюджет з таких напрямків, як PR і SEO на SERM. Оскільки публікації будуть про вашу компанію, посилання на ваші сайти, тобто бюджети будуть перетинатися.

4. Реагуйте швидко і ввічливо Наприклад, в разі рекламачії клієнта через Фейсбук, просто і швидко: «Ми знаємо про проблему. Ми працюємо над цим і зв'яжемося з вами як можна швидше». Це краще, ніж запізнита відповідь з великою кількістю інформації. Ви не можете бути ідеальними. А хороша відповідь на поганий коментар підвищить довіру до вашого бренду.

5. Ваша перша сторінка видачі Google – ваша візитна картка. Перше враження найсильніше, адже ми судимо книги за їх обкладинками. Якщо слова «шахрай» і «здерли» пов'язані з вашим брендом, то про це вам слід потурбуватися. Опрацюйте семантику й складіть набір ваших ключових

брендових запитів, за якими вам потрібно відстежувати онлайн-репутацію в топ-10. За статистикою, 98,5% користувачів не переходять на другу сторінку пошуку.

6. Завжди намагайтеся зрозуміти ваших опонентів. Критика може бути шансом дізнатися більше про вашу аудиторію і виробити краще спілкування в подальшому. Можливо, хтось із цільової аудиторії відчув себе ображеним будь-якими діями ваших співробітників або вашою рекламою.

7. Видалити весь негатив неможливо. Навіть, якщо ви домовилися з вебмайстром сайту про видалення негативного відгуку або статті, то, з великою ймовірністю, на це місце у видачі потрапить інший подібний негатив, який був на другій або третій сторінці пошукової видачі. Алгоритми Google мають на увазі різноманітну видачу. Тому потрібно не видаляти, а заміщувати і працювати з негативом. У деяких випадках робити умовно негативні відгуки самостійно. Також не забувайте про Ефект Стрейзанд.

8. Будьте активні в соціальних мережах. Розкажіть про себе. Відповідайте всім, хто до вас звертається, реагуйте на відгуки. Не реагуйте злісно на негативні коментарі і не залишайте їх без уваги. Повністю ігнорувати навіть злого клієнта – це на 100% неправильно. Це виглядає непрофесійно і відштовхує людей. Сучасні реалії в SERM – визнати, зрозуміти й виправити помилку. Як варіант, ви можете надати знижку на наступну покупку тощо, аби згладити провину або ж надайте докази, що вашої провини немає.

9. Ростіть і заохочуйте адвокатів бренду. Тих, хто вже купив і задоволений своїм вибором. Це ком'юніті навколо бренду, з якими треба постійно комунікувати.

Заохочуйте відгуки про вас. За статистикою, 85% споживачів готові залишати відгуки.

10. Не користуйтеся астротурфінг – це підроблені позитивні відгуки й штучне управління громадською думкою за допомогою використання сучасного програмного забезпечення. Як і в разі оплати відгуків, це може зашкодити вашій репутації. Найкраще уникати цієї тактики.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки: Інтернет на сьогодні є основним каналом, за допомогою якого можна отримати інформацію про діяльність тієї чи іншої компанії. В умовах кризи компанії приймають непопулярні рішення, які широко обговорюються в Інтернеті. Ці обговорення надовго залишають «сліди» в інформаційному полі компаній і прямо впливають на їх репутацію.

З вищезазначеного зрозуміло, що побудова й підтримка ділової репутації нині набирає все більшої популярності. Особливо для компаній, основною цільовою аудиторією яких є активні користувачі Інтернету. Це достатньо складний і трудомісткий процес, що містить такі етапи, як моніторинг, аналіз та коригування. Вони допомагають передбачити поширення негативної інформації в мережі про компанію, нівелювати її вплив, створити потрібний імідж компанії та сформувані стійку, добру репутацію.

Перспективою подальших досліджень є дослідження характеру інформаційних потоків, які впливають на формування та утримання репутації компанії в Інтернеті, що також передбачає деталізоване розроблення методичних підходів до їхньої оцінки й управління.

Список використаних джерел

1. Міцура О.О., Хижняк М.О. Управління онлайн-репутацією: теоретичні засади та методичні підходи менеджменту [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Users/AsusE33/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%201/mmi2012_4_121_129.pdf
2. Калениченко Р.А. Психологія іміджу: Навч. посіб. — К.: КиМУ, 2008. — 102 с.
3. Калениченко Р.А. Іміджологія сучасного телерадіоведучого: Навч. посіб. — К.: КиМУ, 2007. — 106 с.
4. Родіонов О.В. Вплив ділової репутації підприємства на його розвиток [Електронний ресурс] / О.В. Родіонов, Ю.С. Погорелов // Офіційний сайт Бібліотеки ім. Вернадського. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Emp/2009_21/17RodPog.htm
5. Бортніков П.Г. Маркетингова підтримка репутації фінансової установи [Електронний ресурс] / П.Г. Бортніков // Офіційний сайт Бібліотеки ім. Вернадського. — Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13837/1/18_115-120_Vis_720_Menegment.pdf
6. Анохина К.О. Характеристика взаємозв'язку репутації, іміджу, бренду та гудвілу як складових нематеріальних активів підприємства [Електронний ресурс] / К.О. Анохина. — Режим доступу: <http://fei.idgu.edu.ua/conference/dokl/d21.pdf>

7. Бурбело О.А. Репутація компаній: управління і захист: монографія / О.А. Бурбело, Д.В. Солоха, А.М. Зінченко. – Луганськ: Янтар, 2009. – 104 с.], С. Горіна [Горин С.В. Деловая репутация организации / С.В. Горин. – М. : Изд- во «Феникс», 2006. – 256 с.
8. Передало Х.С., Козар Г.А. Соціальні мережі як інструмент формування ділової репутації підприємства [Електронний ресурс] – Режим доступу: <file:///C:/Users/AsusE33/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%201/250-256.pdf>
9. Шульженко І.В., Павлик Л.Л., Алейнікова В.С. Управління онлайн-репутацією сучасного підприємства [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://market-infr.od.ua/journals/2020/50_2020_ukr/40.pdf
10. Юдін Антон. Управління онлайн-репутацією SERM: 10 правил ефективності [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://marketer.ua/serm-10-efficiency-rules/>

References

1. Mitsura O.O., Khyzhniak M.O. Upravlinnia onlain-reputatsiiei: teoretychni zasady ta metodychni pidkhody menedzhmentu [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: file:///C:/Users/AsusE33/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%201/mmi2012_4_121_129.pdf (in Ukrainian)
2. Kalenychenko R.A. Psykholohiia imidzhu: Navch. posib. — K.: KyMU, 2008. — 102 s. (in Ukrainian)
3. Kalenychenko R.A. Imidzhelohiia suchasnoho teleradioveduchoho: Navch. posib. – K.: KyMU, 2007. – 106 s.
4. Rodionov O.V. Vplyv dilovoi reputatsii pidpriemstva na yoho rozvytok [Elektronnyi resurs] / O.V. Rodionov, Yu.S. Pohorelov // Ofitsiyni sait Biblioteki im. Vernadskoho. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Emp/2009_21/17RodPog.htm (in Ukrainian)
5. Bortnikov P.H. Marketynhova pidtrymka reputatsii finansovoi ustanovy [Elektronnyi resurs] / P.H. Bortnikov // Ofitsiyni sait Biblioteki im. Vernadskoho. – Rezhym dostupu: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13837/1/18_115-120_Vis_720_Menegment.pdf (in Ukrainian)
6. Anokhyna K.O. Kharakterystyka vzaiemozv'язku reputatsii, imidzhu, brenda ta hudevilu yak skladovykh nematerialnykh aktyviv pidpriemstva [Elektronnyi resurs] / K.O. Anokhyna. – Rezhym dostupu: <http://fei.idgu.edu.ua/conference/dokl/d21.pdf> (in Ukrainian)
7. Burbelo O.A. Reputatsiia kompanii: upravlinnia i zakhyst: monohrafiia / O.A. Burbelo, D.V. Solokha, A.M. Zinchenko. – Luhansk: Yantar, 2009. – 104 s.], S. Horina [Horyn S.V. Delovaia reputatsiia orhanyzatsyy / S.V. Horyn. – M. : Yzd- vo «Fenyks», 2006. – 256 s. (in Ukrainian)
8. Peredalo Kh.S., Kozar H.A. Sotsialni merezhi yak instrument formuvannia dilovoi reputatsii pidpriemstva [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <file:///C:/Users/AsusE33/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%201/250-256.pdf> (in Ukrainian)
9. Shulzhenko I.V., Pavlyk L.L., Aleinikova V.S. Upravlinnia onlain-reputatsiiei suchasnoho pidpriemstva [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://market-infr.od.ua/journals/2020/50_2020_ukr/40.pdf (in Ukrainian)
10. Yudin Anton. Upravlinnia onlain-reputatsiiei SERM: 10 pravyl efektyvnosti [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <https://marketer.ua/serm-10-efficiency-rules/> (in Ukrainian)

Резюме

Калениченко Р. А. кандидат психологических наук, доцент, Киевский национальный университет строительства и архитектуры

Коханец А. С. соискатель, владелица Digital маркетинг агентства

Сковыра О. П. преподаватель кафедры морально-психологического обеспечения Института морально-психологического обеспечения Национальной академии сухопутных войск имени гетьмана Петра Сагайдачного

ОСОБЕННОСТИ ПОДДЕРЖКИ ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

В статье выделены особенности поддержки деловой репутации в сети Интернет из общего понятия репутационного менеджмента. Выделены ее значение, особенности и возможности применения компанией (организацией, учреждением) для построения и содержание положительного имиджа в сети Интернет, ее содержание и особенности применения в деятельности специалистов.

Ключевые слова: деловая репутация; имидж; поддержка деловой репутации; управление репутацией; технологии поддержки деловой репутации; Интернет.

Summary

Kalenichenko R. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer of the Department of Professional Studies of Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

Kokhanets A. Applicant, Owner of Digital Marketing Agency

Skovyra O. Lecturer of the Department of Moral and Psychological Support of the National Academy of Land Forces named after Hetman Petro Sagaidachny

FEATURES OF BUSINESS REPUTATION SUPPORT ON THE INTERNET

Introduction. Business reputation is an important asset that is acquired over the years and is very expensive. The material published on social networks directly affects the reputation of the enterprise (organization, institution). Reputation management is effective, both for your own and the company's search engines, through the focused use of reputation management tools. Reputation support tools provide an opportunity to change the tone of the information field from negative to positive in the event of a negative, to create new channels of communication or to form from scratch a dense information field in the Internet space for new companies (organizations, institutions).

Purpose. The purpose of the article is to separate the support of business reputation on the Internet from the general concept of reputation management, to determine its features and possibilities of application by the company to build and maintain a positive image on the Internet, its content and implementation technology.

Methods. To achieve this goal, a set of theoretical methods was used: analysis of the literature; systematization, structuring, generalization of the obtained results.

Originality. The concept of "business reputation" is understood as a strategic intangible asset that can generate additional income, which consists of a set of ideas of different audiences about the company (organization, institution), the process of creating and maintaining a positive impression of the company is quite complex and requires continuous intervention.

The image it's the starting point for building a business reputation. Now without Search engine reputation management or reputation management in search engines it is impossible to imagine the creation or maintenance of reputations, individual, group, subject or corporate images.

or reputation management in search engines it is impossible to imagine the creation or maintenance of reputations, individual, group, subject or corporate images.

Support of business reputation on the Internet is a set of steps that involve manipulating the opinion about it among its users: assessing and analyzing the image (business reputation) of competing companies in social networks; selection of the most used types of social networks; detailed definition of the target audience of the organization in social networks; formation of interesting content; work with negative feedback on social networks; promotion of activities with the help of advertising tools; comprehensive use of all information sources.

Conclusions. Summarizing the above, we can draw the following conclusions: The Internet today is the main channel through which you can get information about the activities of a company. In times of crisis, companies make unpopular decisions that are widely discussed on the Internet. These discussions leave "traces" in the information field of companies for a long time and directly affect its reputation.

From the above, it is clear that building and maintaining a business reputation is gaining popularity today. Especially for companies whose main target audience is active Internet users. This is a rather complex and time-consuming process, which includes such stages as monitoring, analysis and adjustment. They help to anticipate the spread of negative information in the network about the company, to level its influence, to create the desired image of the company and to form a stable, good reputation.

Key words: business reputation; image; business reputation support; reputation management; business reputation support technologies; Internet.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 25.04. 21.

Каськов І. В. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології

НПУ імені М.П. Драгоманова

<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>

Семірядченко Я. В. студентка Факультету педагогіки
та психології спеціальності Практична психологія

НПУ імені М.П. Драгоманова

<https://orcid.org/0000-0002-9158-785X>

ВПЛИВ КАРАНТИННИХ УМОВ НА ПЕРЕЖИВАННЯ У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті досліджуються причини тривожних переживань у осіб юнацького віку, які з'являються під впливом карантинних умов. Під час юнацького віку відбувається реалізація життєвих планів, активна участь у суспільному житті та усвідомлення особистої громадської відповідальності. Карантинні умови впливають на якість життя людей, провокуючи тривожні переживання, які пов'язані з незадоволеністю життям, тривогою за здоров'я, спілкуванням з оточенням, фінансову складову та іншими життєвими процесами.

Ключові слова: карантин; карантинні умови; переживання; стан; тривожність; юнацький вік.

Вступ. Сучасне суспільство та образ життя індивідуумів постійно змінюються, що впливає на їх стан та психічне здоров'я. За вітчизняною віковою періодизацією психічного розвитку людини фаза власне юності триває з 18 до 21 року. У осіб цього вікового періоду з'являється нова професійно-навчальна діяльність, яка характеризується початком професійного становлення особистості. Це може бути вступ до вищого навчального закладу або початок трудової діяльності.

У карантинних умовах складніше реалізувати професійно-навчальну та особистісну діяльність, через переважно дистанційне навчання та роботу, обмежене спілкування з соціумом, зменшення активної діяльності. Ці обмеження у свободі індивідуумів та ускладнення їх життєвої реалізації викликають переживання. Аналіз та вивчення цього стану особистостей є важливим, адже вони допоможуть знайти нові підходи до вирішення цієї проблеми.

Мета статті розкриття сучасних причин виникнення та ознак переживань у осіб юнацького віку під час карантинних умов.

Наразі велика кількість вітчизняних та зарубіжних дослідників присвячують свої роботи переживанням, тривожним станам та розвитку осіб юнацького віку, але з плином часу потрібно досліджувати ознаки впливу на індивідуумів та їх стан в залежності від умов, в яких вони знаходяться. Тому

завданнями є розгляд та дослідження переживань осіб юнацького віку, які з'являються під впливом навколишнього середовища сучасності, а саме, карантинних умов.

Теоретичне підґрунтя. Дослідженням проблеми тривожних станів особистостей займалися А.М. Прихожан, А. Астапов, В. Нестеренко, Г. Салліван, Д.С. Тейлор, Д. А. Леонтьєв, Е. Фромм, З. Г. Кісарчук, З. Фройд, К. Ізард, Н.М. Гордєцова, Ф.Б. Березін, Ч. Спілберг, Ю.Л. Ханін, Я.М. Омельченко та інші.

Переживання людей досліджували Б.Г. Ананьєв, Г.М.Бреслав, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Л.П. Журавльова, Т.С. Кириленко, С.Л. Рубінштейн.

Вивченню розвитку осіб юнацького віку та вікової періодизації присвячені праці таких вчених: Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.М. Співак, Р. Селман, А. Фройд, Е. Еріксон, Г.С. Абрамова, В.С. Мухіна.

Методи дослідження. У даній статті використано теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, завдяки якому був вивчений предмет дослідження (тобто переживання у осіб юнацького віку). Окрім того, завдяки розчленуванню предмету пізнання були виокремлені ознаки, властивості, види та типи, що дало змогу детальніше вивчити не тільки юнацький віковий період, а і зрозуміти вплив карантинних умов на стан осіб даного віку.

Також у праці використовується метод узагальнення (а саме індуктивне та логічне) та систематизації матеріалу, завдяки яким з'явилася можливість проникнути в сутність досліджуваного питання, а також сформулювати висновки.

Результати і обговорення.

Переживання – це форма вияву ставлення людини до оточуючого світу, будь-якого об'єкта та самої себе.

Переживання становлять такі, перетворюючі психологічний світ процеси, які за своїми цілями спрямовані на досягнення позитивних і уникнення негативних емоційних станів, а за характером свого здійснення є нереалістичними, котрі підпорядковуються миттєвим імпульсам, що не враховують зовнішніх і внутрішніх залежностей життя. [1, с. 103]

Дане поняття розглядалося різними дослідниками. За концепцію О.М. Леонтьєва саме переживання сигналізують людині про особистісний сенс буття. Ф.Є. Василюк визначає переживання діяльністю, яка співвідносить суб'єкта зі світом та вирішує його життєві проблеми. Ця діяльність, на його думку, охоплює розум, почуття, уяву та реакції.

Переживання є психологічною категорією, що визначає явище самосвідомості, яке інтегрує буттєвість і субстанціональність суб'єктивного світу людини, що виявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, яке виступає для суб'єкта як психічна діяльність з «переробки» одержуваних вражень та вбудовування їх в образи внутрішнього і зовнішнього світу [2, с. 307].

Юнацький вік є періодом життя людини, що позначає перехід від залежного дитинства до самостійної дорослості і передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого дозрівання, а з іншого - досягнення соціальної зрілості [3, с. 113].

Юнацький період характеризується початком професійного становлення, реалізацією життєвих планів, участю у суспільному житті та усвідомленням своєї громадської відповідальності. У цьому віці люди змінюють вид діяльності, отримують новий соціальний статус, більшу самостійність вибору, досягають юридичної

та громадської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки. Окрім цього, завершується біологічне дозрівання та встановлюється емоційна стабільність, стабілізується рівень домагань і самооцінка. У юнацькому віці людина будує плани на життя, орієнтуючись на майбутнє, яке нерідко виступає перед ним як складне, невизначене, що лякає та стимулює виникнення страхів і тривоги.

Переживання у юнацькому віковому періоді може бути пов'язано з загрозою самооцінці, престижу та самоповазі людини. При підвищенні рівня тривоги люди втрачають можливість до актуалізації власної особистості, що заважає рухатися вперед та зростати по соціальній та професійній сферах.

Загальною основою всіх процесів переживання, властивих даному типу життя, є механізм терпіння. Власне кажучи, він сам може вважатися процесом переживання. Приклад цього механізму показує, що життя, варто йому вийти з первинного стану блаженної задоволеності, не може існувати без процесів переживання, які зсередини скріплюють її, піддану в важкому і складному світі різним деструктивним і дезінтегрованим впливам [1, с. 114].

На жаль, суспільство не може соціально захистити молодь та надати гарантії на майбутнє. Серед настроїв у суспільстві часто виділяють незадоволеність життям. Представлення особистості про майбутнє є основою життєвого самовизначення, саме тому в юності майбутнє грає важливу роль. У поданому віковому періоді в індивідуумів часто виникають переживання з цього приводу, але під впливом карантинних умов вони тільки посилюються, адже росте тривога перед невідомим та зникає можливість контролювати життєвий процес так, як раніше. З'являються обмеження свободи пересування та порушення звичного для людей розпорядку дня.

Юність виступає як період прийняття відповідальних рішень, що визначають все подальше життя: вибір професії і свого місця в житті, життєвої позиції, вибір супутника життя, створення своєї сім'ї. Під час карантинних умов з'являються переживання через стан свого фізичного здоров'я, та здоров'я близьких, страх інфікувати інших людей, членів родини. Надмірні переживання та тривожність

викликають зрушення в фізіологічних системах організму, знижують здатність до концентрації, впливають на короточасну пам'ять, та «тримають» людину у постійній напрузі. Більшість осіб юнацького віку ведуть активний образ життя, але надмірні переживання проявляються у сильній втомі. Це може бути пов'язано з підвищенням рівня гормону кортизолу, безсонням або болями.

В одному дослідженні, яке порівнює психологічні наслідки під час карантину з пізнішим наслідками, виявлено, що під час карантину 7% (126 з 1656) проявили симптоми тривоги і 17% (275) проявили почуття злості, а через 4-6 місяців після завершення карантину показники цих симптомів знизилися [4, с. 913].

Часто юнацький вік співпадає зі студентством, тому на емоційний стан та рівень стресової та психологічної стійкості впливають і навантаження. Під час карантинних умов форми навчання змінюються, більшість студентів здобувають освіту дистанційно. Постійні зміни у формах навчання, нестабільні навантаження ускладнюють навчання та підвищують переживання. Вони ускладнюють пізнавальну діяльність студентів, впливають на їх увагу та знижують самооцінку.

Ми можемо виокремити студентство, як особливу соціальну групу, для якої характерні особливі умови проживання та побуту, навчання, трудової діяльності, яка вирізняється активною поведінкою в соціумі і системою цінностей. Взаємодія з різними соціальними групами, неформальними утвореннями, громадськими організаціями, пошук життєвих смислів, професійне самовизначення, прагнення до втілення інноваційних винаходів, підтримка прогресивних поглядів, жага досягнень активна життєва позиція, бажання до змін та перетворень життя – є основними рисами, що відрізняють студентство від інших соціальних груп. [5, с. 30] І карантинні умови звісно ускладнюють, а інколи і унеможливають активне життя студентів.

В умовах дистанційної роботи також відмічається нестабільне навантаження. Окрім цього зменшується можливість реалізовувати себе у професії та соціумі. Багато молоді, яка реалізується у професіях, пов'язаних зі сферами розваг, туризму,

індустрії краси та громадського харчування, залишились без гідної заробітної плати, іноді і без роботи, що спровокувало ріст переживання за своє теперішнє та майбутнє. Деякі люди, втрачаючи роботу, отримують погіршення стану здоров'я, як соматизацію свого стану, та стрес.

Однією з важливих причин переживання під час карантинних умов є обмеження у соціалізації та спілкуванні з рідними та знайомими. Особливо це стосується осіб юнацького періоду, які переїхали працювати чи навчатися в місто, яке знаходиться далеко від того, де мешкають родичі.

З точки зору В. С. Мухіної у юності молода людина продовжує розпочатий у підлітковому віці шлях зі створення своєї особистості, свідомої побудови способів спілкування та вдосконалення значущих для себе якостей в юності. Юнак, прагнучи до самоідентифікації, продовжує відкривати через механізм рефлексії свою сутність. Міжособистісна комунікація на цьому віковому етапі потребує взаєморозуміння, внутрішньої близькості та відвертості. Вона базується на ставленні до іншого, як до самого себе, у ній розкривається власне реальне «Я» юнака [6, с. 340].

Так як карантинні умови характеризуються обмеженням у контакті з людьми, то багато осіб юнацького віку починають відчувати відсутність спілкування з оточуючими, що впливає на труднощі у встановленні зв'язків.

Відчуття суб'єктивної самотності призводить до нігілістичного відношення до суспільства в цілому і до людей зокрема, до розвитку таких форм поведінки, які спрямовані на протидію або «втікання», що виявляється в кримінальних, екстремістських діях, наркоманії, алкоголізмі і та іншому [7, с. 4]

Прояви переживань у осіб юнацького віку можуть зникнути разом з умовами карантину, після стабілізації ситуації у соціумі. Але цей прояв може мати більш негативні наслідки.

Нормальними тривожними вважаються реакції:

- адекватні реальній загрозі;
- які не включають придушення в собі механізмів вирішення внутрішнього психічного конфлікту, а в результаті і зовнішнього;

- не вимагають невротичних захисних механізмів для управління собою.

Ф.Б. Березін зазначив, що спочатку з'являється відчуття внутрішньої напруженості, яке виражається у дискомфорті та має найбільш адаптивне значення. Воно не супроводжується інтеграцією поведінки. Відчуття напруженості змінюють гіперстезичні реакції. Нейтральні стимули набувають значущості та негативного емоційного забарвлення. У цей час зменшується структурованість ситуацій та посилюється тривога. Саме тривога проявляється у переживанні невизначеної загрози та почутті неясної небезпеки. При її наростанні конкретизується загроза та відчувається страх, який може перерости у відчуття насування катастрофи та почуття жаху. Для зменшення такого стану тривожності нерідко доводиться звертатися за допомогою.

У своїх дослідженнях Дж. Тейлор виділив рівні тривожності людей та їх особливості:

1. Для людей з низьким рівнем особистісної тривожності характерний яскраво виражений спокій, вони не сприймають загрозу своєму престижу, самооцінці навіть коли вона реально існує. Такі люди спокійні, вважають, що особисто у них немає причин хвилюватися за своє життя, репутацію, поведінку і діяльність. Імовірність виникнення конфліктів, зривів, афективних спалахів у них вкрай мала;

2. Людям із середнім рівнем особистісної тривожності властиві врівноваженість, зібраність, впевненість у своїх силах. Вони сприймають загрозу своєму життю, репутації, діяльності тільки коли вона реально існує. Такі люди адекватно сприймають зауваження, поради на свою адресу. Тривожність у них виникає лише в особливо важливих і особистісно значущих ситуаціях (іспит, стресові ситуації);

3. Для людей з високим рівнем особистісної тривожності характерна схильність в широкому діапазоні ситуацій сприймати будь-який прояв якостей їх особистості, будь-яка зацікавленість – можлива загроза їх престижу, самооцінці.

Складні ситуації вони схильні сприймати як загрозові, катастрофічні. Відповідно сприйняттю виявляється і сила емоційної реакції. Такі люди запальні, дратівливі і перебувають у постійній готовності до конфлікту, захисту, навіть якщо в цьому об'єктивно немає потреби. Для них, як правило, характерна неадекватна реакція на зауваження, поради та прохання. Особливо велика можливість нервових зривів, афективних реакцій в ситуаціях, де мова йде про їх компетенції в тих чи інших питаннях. До високо тривожних індивідів небезпечно пред'являти категорично високі вимоги, навіть у ситуаціях, коли об'єктивно вони здійсненні для них, неадекватна реакція на такі вимоги може затримати, а то й взагалі відтермінувати виконання необхідного результату [8, с. 9]

Спираючись на це можна зробити висновки, що для осіб юнацького віку, які мають більш низький рівень тривожності, вплив карантинних умов буде менш помітний, і навпаки, люди з високим рівнем особистісної тривожності будуть перейматися своїм станом та станом оточуючих більше, відчуваючи переживання.

Висновки. За результатами дослідження виявлено, що карантинні умови впливають на якість життя осіб юнацького віку, провокуючи переживання, які пов'язані з незадоволеністю життям, тривогою за своє здоров'я та здоров'я рідних людей, складність спілкування з оточуючими через виникненні обмеження, неспроможність у задоволенні матеріальних потреб, нестабільні навантаження та інші життєві процеси. Для осіб, у яких низький рівень особистісної тривожності, вплив карантинних умов менш помітний, ніж у індивідів з високим рівнем.

У процесі дослідження вдалося виявити та дослідити основні причини переживань осіб юнацького віку, які знаходяться в карантинних умовах. Перспективою подальших досліджень є створення, апробація та перевірка програм, направлених на зменшення переживань та тривожності, а також на гармонізацію різних сфер життя у осіб юнацького віку під час карантинних умов.

Список використаних джерел

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – Москва: Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
2. Фахрутдинова Л.Р. Теория переживания. / Л.Р.Фахрутдинова. – Казань: Издательство Казанского гос. университета, 2009. – 416 с.
3. Изард К. Страх и виды тревожности / К. Изард // Тревога и тревожность: хрестоматия / сост. и общая редакция В.М. Астапова – Москва: ПЕР СЭ, 2008. – 104-118 с.
4. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence / [S. K. Brooks, R. K. Webster, L. E. Smith та ін.]. // Lancet. – 2020. – №395. – С. 913–920.
5. Жданюк Л. О. Соціально-психологічні особливості студентського віку / Людмила Олексіївна Жданюк. // Національна академія педагогічних наук України, Університет менеджменту освіти. – 2017. – С. 28–40.
6. Невідома Я. Г. Особливості соціалізації у юнацькому віці / Я. Г. Невідома. // Проблеми сучасної психології. – 2012. – №17. – С. 337–346.
7. Шагивалеева Г. Р. Одиночество и его переживание студентами ССУЗ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.05. "Социальная психология" / Шагивалеева Гузалия Расиховна – Казань, 2003. – 21 с.
8. Румянцева Т.Г. Проблемы и поиски в западной философской науке / Т.Г. Румянцева. – Минск.: Высш. шк., 1991. – 150 с.

References

1. Vasyliuk F. (1984) Psykholohyia perezhivanyia (analiz preodolenia krytycheskykh sytuatsyi) [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]. Moskva: Yzdatelstvo Moskovskoho unyversyteta, 200 (in Russian)
2. Fakhrutdynova L. (2009) Teoryia perezhivanyia [Experience theory]. Kazan: Yzdatelstvo Kazanskoho hos. Unyversyteta, 416 (in Russian)
3. Yzard K. Strakh y vydi trevozhnasty (2008) [Fear and types of anxiety]. Moskva: PER SЭ, 104-118 (in Russian)
4. Brooks S.K., Webster R. K., Smith L. E. (2020) The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Lancet, 395, 913–920 (in English)
5. Zhdaniuk L. O. (2017) Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti studentskoho viku [Social and psychological specialties of the student's school]. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Universtyet menedzhmentu osvity, 28–40 (in Ukrainian)
6. Nevidoma Ya. H. (2012) Osoblyvosti sotsializatsii u yunatskomu vitsi [Features of socialization in adolescence]. Problemy suchasnoi psykholohii, 17, 337–346 (in Ukrainian)
7. Shahyvaleeva H. R. (2003) Odynochestvo y eho perezhivanye studentamy SSUZ [Loneliness and its students experience] (Abstract of PhD thesis). Kazan (in Russian)
8. Rumiantseva T.H. (1991) Problemy y poysky v zapadnoi fylosofskoi nauke [Problems and searches in Western philosophical science]. Mynsk.: Vissh. shk., 150 (in Russian)

Резюме

Каськов И. В. кандидат психологических наук,

доцент кафедры практической психологии

НПУ имени М.П. Драгоманова

Семирядченко Я. В. студентка Факультета педагогики

и психологии специальности Практическая психология

НПУ имени М.П. Драгоманова

ВЛИЯНИЕ КАРАНТИННЫХ УСЛОВИЙ НА ПЕРЕЖИВАНИЯ У ЛИЦ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

В статье исследуются теоретические причины переживаний, которые проявляются под влиянием карантинных условий, у лиц юношеского возраста. Во время юношеского возраста происходит реализация жизненных планов, активное участие в общественной жизни и осознание личной гражданской ответственности. Карантинные условия влияют на качество жизни людей, провоцируя переживания, связанные с неудовлетворенностью жизнью, тревогой за здоровье, наличия общения с окружающими, финансовую составляющую и другими жизненными процессами.

Ключевые слова: карантин; переживания; состояние; тревожность; юношеский возраст.

Summary

Kaskov I. V. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, National Pedagogical Dragomanov University*
Semiriadchenko Y. V. *student at the Faculty of Pedagogy and Psychology (Practical Psychology), National Pedagogical Dragomanov University*

THE INFLUENCE OF QUARANTINE CONDITIONS ON THE EXPERIENCE OF ADOLESCENTS

The purpose of the article is to reveal the modern causes and signs of experiences in adolescents during quarantine conditions.

This paper uses a theoretical analysis of the psychological and pedagogical literature, which studied the subject of research (experiences in adolescents). Also, due to the dismemberment of the subject of knowledge were identified features, properties, species, and types, which allowed us to study in more detail not only adolescence but also to understand the impact of quarantine conditions on the condition of people of this age.

The paper also uses the method of generalization (namely inductive and logical) and systematization of the material, which allowed penetrating the essence of the research, as well as to conclude.

According to the results of the study, quarantine conditions affect the quality of life of adolescents, provoking feelings associated with life dissatisfaction, anxiety related to their health, as well as the health of their family and friends; the difficulties of communicating due to limitation; the inability to satisfy the material needs; unstable pressure and other life processes. For people with a low level of personal anxiety, the impact of quarantine conditions are less noticeable than for individuals with a high level.

The scientific novelty is that for the first time the influence of quarantine conditions on adolescents have been studied. The experiences of these individuals, due to the current environment, have been identified, and the relationship between personal anxiety on quarantine experiences have been established.

The practical significance of the study is that certain causes and signs of experiencing life processes during quarantine conditions can create a basis for further scientific and methodological developments to reduce angst and anxiety.

In the course of the research, it was possible to identify and investigate the main causes of the experiences of adolescents who are in quarantine conditions. The prospect of further research is the creation, testing, and approbation of programs aimed at reducing angst and anxiety, as well as the harmonization of various spheres of life in adolescents during quarantine conditions.

Keywords: *quarantine; experiences; condition; anxiety; adolescence.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 30.03. 21.

Кікінежді О. М. доктор психологічних наук,
професор, Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0002-9240-279X>

Савелюк Н. М. доктор психологічних наук,
професор, Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0001-5246-9677>

Мороз Л. І. доктор психологічних наук,
професор, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0003-2840-6689>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ЖІНОЧОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми жіночого лідерства як соціально-психологічного феномену в сучасній Україні. Охарактеризовано психоісторичні особливості становлення лідерства жінки в умовах розвитку української державності. Досліджено особливості соціальних уявлень населення про соціально-демографічні параметри іміджу політика й політичці.

Ключові слова: жінка; лідерство; політичне лідерство; жіноче лідерство; управління; гендер; соціальні уявлення.

Вступ. Актуальність дослідження проблеми жіночого лідерства в умовах сучасних соціокультурних змін визначається, з одного боку, необхідністю активізації громадянської активності усіх соціально-демографічних прошарків населення, з іншого – важливістю забезпечення гендерної рівності – однієї з основних Цілей сталого розвитку до 2030 року, які були прийняті Україною разом із 193 державами-членами ООН у вересні 2015 року. Отримання Україною офіційного статусу учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх та затвердження урядом Плану заходів партнерства створило підґрунтя для просвітницької діяльності з питань гендерної рівності в закладах освіти згідно із Законом про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків (2005 р.) Зокрема, у чинних документах зазначається, що Міністерство освіти і науки України є відповідальним виконавцем за забезпечення наскрізності принципів гендерної рівності в освіті, що передбачає: розвиток безбар'єрного публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та мало мобільних груп населення; навчання дітей принципів рівності жінок і чоловіків; запобігання насильству; розроблення та

затвердження Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року; запровадження антидискримінаційної експертизи освітнього контенту [10].

Відповідно до сучасних міжнародних стандартів життя та якості освіти, жінки та чоловіки мають рівні права на рівноцінну участь у соціальних процесах та діяльності [2; 5; 6; 8; 11; 12]. В українському суспільстві упродовж останніх десятиліть відбуваються суттєві зміни в осмисленні й легітимації паритетних гендерних відносин [3; 4; 13; 14; 15; 16]. Загальнонауковим та міждисциплінарним дослідженням жіночого політичного лідерства в Україні присвячені праці Б. Буяка, О. Березовської-Чміль, В. Гапоненко, І. Грабовської, Д. Дандекар, Т. Євменової, Л. Кобелянської, Т. Марценюк, Т. Мельник, Н. Світайло, М. Скорик, Л. Трофименко, О. Ярош. Психолого-педагогічні засади обґрунтування зазначених процесів складають напрацювання В. Васютинського, Т. Говорун, П. Горностає, Л. Заграє, О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравця, В. Татенка, Т. Титаренко та інших учених.

Проте на практиці жінкам набагато важче повною мірою скористатися офіційно проголошеними правами. Жінка як визнана громадська і суспільна діячка є все ще відносно «новим феноменом», як у світі, так

і в Україні. На сучасному етапі світового соціотворення спостерігаються поодинокі яскраві жіночі постаті-лідерок різних країн світу: Кондоліза Райс та Гіларі Клінтон – у США, Ангела Меркель – у Німеччині, Беназір Бутто – у Пакистані, Майя Санду – в Молдові, Даля Грибаускайте – у Литві тощо.

Поза тим, феномен жіночого лідерства в Україні є недостатньо дослідженим, що і визначило тему статті: «Соціально-психологічний феномен сучасного жіночого лідерства в Україні».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати феномен жіночого лідерства в політико-економічній системі України та емпірично дослідити його особливості в сучасних реаліях.

Теоретичне підґрунтя.

З давніх-давен гендерні відносини у соціумі традиційно ґрунтувалися на економічній, політичній, релігійній перевазі чоловіка, що було закріплено на різних формальних і неформальних рівнях. У наші дні суспільство юридично оформило й узаконило гендерну рівність, що відображено, зокрема, в чинних міжнародних та національних документах, як-от: Декларація про викорінювання насильства щодо жінок, прийнята Генеральною асамблеєю ООН від 20 грудня 1993 року; Пекінська декларація, Платформа дій та інші заключні документи, прийняті на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 року); Стаття 24 Конституції України, що гарантує рівність прав жінки та чоловіка, надання жінкам паритетних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї тощо.

Відомо, що гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) в Україні є досить високий за параметрами освіти жінок, їхньої питомої ваги серед осіб, які навчаються для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціаліста, магістра та кандидата наук. Низький – через брак представництва українського жіноцтва на законодавчому та управлінському щаблях влади, тобто в тих сферах, які визначають соціально-економічний рівень розвитку держави. За даними Інтернет-видання «Economist UA», в Україні майже 53 % жінок [7]. Специфічні

проблеми порушення гендерної рівноваги простежуються за параметрами подвійної зайнятості жінки, її нижчим економічним статусом та рівнем заробітної плати, експлуатації ідеї одностатевої відповідальності (жінки-матері, жінки-Берегині тощо) [8; 11; 12]. Зазначене вище стосується й участі жінок у громадському житті суспільства та їх політичного лідерства.

Лідерство, як відомо, є одним із важливих механізмів регулювання взаємин між людьми, соціальними групами, інституціями суспільства. Активність лідерів у різних сферах життя – це діяльність енергійних, цілеспрямованих, відповідальних, амбіційних чоловіків та жінок. Лідерство як соціальний інститут виконує низку важливих для суспільства і людей функцій. Здебільшого воно визначається характеристиками соціуму, соціально-психологічними особливостями спільноти та конкретною ситуацією [7, 64].

На думку С. Захарія, різні концепції лідерства можна поділити на три основні групи: 1) ті, які розглядають лідерство як універсальний феномен людської діяльності та стверджують, що природа лідерства є однаковою в усіх сферах суспільного життя; 2) такі, що ототожнюють лідерство з керівництвом та управлінням, при цьому діяльність лідера розглядається передусім адміністративна, а специфіка лідерства зводиться до правових та етичних регуляторів соціальної поведінки посадової особи; 3) ті, які розглядають лідерство як специфічне явище суспільного життя, що не зводиться до правових, економічних, психологічних принципів [9, 90].

Як зазначає Б. Буяк, влада завжди була організувальним началом суспільного буття: вона диференціює соціум, структурує його, породжує різноманітні види й типи соціальної ієрархії. При цьому влада зазвичай реалізується у суспільстві шляхом своєї персоніфікації, зокрема, завдяки утворенню інституту лідерства. При цьому останнє розуміється як тривале, а не спорадичне явище, яке, як правило, співвідноситься з особистісними, індивідуальними якостями свого суб'єкта – лідера [4, 240].

Учені провідними характеристиками сучасного лідера визначають наступні: наявність власної соціальної програми або

новаторської стратегії та тактики; уміння висловлювати, відстоювати погляди та інтереси тієї або іншої соціальної групи; певні риси характеру, які виявляються під час реалізації програми та об'єднання своїх прихильників (воля, наполегливість, гнучкість, інтуїція, рішучість, компетентність та ін.); популярність, уміння переконувати, організовувати дії прихильників, впливати на людей, ораторські здібності, комунікабельність; імідж керівника, котрий діє згідно з нормами моралі, прийнятими у суспільстві; відповідний рівень культури; наявність команди помічників і виконавців, перевага суспільного над особистим тощо [2; 3; 6; 7; 11; 13; 15].

Одним із сучасних напрямків дослідження соціально-психологічного феномену лідерства та лідера як його суб'єкта є гендерний дискурс. Адже при будь-якому вираженому прийнятті рішень важливо, щоб були враховані цінності, потреби та інтереси різних верств населення, а тому залучення жінок до процесу обговорення, прийняття, упровадження рішень залишається необхідною передумовою демократичного розвитку країни. Як зазначає І. Грабовська, у межах сучасного гендерного дискурсу питання власне жіночого лідерства, в тому числі політичного, є одним із найбільш актуальних. На думку вченої, основна проблема тут полягає не стільки у тому, що сучасні жінки начебто не зрозуміли можливість поза «жертвуванням» сім'єю виконувати роботу високої кваліфікації та гармонійно поєднувати «дім і кар'єру»; натомість головною проблемою є те, що жінки зазвичай «навіть і не намагаються бути особистостями з власними життєвими стратегіями та професійними амбіціями, і суспільство підтримує їх у цьому, активно промиваючи мізки різноманітними байками про «справжню жіночність», традиційну правильність, святу жертвовність...» [7, 49].

Зарубіжні вчені (Т. Бендас, А. Eagly, А. Koenig, А. Mitchell та ін.) виокремлюють чотири основні підходи до проблеми співвідношення лідерства та гендеру. Перший підхід ґрунтується на припущенні про те, що лідерство начебто біологічно детерміноване, тобто, вроджене й може спостерігатися тільки у чоловіків. Другий підхід визнає роль соціалізації у цьому

процесі та досліджує поняття гендерної ролі як одного з визначальних чинників лідерства. Третій підхід включає цілу низку факторів, серед яких – ідентифікація, що формує гендерну роль та впливає на ефективність керівництва. Четвертий підхід визначає відмінності у тому, як саме чоловіки та жінки досягають лідерства [1].

Отже, незважаючи на всі новітні тенденції, досі основною перешкодою, яку суспільство свідомо чи несвідомо виставляє перед жінкою на її шляху до лідерства, залишаються окремі соціальні стереотипи – гендерні упередження [1; 3; 5; 13; 15; 16]. На думку О. Близової, психологічні причини стійкості будь-якого соціального стереотипу як універсального компоненту людського світогляду пов'язані з особливостями сприйняття навколишнього світу в умовах надлишку або нестачі інформації, а також з активною участю у відповідних процесах емоційного компоненту [3].

Так, в українському суспільстві досі дуже поширеними є упереджені уявлення, згідно з якими успішна управлінська діяльність меншою мірою пов'язується або взагалі не пов'язується з образом жінки. В основі цих поглядів лежать соціальні стереотипи, за якими жінки начебто не мають таких якостей, як компетентність, незалежність, змагальність, здатність логічно мислити тощо. І саме на цю реально діючу психологічну перепону часто наражається лідерка, коли прагне досягти успіху. Це нерідко змушує її вдаватися до захисних стратегій: використання специфічно «жіночих» способів ділових переговорів із чоловіками (манірне применшення власних здібностей, кокетливість і т. ін.); застосування «маски» (намагання приховати свій справжній емоційний стан і подробиці про особисте життя, щоб не отримати ймовірного ярлика «неефективної керівниці») тощо [12].

У радянські часи, попри офіційно задекларовану емансипацію та «свободу» жінки у СРСР, до так званого «сімейного ярма» додалася ще й державна, національна неволя українства. А тому ставлення до української жінки-трудівниці, жінки-матері, жінки-домогосподарки змінилося лише на гірше. Натепер вважається, що саме радянські часи знищили повагу до традиційного способу активної самореалізації української жінки. Мабуть,

тому в Україні досі продовжує побутувати думка, що, наприклад, «жінці не місце у великій політиці». А ті жінки, котрі навіть у супереч такій «традиції» змогли обіймати високі посади, за даними досліджень громадської думки, нерідко ставали психологічно ізольованими й маргіналізованими, принаймні частково, – як політики «не тієї» статі [12]. І навіть у наш час ми все ще спостерігаємо доволі поширене приписування жінкам начебто потреби в управлінні ними з боку «розумніших» або «прагматичніших» чоловіків.

Назгал можна стверджувати, що міра залучення жінок до громадської активності та їх реального доступу до владної ієрархії є одним із ключових показників паритетної демократії суспільства. Інакше кажучи, гендерна рівність у прийнятті суспільно значущих рішень має розглядатися з точки зору того, чи перебувають жінки на керівних посадах, чи можуть ухвалювати самостійні рішення або впливати на їх ухвалення нарівні з чоловіками.

Гендерний складник у політиці будь-якої держави є дуже важливим індикатором демократичності її політичної системи. Але в Україні, як і в багатьох інших країнах, на всіх дійсно значущих керівних державних посадах, а також на чолі громадсько-політичних організацій та партій досі здебільшого перебувають чоловіки, котрі формують політику держави у її власне «чоловічому вбранні». Як зазначає В. Татенко: «Суперництво у сфері лідерства (відкрите чи приховане) між чоловіками і жінками можна спостерігати на різних рівнях і у різних сферах сімейно-інтимного і громадсько-політичного життя. І поки що у цьому одвічному змаганні чоловіки назгал традиційно утримують першість. Жінки мають шанс для лідерства переважно тільки там і тоді, де і коли не йдеться про розподіл таких цінностей, як влада, слава, гроші, посади чи про прирученість до ресурсів, джерел інформації або про залученість до прийняття важливих державних рішень. Вони можуть претендувати на роль лідера, коли ще вчаться у школі чи у вузі, певною мірою в сімейному житті, або ж коли на вакантне місце лідера не претендує хтось із чоловіків» [13, 40–41].

Так, за всю історію незалежності в Україні ще не було жінки-президентки або

жінки – очільниці Верховної ради. Тільки одна жінка – Юлія Тимошенко перебувала на посаді прем'єр-міністерки (з 4 лютого по 8 вересня 2005 року та з 18 грудня 2007 року по 3 травня 2010 року). І якщо у Верховній раді жінок-депутаток останнім часом побільшало, то в Кабміні тенденція до гендерного балансу й далі не спостерігається. Зокрема, за всю новітню історію тільки Уляна Супрун виконувала обов'язки очільниці МОЗ. У перших двох урядах України було лише по одній жінці, а у Кабміні Віталія Масола та Євгена Марчука – узагалі жодної, хоча членів уряду налічувалося понад 40. Також одна жінка перебувала на посаді в Кабміні Павла Лазаренка, Анатолія Кінаха, Миколи Азарова та Арсенія Яценюка (перший уряд). Дві жінки було в уряді Віктора Ющенка, Юлії Тимошенко, Арсенія Яценюка. П'ять жінок було серед 26 міністрів уряду Володимира Гройсмана. В уряді Олексія Гончарука було шість міністерок (із 19 осіб загального складу), і це – українські реалії.

Грунтовний теоретичний аналіз специфіки феномену жіночого лідерства та його висвітлення в національних умовах сучасної України здійснює Л. Трофименко. За результатами авторського узагальнення наукових досліджень зазначається, що у вітчизняній літературі жіноче лідерство розглядається як соціально-культурна доктрина, спрямована на гуманізацію суспільства. Водночас, співставлення основних світових концептуальних підходів до гендерних проблем лідерства засвідчує, на думку науковиці, що Україна ще не знайшла власної оптимальної концепції. А тому слушно стверджується про необхідність розширення наукових досліджень у відповідному спрямуванні як теоретичного, так і прикладного характеру [15, 9], з чим важко не погодитися. Логічно стверджувати, що саме жінка зможе компетентніше оцінити проблеми співгромадян, а також адекватніше буде представляти жіночу частину населення своєї країни. І це аналогічно щодо того, що управлінцеві чоловічої статі простіше та зрозуміліше репрезентувати інтереси чоловіків як близької та зрозумілої йому соціодемографічної ідентичної групи.

Методи дослідження:

1) теоретичні – аналіз і синтез, узагальнення і систематизація теоретичних

положень; 2) емпіричні – анкетування та інтерв'ю; усне та писемне опитування, збір кількісних даних на веб-порталах; 3) математично-статистичні – вирахування середніх арифметичних показників і відсоткових показників.

Результати та їх обговорення.

Емпіричне дослідження було спрямоване на виявлення соціальних уявлень населення про «ідеальні» соціально-демографічні показники претенденток і претендентів на реальну участь у політичному управлінні країною.

Дослідження було виконане в рамках діяльності Науково-дослідного центру з проблем гендерної освіти і виховання учнівської та студентської молоді НАПН України – ТНПУ імені Володимира Гнатюка, зокрема, як складова реалізації наукового проєкту (держбюджетної теми) на замовлення МОН України «Психолого-педагогічні механізми створення гендерно справедливого середовища для дітей та молоді у контексті реалізації Концепції Нової української школи» (керівник – д.п.н., професор, дійсний член НАПН України В. Кравець; реєстраційний номер 0119U100477). Враховувалися також результати споріднених досліджень інших установ та організацій, зокрема Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Участь в онлайн анкетуванні «Імідж політичного лідера/лідерки» узяло 128 осіб. Із них – 53,9 % (69 осіб) жінки та 46,1 % (59 осіб) чоловіки, середній вік респондентів – 20,3 року. Більшість з опитаних (86 осіб – 67,2 %) вважають, що ключовими соціально-демографічними показниками, які мають визначальне значення для іміджу і політика, й політикинї, є національність та вік.

Щодо професії, то думки опитаних розділилися, проте відносна більшість (42,9 %) віддали би перевагу юристові/юристці. Фактично, за типовими зовнішніми характеристиками, опитані приблизно однаковою мірою готові сприймати й оцінювати і чоловіка-політика, і жінку-

політикиню. Разом із тим, 75,0 % опитаних (96 осіб) вважають, що висока освіченість є прерогативою лідерства чоловіка-політика, тоді як для жінки, на думку 77 респондентів (60,2 %), – ключовими якостями є ерудованість й уміння генерувати нові ідеї. Віросповідання для більшості респондентів (82 осіб – 64,1 %) не відіграє визначальної ролі при наданні переваги лідерці або лідерові. Водночас, для 27 респондентів (21,1 %) важливо, аби політик чи політикиня були католиками, а для 14 опитаних (10,9 %) – православними. Більшість (89,8 %) опитаних відповіли, що «слуги/служниці народу» повинні бути українцями/українками й лише для 13 осіб (10,2 %) національна належність кандидатів/кандидаток не має значення. І найголовніше в контексті теми дослідження питання та відповідь на нього: якби вибори в органи влади відбулися найближчої неділі, то за умови приблизно однакових персональних і ділових характеристик насамперед за кандидата або кандидатку віддали би свій голос приблизно половина опитаних.

Висновки.

Отже, можна відзначити факт соціального прийняття гендерної рівності у соціальній сфері управління, оскільки в цілому опитані не надають чоловікам очікуваної переваги у потенційному зайнятті керівних посад. Порівняно низька представленість жінок в українських органах влади не є питанням неготовності електорату обирати саме жінок. Причини цього, на нашу думку, доцільно шукати перш за все у соціальних технологіях та у зорієнтованому на самовідтворення все ще переважно чоловічому за складом українському управлінському апараті.

Перспективи подальших досліджень окреслюються динамікою соціально-політичних та економічних процесів в Україні. Зокрема, планується більш поглиблено досліджувати різні соціально-демографічні та психологічні предиктори лідерства жінок порівняно з чоловіками-лідерами.

Список використаних джерел

1. Бендас Т. В. Проблемы гендерной психологии лидерства: новый этап развития / Т. В. Бендас, Е. Б. Петрушихина // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2015. – С. 134–142.
2. Березовська-Чміль О. Гендерні аспекти дослідження політичного лідерства / О. Березовська-Чміль, М. Крис // Соціально-гуманітарний вісник. – 2020. – Вип. 36. – С. 119–120.

3. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості / О. Є. Блинова // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 58–70.
4. Буяк Б. Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі / Б. Б. Буяк // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Серія : Педагогіка. Психологія. Філософія. – 2015. – Вип. 36. – С. 238–253.
5. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади : монографія / В. Васютинський. – Київ : КСУ, 2005. – 492 с.
6. Гапоненко В. А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України / В. А. Гапоненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін – 2020. – Вип. 28. – С. 42–47.
7. Грабовська І. Жіноче політичне лідерство як соціокультурна проблема / І. Грабовська // Versus. – 2016. – № 1(7). – С. 49–53.
8. Грущинська Н. Чоловіки та жінки: взаємний дефіцит / Н. Грущинська // Economist UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://economistua.com/choloviki-ta-zhinki-vzayemnij-defitsit/>
9. Захарія С. Я. «Політичне лідерство» та «політичне керівництво»: сутність понять / С. Я. Захарія // Економіка та держава. – 2009. – № 8. – С. 89–90.
10. МОН виконує зобов'язання в межах міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-vikonuye-zobovyazannya-v-mezhah-mizhnarodnoyi-initsiativi-partnerstvo-biarric-z-utverdzhennya-gendernoyi-rivnosti-sergij-shkarlet>.
11. Мороз Л. І. Кар'єра як предмет психологічного супроводу / Л. І. Мороз // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : fund-issled-intern.esrae.ru/4-49
12. Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження / М. М. Скорик. – Київ : Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. – 78 с.
13. Татенко В. Лідерство у гендерному вбранні. Або про лідерів-чоловіків і лідерів-жінок. Соціально-психологічні студії / В. Татенко. – К. : Видавничий дім «Корпорація», 2004. – С. 39–46.
14. Тишко І. Жінки в політиці України: 100 років еволюції / І. Тишко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/zhinki-v-polititsi-ukraini-100-rokiv-evolyutsii-134913.html>
15. Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Л. С. Трофименко. – Одеса, 2002. – 18 с.
16. Psychology of the Gender-Equitable Environment: Research of Problems / O. M. Kikinezhdi [et al.] // Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment. – 2020. – Vol. 8, n. 3. – P. 538–547 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16320/1/Kikinezhdi_JIDDTV8N3A31.pdf

References

1. Bendas, T. V., Petrushikhina, Ye. B. (2015). Problemy gendernoy psikhologii liderstva: novyy etap razvitiya [Problems of Gender Psychology of Leadership: A New Stage of Development]. *Vestnik RGGU. Seriya «Psikhologiya. Pedagogika. Obrazovanie» – RGGU Bulletin, Series «Psychology. Pedagogy. Education»*, 134–142. (in Russian).
2. Berezovska-Chmil, O., Chris, M. (2020). Genderni aspekty doslidzhennia politychnoho liderstva [Gender aspects of political leadership research]. *Sotsialno-humanitarnyi visnyk – Social and Humanitarian Bulletin*, 36, 119–120. (in Ukrainian).
3. Blynova, O. Ye. (2015). Rol sotsialnykh stereotypiv u stanovlenni svitohliadnykh oriyentatsii osobystosti [The role of social stereotypes in the formation of worldview orientations of the individual]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and Personality*, 2(8), 1, 58–70. (in Ukrainian).
4. Buyak, B. B. (2015). Fenomen liderstva v istoryko-filosofskii retrospektyvi [The Phenomenon of Leadership in the Historical and Philosophical Retrospective]. *Humanitarnyi visnyk Derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody»*. Seriya: Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia – *The Humanitarian Visnyk of the Sovereign Vishchego to the foundation of the «Pereiaslav-Khmelnytsk State Pedagogical University named after Grigory Skovoroda»*. Series: Pedagogy, Psychology, Philosophy, 36, 238–253. (in Ukrainian).
5. Gaponenko, V. A. (2020). Instytut politychnoho liderstva yak peredumova demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy [Institute of Political Leadership as a Reconsideration of Democratization of Political System of Ukraine]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P.*

Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dysyplin – Science bulletin of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 22: Political Science and Methods for the teaching of Social and Political Disciplines, 28, 42–47. (in Ukrainian).

6. Grabowska, I. (2016). Zhinoche politychne liderstvo yak sotsiokulturna problema [Political leadership is also a social and cultural problem]. *Versus*, 1(7), 49–53. (in Ukrainian).

7. Grushchinska, N. Choloviky ta zhinky: vzaiemnyi defitsyt [Men and women: mutual deficiency]. *Economist UA*, URL: <https://economistua.com/choloviky-ta-zhinky-vzayemnij-defitsyt/> (in Ukrainian).

8. MON vykonuie zobov'язannia v mezhakh mizhnarodnoi initsiatyvy «Partnerstvo Biarrits» z utverdzhennia gendernoi rivnosti [The Ministry of Education and Science fulfills its obligations within the framework of the Biarritz Partnership for Gender Equality]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-vikonuye-zobov'yazannya-v-mezhah-mizhnarodnoyi-initsiatyvy-partnerstvo-biarritz-z-utverdzhennia-gendernoyi-rivnosti-sergij-shkarlet>. (in Ukrainian).

9. Moroz, L. I. (2014). Kariera yak predmet psykholohichnoho suprovodu [Career as a subject of psychological support]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniya v praktikakh vedushchikh nauchnykh shkol – Basic and applied research in the practices of leading scientific schools*, 4. URL: fund-issled-intern.esrae.ru/4-49 (in Ukrainian).

10. Kikinezhdi, O. M. [et al.]. (2020). Psychology of the Gender-Equitable Environment: Research of Problems / *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, Vol. 8, n. 3, 538–547. URL: http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16320/1/Kikinezhdi_JIDDTV8N3A31.pdf (in Ukrainian).

11. Skoryk, M. M. (2017). Henderna dyskryminatsiia u dostupi do pratsi y posluh: otsinka stanu vprovadzhennia Ukrainoiu antydyskryminatsiinykh Dyrektyv Rady YeS [Analytichne doslidzhennia. Gender discrimination in access to practical services: assessment in the implementation of the Ukrainian Antidiscrimination Directives for the sake of the EU. Analytical study], Kyiv. (in Ukrainian).

12. Tatenko, V. (2004). Liderstvo u gendernomu vbranni. Abo pro lideriv-cholovikiv i lideriv-zhinok [Leadership in gender attire. Or about male leaders and female leaders]. *Sotsialno-psykholohichni studii – Socio-psychological studies*. Kyiv, Vydavnychiy dim «Korporatsiia» – Publishing House «Corporation», 39–46. (in Ukrainian).

13. Trofimenko, L. S. (2002). Fenomen zhinochoho politychnoho liderstva v Ukraini [The phenomenon of woman political leadership in Ukraine] *Avtoref. dys. kand. polit. nauk: 23.00.02 Politychni instytuty i protsesy – Author. dis. Phd. Sciences: 23.00.02 Political institutes and processes*. Odessa. (in Ukrainian).

14. Tyshko, I. Zhinky v politytsi Ukrainy: 100 rokiv evoliutsii [Women in Ukrainian politics: 100 years of evolution]. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/zhinky-v-politytsi-ukraini-100-rokiv-evoliutsii-134913.html> (in Ukrainian).

15. Vasyutinskiy, V. (2005). Interaktsiina psykholohiia vlady: monohrafiia [Interactive psychology of power: a monograph]. Kyiv, KSU. (in Ukrainian).

16. Zakhariya, S. Ya. (2009). «Politychne liderstvo» ta «politychne kerivnytstvo»: sutnist poniat. [«Political leadership» and «political management»: the meaning of the concept]. *Ekonomika ta derzhava – Economics and State*, 8, 89–90. (in Ukrainian).

Резюме

Кикинежди О. доктор психологических наук, профессор,
Тернопольский национальный педагогический
университет имени Владимира Гнатюка

Савелиук Н. доктор психологических наук, профессор,
Тернопольский национальный педагогический
университет имени Владимира Гнатюка

Мороз Л. доктор психологических наук, профессор,
Уманский государственный университет имени Павла Тычины

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН ЖЕНСКОГО ЛИДЕРСТВА В УКРАИНЕ

В статье представлен теоретический анализ проблемы женского лидерства как социально-психологического феномена в современной Украине. Охарактеризованы психоисторические особенности становления лидерства женщин в условиях развития украинской государственности. Исследованы особенности социальных представлений населения об социально-демографических параметрах имиджа мужчины-политика и женщины-политика.

Ключевые слова: женщина; лидерство; политическое лидерство; женское лидерство; управление; гендер; социальные представления.

Summary

Kikinezhdi O. doctor of psychological sciences, professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Savelyuk N. doctor of psychological sciences, professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Moroz L. doctor of psychological sciences, professor,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PHENOMENON
OF WOMEN'S LEADERSHIP IN UKRAINE**

Introduction. The article deals with the theoretical analysis of the problem of women's leadership as a social and psychological phenomenon in modern Ukraine. The topicality of the work is conditioned by lack of the relevant problem development, European integration processes, the tasks of the state gender policy to ensure real access of women to different levels of government.

Purpose. The purpose of the article is to theoretically substantiate the phenomenon of women's leadership in the political and economic system of Ukraine and empirically investigate its features in modern realities.

Methods: 1) theoretical - analysis and synthesis, generalization and systematization of theoretical principles; 2) empirical - questionnaires and interviews; oral and written survey, collection of quantitative data on web portals; 3) mathematical and statistical - calculation of arithmetic mean and percentages.

Originality. The psychohistorical features of the formation of women's leadership in the development of Ukrainian statehood are characterized. The scientific novelty of the study lies in the theoretical analysis of the concepts of "leadership", "political leadership", "women's leadership". Within the framework of gender psychology of leadership as one of the modern interdisciplinary directions of research the basic scientific approaches in foreign and domestic science are analyzed.

The practical results significance of the empirical study is to identify social perceptions of the population about the "ideal" social and demographic indicators of applicants for real participation in the political governance of the country. The paper ascertains that according to typical external characteristics, respondents are approximately equally ready to perceive and evaluate both a male and a female politician. It is found out that 75% of respondents believe that high education is the prerogative of the leadership of a male politician, while for women, according to 60.2% of respondents, the key qualities are erudition and the ability to generate new ideas. About 90% of respondents consider nationality - Ukrainian identity - a significant feature for politicians of both sexes in Ukraine.

Conclusion. It is possible to note the fact of social acceptance of gender equality in the social sphere of governance, as in general the respondents do not give men the expected advantage in potential management positions. The relatively low representation of women in the Ukrainian authorities is not a matter of the electorate's unwillingness to elect women. The reasons for this should be sought primarily in social technologies and in the self-reproduction-oriented Ukrainian administration, which is still predominantly male.

Prospects for further research are outlined by the dynamics of social and political and economic processes in Ukraine. In particular, it is planned to explore in more depth the various social and demographic and psychological predictors of women's leadership compared to male leaders.

Key words: woman; leadership; political leadership; women's leadership; management; gender; social ideas.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 14.04. 21.

Костю С. Й. кандидат психологічних наук, доцент,
Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0002-1799-4043>

МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснений теоретичний аналіз психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншої людини намірів, які не співпадають з її актуально існуючими бажаннями. Розкрито головні психологічні складові макіавеллізму як властивості особистості. Представлено соціально-психологічну адаптацію як процес пристосування індивіда до умов соціального середовища. Представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку схильності до маніпулювання іншими людьми із соціально-психологічною адаптацією особистості.

Ключові слова: маніпуляція; адаптація; особистість; пристосування; міжособистісне спілкування; психологічні механізми; макіавеллізм.

Вступ. Явище маніпуляції досліджене лише в психологічному або в політичному ракурсах. Це поставило дослідників перед певними труднощами. По-перше, проблема вивчалася у вузьких рамках, що розкривають її окремі аспекти. По-друге, маніпуляції найчастіше розглядалися як часткова і виключно довільна діяльність окремих людей і організацій. Отже, не враховувався закономірний історичний характер даної форми соціальної взаємодії. По-третє, враховуючи недостатню дослідженість проблеми, багато авторів, що спеціалізуються на соціальних і міжособових маніпуляціях, рівняли свої власні, неаргументовані оцінки з фактами. Це призвело до того, що в більшості робіт з маніпуляцій присутні емоційність і особистісний підхід [3].

Теоретичне підґрунтя. Підставою дослідження онтологічних і соціально-філософських підходів до вивчення явища маніпуляції стали роботи Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, С. Кьєркегора [1;3].

Дослідження проблематики маніпуляції свідомістю і розгляд її з наукової точки зору нараховує лише кілька десятків років. Це пояснюється опосередкованістю висвітлення даної теми у контекстах інших, суміжних з нею явищ і процесів. Отже, питання маніпуляції свідомістю з боку гуманітарних дисциплін, особливо соціальної психології, залишається відкритим і остаточно не досліджуваним. Широкі дослідження методів маніпулювання і теоретичні узагальнення в даній сфері стали проводитися починаючи з

другої половини ХХ ст. Так, П. Лазерсфельд проаналізував поведінку виборців, які перебувають під впливом передвиборчих методів маніпулювання. Вивченню різних факторів, що впливають на ефекти масової комунікації, присвячені роботи К. Ховланда. Проблему «соціальної технології» вивчав К. Манхейм, маючи на увазі під цим терміном сукупність методів, що впливають на поведінку людини і службовців засобом соціального контролю. Г.М. Маклюен розглядав питання, пов'язані з впливом технічних засобів інформаційного зв'язку на культуру, свідомість людей.

Серед наукових досліджень, в яких розкривалися психічні складові маніпуляції, особливості свідомості та підсвідомості людини в умовах різних дій, розроблялися тією або іншою мірою в працях З. Фрейда, Г. Лебона, С. Московіче, Г. Тарда, С. Сигеле, В. Бехтерева, К.-Г. Юнга та інших класиків психології. Серед сучасних робіт, що зачіпають проблеми маніпуляції, необхідно відзначити дослідження з психології впливу Е. Морозова, Р. Почепцова, В. Королько, Р. Чалдіні та ін. [2;3].

Вищезазначені наукові підходи слугують методологічною основою, у результаті чого були виділені механізми маніпуляції.

У психології найчастіше під поняттям «психологічні механізми» розуміють структуру певним чином пов'язаних психічних дій, здійснення яких призводить до специфічного результату. Це більш-менш стійка схема психічних дій [1].

«Психологічні механізми» — це поняття, в якому зливаються образно-метафоричний опис (що веде свій початок від родового «механізм») і наукове уявлення про внутрішньопсихічні процеси, що забезпечують ефективність психологічного впливу [2].

Різницю між технологією і механізмами по-своєму розкрив Р. Гудін. Він полемізує з психологічною моделлю маніпуляції, яка, на його думку, змальовує людину як автоматично відповідаючи на певний вид символічних стимул-реакцій і будується лише на St — R поняттях. Пропонований ним «раціоналістичний» підхід до маніпуляції орієнтується більше на обдурювання людей, ніж на гру глибинними психологічними потягами. Розроблювані автором проблеми, таким чином, лежать поза межами психологічних механізмів, але лише в площині детального аналізу засобів маніпулювання, тобто в площині майстерності, технології. Всяка ж психологічна модель неминує звертатися до внутрішньопсихічних процесів, завдяки яким маніпулятивна дія стає можливою. У контексті уявлень Р. Гудіна «обдурювання» відноситься до технології, до прийомів, а «психологічна модель» — до механізмів [2].

Розрізнення технології як зовнішніх по відношенню до адресата дій, з одного боку, і механізмів як внутрішніх психічних процесів, що запускаються цими діями, з іншого боку, зручно як для дослідницьких цілей, так і для прикладних завдань.

Умовність такого розділення очевидна, зважаючи на їх феноменологічну єдність і взаємодоповнюваність. Мабуть, саме тому «імідж» (як зовнішнє) і «стереотип» (внутрішнє) Л. Вайткунене розглядає «як єдиний психологічний механізм формування масової свідомості» [1].

Методи дослідження. У ході дослідження були використані наступні психометричні методики: МАК-шкала, методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд, багаторівневий особистісний опитувальник (МЛО) «адаптивність» (Шкали 3-го рівня: поведінкова регуляція (ПР), комунікативний потенціал (КП) і моральна нормативність (МН)). В обробці результатів емпіричного дослідження були використані кореляційний аналіз за критерієм Пірсона, порівняльний аналіз за t-критерієм Стьюдента.

Результати і обговорення. У дослідженні взяли участь студенти II–IV курсів гуманітарного та педагогічного факультетів Мукачівського державного університету. Загальна кількість учасників дослідження становить 100 осіб, з них 50 – студенти гуманітарного факультету, 50 – студенти педагогічного факультету. Вік учасників дослідження – від 18 до 22 років. Інтерпретацію результатів дослідження почнемо з методики діагностики схильності людини до маніпулювання іншими.

Результати дослідження графічно представлені на рис. 1.

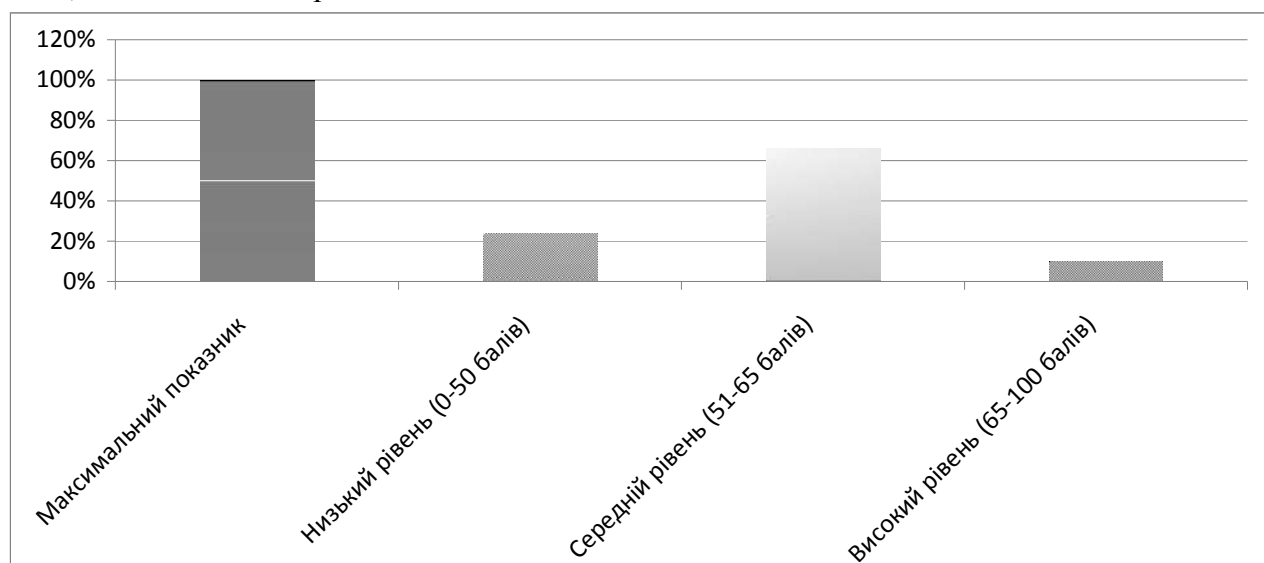

Рис. 1. Рівень вираженості схильності студентської молоді до маніпулювання іншими.

У процесі обробки та аналізу здійснений аналіз, завдяки якому нашу результатів дослідження нами був досліджувану групу було розбито на три

підгрупи. Перша підгрупа умістила 24% респондентів від усієї вибірки, показник схильності до маніпуляції склав 50 і нижче балів – низький рівень макіавеллізму. Друга підгрупа – 66% від усієї групи, показник за шкалою схильності до маніпуляції склав від 51 до 65 балів – середній рівень макіавеллізму. Третя підгрупа – 10% від усієї вибірки студентів, показник за шкалою схильності до маніпуляції склав від 66 і вище балів – високий рівень макіавеллізму.

Отримані результати свідчать про те, що для більшості (66%) студентів характерний середній рівень макіавеллізму. Тобто їм можуть бути властиві риси як низького, так і високого рівня макіавеллізму: вони схильні демонструвати як свої сильні, так і свої слабкі сторони.

Висока схильність до маніпулювання як особистісна характеристика в цілому відображає невіру суб'єкта в те, що більшості людей можна довіряти, що вони альтруїстичні, незалежні, володіють сильною волею. Такі суб'єкти більш ефективно обманюють інших, у міжособистісному спілкуванні вони частіше використовують лестоці та в цілому успішніше впливають на інших людей.

Люди, що демонструють високі показники за Мак-шкалою, при вступі в контакт з іншими схильні триматися емоційно відчужено, відокремлено, орієнтуватися на проблему, а не на співрозмовника, відчувати недовіру до оточуючих.

Для порівняння та виявлення взаємозв'язку особливостей соціально-психологічної адаптації з різними рівнями макіавеллізму ми порівняли значення за інтегральними показниками наступних методик: «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд» та багаторівневого особистісного опитувальника (МЛО) «Адаптивність», на основі Т-критерію Стьюдента та кореляційного аналізу.

У результаті проведення математико-статистичного аналізу за допомогою програми «SPSS», можна вести мову про наступні тенденції.

Таблиця 1.

Порівняння показників соціально-психологічної адаптації студентської молоді з різними рівнями макіавеллізму за результатами методики діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд та багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність»

Інтегральні показники	Sig. (2-tailed)
Адаптація	,012
Визнання інших	,038
Емоційна комфортність	,016
Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість	,007
Комунікативний потенціал	,001
Морально-етична нормативність	,000
Група адаптаційних здібностей	,000

В результаті аналізу за t-критерієм Стьюдента ми можемо спостерігати статистично значиму відмінність (при $p \leq 0,05$) за такими інтегральними показниками, як: «адаптація», «визнання інших», «емоційна комфортність», «поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість», «комунікативний потенціал», «морально-етична нормативність» та «група адаптаційних здібностей».

Також слід зазначити, що студенти з високим рівнем макіавеллізму мають високі бали за інтегральним показником «група адаптаційних здібностей». Вони відносяться до третьої групи адаптаційних здібностей – групи заниженої адаптації. Виходячи з цього, можна також припустити, що для цієї групи є характерним може бути і те, що процес адаптації протікає важко. Ця група має ознаки явних акцентуацій характеру та деякі ознаки психопатії, а психічний стан можна охарактеризувати як граничний. Можливі нервово-психічні зриви, тривалі порушення функціонального стану. Студенти цієї групи мають низьку нервово-психічну стійкість, конфліктні, можуть допускати делінквентні вчинки.

Такі ж самі тенденції підтверджені й при порівняльному аналізі особливостей соціально-психологічної адаптації студентської молоді з різними рівнями макіавеллізму, завдяки методу ANOVA (табл. 2).

Таблиця 2.

Порівняння показників соціально-психологічної адаптації студентської молоді з різними рівнями макіавеллізму за результатами методики діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд та багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність»

Інтегральні показники	Рівень мак			Sig
	Низький	Середній	Високий	
Адаптація	69,68	63,79	62,36	,041
Комунікативний потенціал	5,05	4,19	3,86	,015
Морально-етична нормативність	5,26	4,21	3,93	,003
Група адаптаційних здібностей	2,42	2,90	2,93	,000

Можна спостерігати статистично значущу відмінність (при $p \leq 0,05$) за такими інтегральними показниками, як: «адаптація» (вис. (62,36) – низьк. (69,68)), «комунікативний потенціал» (низьк. (5,05) – сер. (4,19); низьк. (5,05) – вис. (3,86)), «морально-етична нормативність» (низьк. (5,26) – сер. (4,21); низьк. (5,26) – вис. (3,93)) та «група адаптаційних здібностей» (низьк. (2,42) – сер. (2,90); низьк. (2,42) – вис. (2,93)).

Проведений кореляційний аналіз за критерієм Пірсона (табл. 3) рівня макіавеллізму та показників особливостей соціально-психологічної адаптації особистості виявив наступні статистично значимі взаємозв'язки:

- між рівнем макіавеллізму та «прагненням до домінування» ($r = 0,233$ при $p \leq 0,05$): являється підтвердженням загальноприйнятої думки про те, що у маніпулятора наявна потреба в домінуванні над іншими людьми, зверхнє ставлення до оточуючих. Маніпулятор дуже любить керувати і не може без цього. Він, на думку Еверетта Шострома, "раб своєї потреби";

- між рівнем макіавеллізму та «групою адаптаційних здібностей» ($r = -0,378$ при $p \leq 0,01$): виражені макіавеллісти належать до групи заниженої адаптації. Можна сказати, що такі люди самотні, фрустровані, тривожні, агресивні, ригідні та не задоволені своїми соціальними досягненнями;

- між рівнем макіавеллізму та «визнанням інших» ($r = -0,283$ при $p \leq 0,01$): не довіряють нікому. У глибині своєї натури не довіряють людській природі взагалі. Ділять людей на 2 великі категорії: ті, кого контролюють, і ті, хто контролює;

- між рівнем макіавеллізму та «емоційною комфортністю» ($r = -0,233$ при $p \leq 0,01$): чим вище рівень макіавеллізму, тим більше емоційного дискомфорту відчуває людина. Може виникати внаслідок того, що маніпулятори із зусиллям і неякісно виражають основні емоції контакту: гнів, страх, образу, довіру і любов. Тому вони вдаються або до блокованих, або до неповних емоцій (тривога, гіркота, обурення, сором'язливість).

Таблиця 3.

Взаємозв'язок у показниках соціально-психологічної адаптації студентської молоді з різними рівнями макіавеллізму за результатами методики діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд та багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність»

Інтегральні шкали	Показник	
	Pearson Correlation	Sig. (2-tailed)
Адаптація	-,250*	,012
Визнання інших	-,283**	,004
Емоційна комфортність	-,233*	,020
Прагнення до домінування	,233*	,020
Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість	-,234*	,019
Комунікативний потенціал	-,320**	,001
Морально-етична нормативність	-,393**	,000
Група адаптаційних здібностей	-,378**	,000

* Значимість 0,05 (2-tailed).

** Значимість 0,01 (2-tailed).

Також виявлено обернені кореляційні взаємозв'язки:

- між рівнем макіавеллізму й «поведінковою регуляцією та нервово-психічною стійкістю» ($r = -0,234$ при $p \leq 0,05$): особам з високим рівнем макіавеллізму властиві нервово-психічна нестійкість у стресі та більший ризик дезадаптації, також проявляється нездатність особистості регулювати своє взаємодію з середовищем діяльності. В основі дефіциту поведінкової регуляції лежить неадекватна самооцінка особистості;

- між рівнем макіавеллізму та «комунікативним потенціалом» ($r = -0,320$ при $p \leq 0,01$). Гнучкість – одна з найважливіших умов взаєморозуміння в міжособистісному спілкуванні, вміння використовувати різну поведінку залежно від вимог контексту. Виражені макіавеллісти більш ригідні. Вони переконані, що маніпуляція – найефективніший спосіб. Не здатні до емоційної залученості у взаємовідносинах, використовують стереотипні форми емоційного реагування;

- між рівнем макіавеллізму та

«морально-етичною нормативністю» ($r = -0,393$ при $p \leq 0,01$): з підвищенням рівня макіавеллізму відбувається все більша орієнтація на досягнення власних цілей, жорстке відстоювання своїх позицій у дискусіях, а також орієнтація на пошук різних можливостей в ситуації. Все це, як ми можемо розуміти, не є проявленням високих морально-етичних якостей. Інакше кажучи, виражені макіавеллісти ігнорують соціальну мораль, коли вона заважає досягти бажаного результату;

- між рівнем макіавеллізму та «адаптацією» ($r = -0,250$ при $p \leq 0,05$): чим більше людина схильна до маніпулювання, тим менше вона адаптована. На нашу думку низька адаптація є результатом інтеграції вищезазначених чинників.

Таким чином, низька оцінка значущості своєї діяльності і небажання встановлювати глибокі міжособистісні контакти, в зв'язку з низьким прийняттям інших, веде до емоційного дискомфорту.

Результати проведеного аналізу за методикою «Автопортрет» представлені на рис. 2

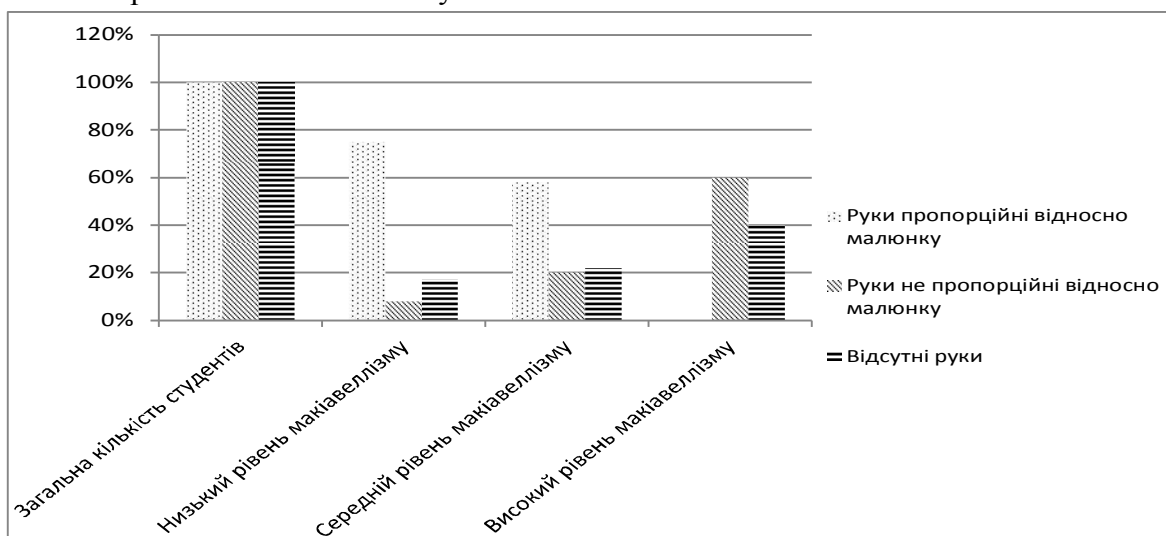

Рис. 2. Рівень вираженості елемента «руки» у студентської молоді з різними рівнями схильності до маніпулювання іншими.

Як ми бачимо на даній гістограмі, зі 100% учасників, у яких було виявлено низький рівень макіавеллізму, 75% мають пропорційні ріжки відносно малюнку, 8% студентів мають непропорційні ріжки й у 17% малюнках відсутні ріжки взагалі. Такий результат свідчить про те, що переважній більшості людей характерна залученість в контакт з навколишнім світом, психологічна рівновага й адекватність самооцінки.

Висновки. Феномен маніпуляції досить повно проаналізовано у вітчизняній і зарубіжній літературі. Маніпуляцію слід відзначити як вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людини намірів, що не співпадають з її актуально існуючими бажаннями.

Особливість маніпуляції полягає в тому, що маніпулятор прагне приховати свої наміри. Тому для всіх, окрім самого

маніпулятора, маніпуляція виступає швидше як результат реконструкції, тлумачення тих або інших його дій, а не безпосередній розсуд. Психологічні механізми маніпулятивної дії забезпечують ефективність психологічного впливу людини-маніпулятора на об'єкт маніпуляції.

Використані в нашому дослідженні методики: методика МАК-шкала, методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд, багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» та проективна методика

«Автопортрет» дають нам можливість зробити висновок, що студентам з високим рівнем схильності по маніпулюванню іншими властиві низькі інтегральні показники соціально-психологічної адаптації.

У людей з високим рівнем макіавеллізму невеликі здібності до ефективної соціально-психологічної адаптації, присутня ймовірність проявів дезадаптивної поведінки (низька мотивація до навчання, занижена самооцінка, проблеми міжособистісного спілкування).

Список використаних джерел

1. Бойко О.Д. Анатомія політичного маніпулювання. Ніжин, 2007. 223 с.
2. Войтович Н. Відмінності шкільного та студентського колективів як аспект проблеми адаптації першокурсників до умов ВЗО. Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у ВЗО: наук. ст. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1999. С. 57-65.
3. Гребін Н. В. Чинники схильності особистості до маніпуляції у міжособовій взаємодії: теоретичний аспект. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць. М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Серія 12 : Психологічні науки, Вип. 1 (46). С. 82-89.
4. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Котух О.В. Шлях до перемог і звершень. Путівник із психології повсякденного спілкування [методичні рекомендації; електронне видання]; за редакцією В.Л. Зливкова. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 126 с.

References

1. Bojko O.D. Anatomiya politychnogo manipulyuvannya [Anatomy of political manipulation]. Nizhy'n, 2007. S. 223 (in Ukrainian).
2. Vojtovy'ch N. Vidminnosti shkil'nogo ta students'kogo kolektyviv yak aspekt problemy' adaptatsiyi pershokursny'kiv do umov VZO [Differences between school and student groups as an aspect of the problem of adaptation of freshmen to the conditions of HEI]. Psy'xologichna adaptatsiya studentiv pershogo kursu do umov navchannya u VZO: nauk. st. derzh. un-t im. Lesi Ukrayinky'. Lucz'k, 1999. S. 57-65 (in Ukrainian).
3. Grebin' N. V. Chy'nny'ky' sxy'l'nosti osoby'stosti do manipulyatsiyi u mizhosobovij vzayemodiyi: teorety'chny'j aspekt [Factors of personality propensity to manipulate in interpersonal interaction: theoretical aspect]. Naukovy'j chasopy's Nacional'nogo pedagogichnogo universy'tetu imeni M. P. Dragomanova: zbirny'k naukovy'x prac'z'. M-vo osvity' i nauky' Ukrayiny', Nacz. ped. un-t im. M.P. Dragomanova. Ky'yiv : Vy'd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2015. Seriya 12 : Psy'xologichni nauky', Vy'p. 1 (46). S. 82-89 (in Ukrainian).
4. Zly'vkvov V.L., Lukoms'ka S.O., Kotux O.V. Shlyax do peremog i zvershen [The path to victories and achievements]. Putivny'k iz psy'xologiyi povsyakdennogo spilkuvannya [metody'chni rekomendatsiyi; elektronne vy'dannya]; za redakciyeyu V.L. Zly'vkova. K.: Insty'tut psy'xologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny', 2018. 126 s. (in Ukrainian).

Резюме

Костю С. кандидат психологических наук, доцент,
Мукачевский государственный университет

МАНИПУЛЯЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье осуществлен теоретический анализ психологического воздействия, искусное исполнение которого ведет к скрытому возбуждению у другого человека намерений, не совпадающих с его актуально существующими желаниями. Раскрыты главные психологические составляющие макиавеллизма как свойства личности. Представлена социально-психологическая адаптация как процесс приспособления индивида к условиям социальной среды. Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи склонности к манипулированию другими людьми с социально-психологической адаптацией личности.

Ключевые слова: манипуляция; адаптация; личность; приспособления; межличностное общение; психологические механизмы; макиавеллизм.

Summary

Kostiu S. Y. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Mukachevo State University

MANIPULATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PERSONALITY

Introduction. The study of the manipulation of consciousness and its consideration from a scientific point of view takes only a few decades. This is due to the indirect coverage of this topic in the contexts of other related phenomena and processes. Thus, the issue of manipulation of consciousness by the humanities, especially social psychology, remains open and not fully explored. Extensive research on methods of manipulation and theoretical generalizations in this area began to be conducted since the second half of XX century. Thus, P. Lazarsfeld analyzed the behavior of voters who are under the influence of election methods of manipulation.

In psychology, the term «psychological mechanisms» is often understood as the structure of certain mental actions, the implementation of which leads to a specific result. This is a more or less stable scheme of mental action.

His «rationalist» approach to manipulation focuses more on deceiving people than on playing with deep psychological urges. The problems developed by the author, thus, lie outside the psychological mechanisms, but only in the plane of detailed analysis of the means of manipulation, in the plane of skill, technology.

Purpose. identify the relationship between a high level of manipulation and the peculiarities of socio-psychological adaptation of the individual.

Methods. The following psychometric methods were used in the study: MAC scale, method of diagnosis of socio-psychological adaptation of Rogers-Diamond, multilevel personality questionnaire (MDR) "adaptability" (Level 3 scales: behavioral regulation (PR), communicative potential (KP) and moral norms (MN)). In processing the results of the empirical study were used correlation analysis by Pearson's test, comparative analysis by Student's t-test.

Originality. The practical significance of the obtained results is that the obtained data allowed to deepen the scientific understanding of the manipulative behavior of young people, in particular the features of socio-psychological adaptation of persons prone to manipulating others. Based on the results of empirical research, a program of psychological self-defense against manipulative influence and practical recommendations for practical psychologists, social workers, educators on psychoprophylaxis of manipulative behavior among modern youth was developed.

Conclusion. People with a high level of Machiavellianism have little ability to effectively social and psychological adaptation, there is a possibility of manifestations of maladaptive behavior (low motivation to learn, low self-esteem, problems of interpersonal communication). It is difficult for such students to adapt to new conditions of study and living. There are difficulties in building relationships with peers and teaching staff, there is an inability to adequately assess their place and role in the team. Also, there may be a certain tendency to neuropsychiatric disorders.

In further research on this issue, in our opinion, should examine in more detail the role of Machiavellianism in socio-psychological adaptation in different professions, to engage in in-depth study of factors that prevent the formation of a sufficient level of socio-psychological adaptation of individuals prone to manipulating others and developing new programs to improve socio-psychological adaptation in people with a high level of Machiavellianism.

Key words: manipulation; adaptation; personality; devices; interpersonal communication; psychological mechanisms; machiavellianism.

Received/Поступила: 22.02. 21.

Кравченко В. В. науковий співробітник науково-дослідного відділу воєнно-психологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0002-0541-7660>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС АДАПТАЦІЇ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проведено аналіз сучасних наукових уявлень про психологічний стан та специфіку психічних станів військовослужбовців під час адаптації до діяльності в екстремальних умовах. Встановлено, що психологічний стан військовослужбовця в особливих умовах є суб'єктивним відображенням ним ситуації у вигляді стійкої цілісної реакції в динаміці психічної діяльності, яка виражається в єдності поведінки та хвилювання під час виконання професійної діяльності.

Ключові слова: психологічний стан; психічні стани; екстремальні умови; адаптація; дезадаптація.

Вступ. Проблема готовності людини до військової діяльності за сучасних реалій набуває особливої актуальності. Складність та відповідальність завдань, які вирішують Збройні Сили України в районі проведення ООС, тривалість перебування особового складу в екстремальних умовах, висувають високі вимоги до психологічного стану та адаптаційних можливостей військовослужбовців до діяльності в зазначених умовах. Як свідчить досвід бойових дій, фізичне та психічне здоров'я, а нерідко й життя, військовослужбовців залежить від їхньої ефективної адаптації до екстремальних умов.

Психічні стани, що виникають у військовослужбовців внаслідок впливів психотравмуючих чинників бойових умов, традиційно розглядаються в двох напрямках: по-перше, з погляду їхнього впливу на ефективність бойової діяльності; по-друге, з погляду збереження психічного здоров'я та повернення в стрій після бойової фізичної та психічної травматизації. У зв'язку з цим значна увага приділяється не тільки посттравматичним психічним розладам, а й супутнім змінам психіки та поведінки. Як свідчить існуюча практика, рання діагностика, знання особливостей змін психічних станів є дуже важливими як для надання своєчасної та ефективної психологічної допомоги, так і з метою попередження небойових втрат серед особового складу.

Метою статті є розгляд сучасних наукових уявлень про психічні стани, їх класифікації та основних підходів до

вивчення у контексті адаптації військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах.

Теоретичне підґрунтя. Проблеми психічних станів, їхні функції та значення стали предметом системного наукового аналізу у дослідженнях В. Алещенка, Л. Дикої, С. Дружилова, Є. Ільїна, А. Карпуніна, Р. Ковшова, О. Кокуна, М. Корольчука, М. Левітова, А. Леонова, А. Олещенка, В. Панова, Є. Рягузової, В. Щедрова та інших. Зміст та підходи до класифікації психічних станів особистості висвітлені в працях В. Ганзен, Г. Леонової, А. Прохорова, Ю. Сосновікової, В. Юрченка та інших.

Процес адаптації до екстремальних умов діяльності досліджується на різних рівнях: фізіологічному (біологічному), психофізіологічному, психологічному та психічному, соціально-психологічному, з позиції формування та функціонування гомеостатичних станів, які дозволяють досягти максимальної ефективності психофізіологічних функцій і поведінкових реакцій. Проблеми адаптації у тій чи тій мірі розглядали такі науковці як Н. Агаєв, Ю. Александровський, Ф. Березін, В. Бодров, С. Василенко, Ю. Ільченко, О. Кокун, М. Корольчук, В. Стасюк, О. Хайрулін та інші.

Методи дослідження. Методологічними засадами статті є сукупність принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів психології діяльності в особливих умовах. Це дало можливість окреслити і проаналізувати взаємозв'язок загальних та

специфічних чинників виникнення у військовослужбовців негативних психічних станів, психотравмуючих чинників бойових умов.

Результати і обговорення. Як свідчать наукові дослідження, будь-який психічний стан може розглядатися як складна система, що тимчасово утворилася, як конкретний прояв усіх компонентів, явищ психіки на даний момент [1, 104-114]. При цьому психічний стан є, певним чином, якісно новим утворенням зі своїми власними закономірностями, властивостями та якостями.

На сьогодні, наукові джерела не дають чіткої відповіді щодо розуміння поняття стану людини, пов'язаного з її психічною діяльністю. Нерідко науковці вживають як тотожні такі поняття, як психологічний, психічний, функціональний, психофізіологічний та інші стани, наділяючи їх схожими ознаками чи характеристиками.

Зважаючи на це, В. Панов висновує, що проблема станів, пов'язаних з психічною сферою людини, розроблялася переважно спеціальними психологічними дисциплінами (педагогічною, інженерною, психотерапевтичною, спортивною, військовою тощо). Внаслідок цього, кожен з наведених напрямів висвітлював вузький аспект психічних станів, відповідно до свого власного предмету та теоретичних підходів, що й зумовило розмаїття поглядів на проблему станів та їхню сутність [18, 20-34].

Для обґрунтування наведеної тези розглянемо найтипівіші підходи до станів людини, які пов'язані з її психічною діяльністю, заявлені в сучасній науковій літературі. Так, зокрема, на думку М. Левітова, психічний стан є цілісною характеристикою психічної діяльності людини за певний проміжок часу, що характеризує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від предметів і явищ дійсності, попереднього стану та властивостей особистості [15, 20].

Сучасні дослідники під функціональним станом розуміють відносно стійку структуру засобів діяльності, що актуалізуються суб'єктом в конкретній ситуації, яка відображає специфіку сформованих на поточний момент часу механізмів регуляції діяльності та визначає

ефективність вирішення поставлених завдань [16, 618].

Психофізіологічний стан, на думку Л. Дикої, визначається як система психофізіологічних та психічних функцій, що характеризують продуктивність професійної діяльності та працездатність людини на певному відтинку часу [5, 80–105]. У свою чергу А. Карпукіна розглядає психофізіологічний стан як “складну ієрархічну систему, що саморегулюється і є динамічною (за складом і в часі) єдністю внутрішніх компонентів (біоенергетичного, фізіологічного, психічного, поведінкового, особистісного, соціально-психологічного), які організовані за принципом взаємодії для забезпечення досягнення мети діяльності, що формується під впливом інтеріоризованих людиною як організмом, індивідом, особистістю, елементом соціуму зовнішніх компонентів – соціальних, фізико-хімічних чинників середовища та діяльності” [10, 15-23].

Крім зазначеного, суттєві ускладнення змістовного розуміння станів, пов'язаних з психічною сферою людини, складає й те, що поняття “психічні стани” переважно вживаються у множині, а єдино визнана їхня класифікація відсутня. У науковій літературі зазначається, що труднощі класифікації психічних станів полягають у тому, що нерідко вони перетинаються, або навіть збігаються один з одним, настільки тісно, що їх досить складно “розвести”. Наприклад, стан певної напруженості нерідко з'являється на тлі станів втоми, монотонії, агресії та низки інших станів. Тому існує багато варіантів їхніх класифікацій. Найчастіше їх поділяють на емоційні, пізнавальні, мотиваційні, вольові [7, 10].

На думку Є. Ільїна, стани можуть характеризуватися за тривалістю, ступенем активності функціональних систем і за якістю розвитку (позитивні і негативні, сприятливі і несприятливі) [8, 325-346]. У свою чергу Л. Дика і В. Щедров вважають, що розмаїття станів можна поділити на нормальні, сприятливі (мобілізуючі, організуючі) та несприятливі (дезорганізуючі, деструктивні) для діяльності. Вони вважають найбільш сприятливими стани функціонального комфорту та продуктивної напруженості, а несприятливими – емоційну збудженість,

психічну напруженість, стрес, втому тощо [6, 106-131].

Крім того, в науковій літературі виділяються також: нормальні, межові та патологічні стани; стани адекватної мобілізації та динамічного неузгодження; стани, що відповідають різним фазам працездатності і втоми тощо. До станів, які негативно впливають на життєдіяльність людини, найчастіше відносять такі як стрес, нервово-психічна напруга, стомленість тощо [11, 265].

Для більш повного розуміння значення та специфіки психічних станів військовослужбовців під час їхньої адаптації до екстремальних умов діяльності, доцільно звернутися до різних класів станів, які виділяє А. Прохоров, розглядаючи проєкції психічних станів у просторово-часовій та інформаційно-енергетичній площині. На його думку, у просторово-часовій площині можна виокремити такі види психічних станів як оперативні, поточні і тривалі.

Оперативні стани закінчуються за короткий час (секунди або хвилини). У цьому часовому відтинку переважно завершуються перцептивні, мнемічні, вольові та інші дії, а послідовності стимулів об'єднуються в цілісну групу. Вони ситуативні і можуть бути розглянуті як реакції особистості. Зазвичай оперативні стани можуть бути моностанами та полістанами, - це коли у їхньому складі домінує одна або дві складові, переважно емоційна або вольова.

Поточні стани тривають години або дні. У цьому часовому діапазоні здійснюються головні життєві та соціальні функції, відбуваються основні події, до яких залучена людина, реалізується намічена діяльність. У структурному відношенні їх можна розглядати як полістани, тобто їхній структурний зміст є складнішим, він репрезентований кількома складовими особистості.

Тривалі стани можуть продовжуватися місяцями і роками. У даному часовому діапазоні відбуваються якісні та кількісні зміни на різних рівнях психічної організації. Цю групу складають полістани, які характеризуються складним, багатокomпонентним змістом, - ці стани обумовлені способом життя.

У інформаційно-енергетичній площині виділяють урівноважені та неуврівноважені

стани. Врівноважені стійкі психічні стани мають середній (оптимальний) рівень психічної активності, їхня оптимальність виявляється в адекватній, передбачуваній поведінці, ефективній діяльності та комфортному хвилюванні. Неврівноважені стани характеризуються нестійкістю, вищим або нижчим рівнем психічної активності (щодо середнього) [19, 182].

У свою чергу, О. Рягузова виокремлює такі групи психічних станів: 1) оперативні моностани високого енергетичного рівня; 2) поточні врівноважені моностани і полістани; 3) поточні неуврівноважені моностани і полістани; 4) тривалі неуврівноважені стани низького енергетичного рівня. Необхідно відзначити, що третя і четверта групи не мають жорстких меж, тобто поточний неуврівноважений стан може стати тривалим неуврівноваженим станом з низьким енергетичним радикалом. Використання цієї класифікації може допомогти при визначенні різних функцій та значень психічних станів [20, 159-172].

Відтак, як свідчить проведений аналіз різноманітних підходів до класифікації психічних станів, використання лише цієї категорії для дослідження особливостей змін психологічних характеристик стану військовослужбовців, що виникають внаслідок тривалого впливу екстремальних умов службової діяльності в районі проведення ООС, є недоцільним. Зважаючи на це, було обрано більш узагальнену інтегральну категорію "психологічний стан". Оскільки будь-який поточний психологічний стан людини характеризується певними фізіологічними, психологічними та поведінковими аспектами.

Як відомо, структура психологічного стану складається з низки різнорівневих компонентів:

- фізіологічний рівень визначається частотою пульсації та артеріальним тиском;
- моторна сфера виражається ритмом дихання, зміною міміки, підвищенням тону і темпу голосу під час ведення розмови;
- емоційна сфера наділена позитивними або негативними хвилюваннями;
- когнітивна сфера визначає певний ступінь логічності мислення, прогноз майбутніх подій і можливість контролю стану організму;

- поведінковий рівень впливає на точність і правильність здійснюваних дій, а також їхню відповідність існуючим потребам;

- комунікативний рівень пов'язаний з характером спілкування, у якому беруть участь інші люди, здатністю прислухатися до свого співрозмовника і впливати на нього шляхом визначення та досягнення адекватної мети.

Відповідно до такого підходу, будь-які з численних різновидів “психічних станів”, які виділяються різними авторами (позитивні, негативні, чи, можливо, навіть і нейтральні), у нашому дослідженні розглядаються як складові та ознаки, які характеризують єдиний “психологічний стан” військовослужбовців. А, оскільки стаття присвячена психологічним станам військовослужбовців під час адаптації до діяльності в екстремальних умовах, то особлива увага звертається на “негативні психічні стани”, як найбільш закономірні психічні реакції людини на вплив таких умов.

Так, зокрема, на думку В. Лебедева, існують чотири критерії, за допомогою яких незвичні, але ще нормальні (псевдопсихопатологічні) реакції і стани відмежовуються від патології:

- по-перше, виражена “зрозумілість” зв'язку з навколишнім середовищем; такі психологічно зрозумілі зв'язки свідчать про збереження особистості та не є безпосереднім проявом психопатологічного процесу;

- по-друге, псевдопсихопатологічні реакції і стани відрізняються від патології короткочасністю;

- по-третє, відносно до них, зазвичай, зберігається критичність, виникають сумніви у їхній реальності;

- по-четверте, якщо людина під час перебування у незвичайних умовах була переконана в реальності будь-якого явища або уявлення про нього, то після повернення до звичайних умов легко відмовляється від нього, прислухаючись до логічного пояснення оточуючих.

Більшість наведених незвичних психічних станів у здорових людей можуть розглядатися як моделі симптомів і синдромів, що розвиваються при виникненні нервово-психічних захворювань [14, 431].

Процес адаптації до екстремальних умов діяльності досліджується на різних рівнях: фізіологічному (біологічному), психофізіологічному, психологічному та психічному, соціально-психологічному [13, 191-211], з позиції формування та функціонування гомеостатичних станів, які дозволяють досягти максимальної ефективності психофізіологічних функцій і поведінкових реакцій.

На думку багатьох дослідників, можливості адаптації військовослужбовців до екстремальних умов професійного середовища є об'єктивно недостатніми. Це пов'язано з тим, що саме процес адаптації визначає можливості людини стосовно забезпечення діяльності та виживання за умов підвищеної стресогенності зовнішнього середовища, яке постійно змінюється [21, 93-123].

Наприклад, В. Бодров вважає, що конкретний психічний стан не тільки може стати причиною порушення працездатності та зниження надійності, а й може призвести до розвитку певних форм психічної дезадаптації та зниження професійної придатності [4, 511]. Це свідчить про необхідність розгляду психічних станів з погляду психічного та професійного здоров'я військовослужбовців.

Недостатня адаптованість до екстремальних умов або переважання сили стресорів над наявними адаптаційними можливостями призводить як до зниження ефективності діяльності людини [13, 194], так і до виникнення негативних психічних станів, різноманітних нервово-психічних і психосоматичних захворювань [12, 169], психічних порушень за типом PTSD-синдрому, посттравматичних стресових розладів тощо [17, 129].

Відтак, психологічний стан військовослужбовців в особливих та екстремальних умовах, є суб'єктивним відображенням ним ситуації у вигляді стійкої цілісної реакції в динаміці психічної діяльності, що виражається в єдності поведінки та хвилювання під час виконання професійної діяльності.

Адаптивна функція стану в цьому випадку полягає у встановленні відповідності між актуалізованими потребами індивіда та його можливостями і ресурсами з урахуванням конкретних умов існування, особливостей діяльності та

поведінки. Ця функція дозволяє зберегти на максимально можливому рівні здоров'я, здатність до адекватної поведінки та успішної діяльності.

Проведений аналіз робіт вітчизняних та іноземних вчених, які досліджували різні аспекти адаптації людини до екстремальних умов, свідчить, що існують різні наукові підходи до розуміння сутності та змісту цього процесу. На нашу думку, найбільш ґрунтовне визначення запропонував М. Корольчук. Зокрема він вважає, що адаптація – це активна системна відповідь функцій організму, яка спрямована на підтримання гомеостазу та створення адекватної врегульованої програми, відповіді з мінімальними реакціями на умови, що постійно змінюються, умови діяльності, підґрунтям якої є п'ять основних компонентів, – енергетичний, сенсорний, операційний, ефекторний і активаційний [13, 209].

При цьому, енергетичний компонент забезпечує енергетику організму та включає великий набір вегетативних реакцій; сенсорний забезпечує аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища, кодування інформації в послідовність нервових імпульсів; операційний – фільтрацію, селекцію і переробку інформації та вироблення на її засадах рішення; ефекторний здійснює реалізацію рішення; активаційний визначає рівень відповіді організму, мобілізацію елементів, що включаються до програми [13, 198].

Розглядаючи роль функцій психічних станів під час адаптації військовослужбовців, необхідно зазначити, що в екстремальних умовах найбільш значущою є психічна адаптація, оскільки цей вид адаптації порушується передусім, що призводить до порушення інших адаптаційних рівнів. Зокрема Ю. Александровський розглядає її як процес комплексної оптимізації, що дозволяє не тільки протистояти екстремальним чинникам, а й забезпечувати діяльність на рівні “оперативного спокою” [2, 10-11].

У свою чергу Ф. Березін визначає психічну адаптацію як “процес встановлення оптимальної відповідності особистості і навколишнього середовища... під час діяльності, властивої людині, яка дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби та реалізовувати

пов'язану з ним значущу мету (при збереженні психічного та фізичного здоров'я), забезпечуючи, в той же час, відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища” [3, 270].

На нашу думку, зміст психічної адаптації військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах полягає у встановленні оптимальної відповідності особистості військовослужбовця і навколишнього військово-службового середовища шляхом узгодженої взаємодії функціональних підсистем на усіх рівнях цілісної системи, комплексної оптимізації фізіологічних функцій та поведінкових реакцій, що дозволяє протистояти екстремальним чинникам і забезпечувати діяльність на рівні “оперативного спокою”.

У теорії психічної адаптації розрізняють такі поняття, як стійка адаптація, преадаптація, дезадаптація і реадаптація. Це дозволяє проаналізувати усі чинники особливостей психічної діяльності та розкрити сутність адаптаційних реакцій як у звичайних, так і в екстремальних умовах.

Під стійкою адаптацією розуміють психічну діяльність, регуляторні реакції, систему відносин тощо, які виникли під час розвитку за конкретних екологічних та соціальних умов і не вимагають значної нервово-психічної напруги. Таке розуміння адаптації асоціюється з поняттями норми, здоров'я. За цих умов не відбувається якісних змін у фізіологічному і психічному станах людини. Основною ознакою адаптації є плавний перебіг регуляторних процесів, які забезпечують рівновагу організму як цілого в зовнішньому середовищі. Адаптована поведінка людини не вимагає від неї вираженої напруги регуляторних механізмів. Людина знаходиться в адаптаційному стані, поки її адаптаційні можливості, або особистісний адаптаційний потенціал, відповідають психологічному змісту ситуації.

При зміні умов існування, людина в низці випадків здатна пристосуватися до них. У цьому випадку відбувається психічна преадаптація. Вона проявляється у виробленні захисних (компенсаторних) реакцій у відповідь на вплив екстремальних (психогенних) чинників. Особливості процесу преадаптації полягають, по-перше, у формуванні нових функціональних систем

у центральній нервовій системі, що дозволяють адекватно відображати реальну дійсність у незвичайних умовах; по-друге, в актуалізації звичних потреб і виробленні захисних механізмів на вплив екстремальних чинників.

Процес преадаптації може супроводжуватися розвитком станів, які можуть набувати як позитивної, так і негативної спрямованості. Зокрема згідно з дослідженнями американських військових медиків [17, 318], за умов ефективного командування та міцних зв'язків з колегами, стресори можуть спричинювати адаптивні стрес-реакції, які поліпшують виконання завдання індивідом чи підрозділом. До прикладів адаптивних стрес-реакцій належать:

- горизонтальні зв'язки – сильна особиста довіра, відданість, згуртованість, які сформувалися серед військовослужбовців підрозділу;

- вертикальні зв'язки – сильна особиста довіра, відданість, згуртованість, які сформувалися між командирами та їхніми підлеглими;

- дух братерства – відчуття ідентифікації та належності до більшої постійної організації із розумінням її історії та завдань (такою організацією може бути рота, батальйон, бригада, полк, дивізія, рід чи вид військ або військова організація держави загалом);

- згуртованість підрозділу – об'єднувальна сила, яка тримає військовослужбовців разом і дає змогу виконати завдання попри небезпеку та труднощі [17, 318].

Для характеристики явищ порушення адаптаційних процесів було запроваджене таке поняття як “дезадаптація”. Вважається, що дезадаптація може виникнути внаслідок нетривалих, але сильних впливів середовища на людину, чи під впливом менш інтенсивних, але триваліших впливів. При цьому фізіологічні і психологічні ознаки дезадаптації відповідають ознакам третьої стадії стресу.

Зокрема Ю. Ільченко виділяє три ступені прояву стану дезадаптації, які, на нашу думку, є більш диференційованими:

- перший ступінь характеризується порушенням процесу адаптації тільки в момент впливу дезадаптаційного чинника;

- другий ступінь характеризується порушенням процесу відновлення адаптаційних функцій організму після впливу дезадаптаційного чинника;

- третій ступінь (дезадаптація) характеризується порушенням адаптаційних функцій організму в стані спокою без впливу дезадаптаційного чинника [9, 16].

При поверненні людини з екстремальних умов до звичайних, сформовані нові динамічні стереотипи руйнуються і виникає потреба відновити колишні. Відбувається процес психічної реадаптації, тобто відновлення колишніх стереотипів реагування на зовнішні та внутрішні подразники. Чим довший термін перебування у змінених умовах, тим важче і довше відбувається реадаптація [14, 431].

Під час адаптації, її подальшої преадаптації та реадаптації можна виділити низку етапів, які характеризуються зміною емоційних станів і появою незвичайних психологічних феноменів. Такими етапами є: підготовчий; стартової психічної напруги; гострих психічних реакцій входу; преадаптації; завершального психічного напруження; гострих психічних реакцій виходу; реадаптації. Результати більшості досліджень доводять, що дія екстремальних чинників призводить до виникнення у військовослужбовців негативних психічних станів типу динамічної неузгодженості, які негативно позначаються на регуляції діяльності та знижують її ефективність і надійність, а меншою мірою – виникають стани адекватної мобілізації. При цьому, у багатьох випадках людина навіть не усвідомлює, що змінюється регуляція діяльності і знижується її якість. Негативні психічні стани сприймаються як негативні емоції та неприємні соматичні відчуття.

Послідовність зміни етапів психічної адаптації, яка розглядалася вище, не завжди має чітко визначний і прямолінійний характер. Так, зокрема, за певних обставин етап преадаптації може змінитися етапом глибоких психічних змін, між ними існує проміжний етап, який називається нестійкою психічною діяльністю. Незвичні психічні стани, що виникають на цьому етапі, дозволяють розкрити особливості перебігу психічних процесів на межі між психічною нормою та патологією. Залежно від конкретних умов обстановки та індивідуальних якостей людини етап

нестійкої діяльності може, у підсумку, змінитися етапом реадаптації або перейти до етапу глибоких психічних змін.

Висновки. Проведений аналіз сучасних наукових уявлень про психічні стани військовослужбовців та їх специфіку під час адаптації до діяльності в екстремальних умовах засвідчив неусталеність розуміння поняття стану людини, пов'язаного з її психічною діяльністю, оскільки як синонімічні різними авторами, з наданням схожих характеристик, вживаються поняття психологічного, психічного, функціонального, психофізіологічного та інших станів.

Внаслідок граничної різноманітності підходів до виділення та класифікації психічних станів, було зроблено висновок про недоцільність використання цієї категорії під час дослідження, спрямованого на визначення особливостей змін психологічних характеристик стану військовослужбовців, що виникають внаслідок тривалого впливу екстремальних умов службової діяльності в районі проведення ООС. Тому було обрано більш узагальнену інтегральну категорію “психологічний стан”, оскільки будь-який поточний стан людини характеризується певними фізіологічними, психологічними та поведінковими аспектами.

Встановлено, що психологічний стан військовослужбовця в особливих та екстремальних умовах є суб'єктивним

відображенням ним ситуації у вигляді стійкої цілісної реакції в динаміці психічної діяльності, яка виражається в єдності поведінки та хвилювання під час виконання професійної діяльності. Адаптивна функція стану полягає у встановленні відповідності між актуалізованими потребами індивіда, його можливостями і ресурсами з урахуванням конкретних умов існування, особливостей діяльності та поведінки. Ця функція дозволяє зберегти на максимально можливому рівні здоров'я, здатність до адекватної поведінки та успішної діяльності.

Обґрунтовано, що зміст психічної адаптації військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах полягає у встановленні оптимальної відповідності особистості військовослужбовця і навколишнього військово-службового середовища шляхом узгодженої взаємодії функціональних підсистем на усіх рівнях цілісної системи, комплексної оптимізації фізіологічних функцій та поведінкових реакцій, що дозволяє протистояти екстремальним чинникам і забезпечувати діяльність на рівні “оперативного спокою”.

Оновленні погляди на психологічний стан військовослужбовців в особливих та екстремальних умовах, потребують подальших наукових розробок проблем, пов'язаних з дослідженням особливостей його змін під впливом умов службової діяльності в районі проведення ООС.

Список використаних джерел

1. Alexander F., Flagg G. W., Foster S., Clemens T. Experimental studies of emotional stress : hyperthyroidism. *Psychosom. Med.* 1961. Vol. 23. № 2. 104–114 p.
2. Александровский Ю.А. О психической дезадаптации в условиях стресса // *Психиатрическая эндокринология, резервы человеческой психики в норме и патологии.* Москва, 1988. 10–11 с.
3. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988. 270 с.
4. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов. М.: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.
5. Дикая Л.Г. Системная детерминация проблемностей в деятельности и функциональное состояние человека. *Проблемность в профессиональной деятельности: теория и методы психологического анализа.* М.: Изд-во “Ин-тут психологии РАН”, 1999. 80–105 с.
6. Дикая Л.Г., Щедров В.И. Методы анализа системных детерминант в деятельности и состоянии. *Проблемность в профессиональной деятельности: теория и методы психологического анализа.* М.: Изд-во “Ин-тут психологии РАН”, 1999. 106–131 с.
7. Дружиллов С.А., Олещенко А.М. Психические состояния человека в труде: теоретический анализ взаимосвязей в системе “свойства личности – состояния – процессы”. *Психологические исследования: электронный научный журнал.* 2014. Т. 7. № 34. URL: <http://psystudy.ru/num/2014v7n34/962-druzhillov34>. (дата звернення 10.04.2021).
8. Ильин Е.П. Теория функциональных систем и психофизиологические состояния: теория функциональных систем в физиологии и психологии. М.: Наука, 1978. 325–346 с.
9. Ильченко Ю.В. Исследование особенностей развития процесса дизадаптации человека-оператора. *Экспресс-диагностика: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 05.13.09.* Киев, 1991. 16 с.

10. Карпухина А.М. Системный анализ психофизиологического состояния в решении прикладных задач контроля и коррекции состояния человека-оператора. *Проблемы нейрокибернетики: диагностика и коррекция функциональных состояний* / под. ред. Г.А. Кураева. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1989. 15–23 с.
11. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с.
12. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 169 с.
13. Корольчук М.С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності. // *Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Педагогічні науки. Психологічні науки*. Київ: Правові джерела, 2002. Вип. 2. 191–211 с.
14. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 431 с.
15. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. М.: Просвещение, 1964. 20 с.
16. Леонова А. Б., Кузнецова А. С. Функциональные состояния и работоспособность человека. Психология труда, инженерная психология и эргономика: учебник для академического бакалаврата / под ред. Е. А. Климова, О. Г. Носковой, Г. Н. Солнцевой. М.: Издательство Юрайт, 2015. 618 с.
17. Охорона психічного здоров'я в умовах війни/ пер. з англ. Т. Семигіна, І. Павленко, Є. Овсяннікова та ін. К.: Наш формат, 2017. 129, 318 с.
18. Панов В. И. Психические состояния как объект и предмет психологического исследования. *Мир психологии*. 1998. № 2. 20–34 с.
19. Прохоров А.О. Психология неравновесных состояний. М.: ИП РАН, 1998. 182 с.
20. Рягузова Е.В. Психические состояния: виды и функции. Психологические этюды: проблема взаимодействия подсистем психики. Саратов, 1999. Вип. 2. 159–172 с.
21. Seger J., Stubblefield J. W. Optimization and Adaptation / Adaptation. ed. by M. R. Rose, G. V. Lauder. San Diego: Academic Press, 1996. 93–123 p.
22. Чорний В.С. Українське суспільство на сучасному етапі: виклики і загрози. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3 (липень – вересень). 179–194 с.

References

1. Alexander F., Flagg G. W., Foster S., Clemens T. (1961). Experimental studies of emotional stress : hyperthyroidism. *Psychosom. Med.*. Vol. 23. № 2, 104–114.
2. Aleksandrovskij Yu.A. (1988). O psichicheskoy dezadaptacii v usloviyah stressa // *Psihiatricheskaya endokrinologiya, rezervy chelovecheskoj psihiki v norme i patologii* [About mental maladaptation in the conditions of stress // *Psychiatric endocrinology, reserves of human psyche in norm and pathology*]. Moskva, 10–11 (in Russian).
3. Berezin F.B. (1988). Psichicheskaya i psihofiziologicheskaya adaptaciya cheloveka [Mental and psychophysiological adaptation of the person]. L.: Nauka. 270 (in Russian).
4. Bodrov V.A. (2001). Psihologiya professional'noj prigodnosti: uchebnoe posobie dlya vuzov [Psychology of professional suitability: a textbook for universities]. M.: PER SE, 511 (in Russian).
5. Dikaya L.G. (1999). Sistemnaya determinaciya problemnostej v deyatel'nosti i funkcional'noe sostoyanie cheloveka. Problemnost' v professional'noj deyatel'nosti: teoriya i metody psihologicheskogo analiza [Systemic determination of problems in activity and functional state of the person. Problems in professional activity: theory and methods of psychological analysis]. M.: "Institut psihologii RAN", 80–105 (in Russian).
6. Dikaya L.G., Shchedrov V.I. (1999). Metody analiza sistemnyh determinant v deyatel'nosti i sostoyanii. Problemnost' v professional'noj deyatel'nosti: teoriya i metody psihologicheskogo analiza [Methods of analysis of system determinants in activity and state. Problems in professional activity: theory and methods of psychological analysis]. M.: "Institut psihologii RAN", 106–131 (in Russian).
7. Druzhilov S.A., Oleshchenko A.M. (2014). Psichicheskie sostoyaniya cheloveka v trude: teoreticheskij analiz vzaimosvyazej v sisteme "svojstva lichnosti – sostoyaniya – processy" [Mental states of the person in work: the theoretical analysis of interrelations in system "properties of the person - states - processes"]. *Psihologicheskie issledovaniya: elektronnyj nauchnyj zhurnal*, 7, № 34. URL: <http://psystudy.ru/num/2014v7n34/962-druzhilov34>, (in Russian).
8. Il'in E.P. (1978). Teoriya funkcional'nyh sistem i psihofiziologicheskie sostoyaniya: teoriya funkcional'nyh sistem v fiziologii i psihologii [Theory of functional systems and psychophysiological states: theory of functional systems in physiology and psychology]. M.: Nauka, 325–346 (in Russian).
9. Il'chenko Yu.V. (1991). Issledovanie osobennostej razvitiya processa dizadaptacii cheloveka-operatora [Study of the peculiarities of the development of the process of maladaptation of the human operator]. *Ekspress-diagnostika: avtoref. dis. kand. med. nauk*: 05.13.09. Kyiv, 16 (in Russian).
10. Karpuhina A.M. (1989). Sistemnyj analiz psihofiziologicheskogo sostoyaniya v reshenii prikladnyh zadach kontrolya i korrekcii sostoyaniya cheloveka-operatora. Problemy nejrokibernetiki: diagnostika i korrekciya funkcional'nyh sostoyanij [System analysis of the psychophysiological state in solving applied

problems of control and correction of the state of the human operator. Problems of neurocybernetics: diagnosis and correction of functional states]. Rostov, 15–23 (in Russian).

11. Kokun O.M. (2004). Optimizaciya adaptacijnih mozhlivostej lyudini: psihofiziologichnij aspekt zabezpechennja diyal'nosti diyal'nosti [Optimization of human adaptive capacity: psychophysiological aspect of activity support]: monografiya. Kyiv: Milenium, 265 (in Ukrainian).

12. Kokun O.M., Agayev N.A., Pishko I.O., Lozins'ka N.S. (2015). Osnovi psihologichnoi dopomogi vijs'kovosluzhbovcyam v umovah bojovih dij: metodichnij posibnik [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat: a manual]. Kyiv: NDC GP ZSU, 169 (in Ukrainian).

13. Korol'chuk M.S. (2002). Adaptaciya ta ii znachennja v sistemi psihofiziologichnogo zabezpechennja diyal'nosti [Adaptation and its significance in the system of psychophysiological support of activity]. Zbirnik naukovih statej Kyivs'kogo mizhnarodnogo universitetu. Pedagogichni nauki. Psihologichni nauki. Kyiv: Pravovi dzherela, 2, 191–211 (in Ukrainian).

14. Lebedev V.I. (2001). Ekstremal'naya psihologiya. Psihicheskaya deyatel'nost' v tekhnicheskix i ekologicheskix zamknutyh sistemah [Extreme psychology. Mental activity in technical and ecologically closed systems]. M.: YUNITI-DANA, 431 (in Russian).

15. Levitov N.D. (1964). O psihicheskix sostoyaniyah cheloveka [About mental states of the person]. M.: Prosveshchenie, 20 (in Russian).

16. Leonova A. B., Kuznecova A. S. (2015). Funkcional'nye sostoyaniya i rabotosposobnost' cheloveka. Psihologiya truda, inzhenernaya psihologiya i ergonomika: uchebnik dlya akademicheskogo bakalavrata [Functional states and human performance. Labor psychology, engineering psychology and ergonomics], 618 (in Russian).

17. Ohorona psihichnogo zdorov'ya v umovah vijni [War Mental Health] (2017)/ per. z angl. T. Semigina, I. Pavlenko, Є. Ovsyannikova ta in. K.: Nash format, 129, 318 (in Ukrainian).

18. Panov V. I. (1998). Psihicheskie sostoyaniya kak ob'ekt i predmet psihologicheskogo issledovaniya [Mental states as an object and subject of psychological research]. Mir psihologii, 2, 20–34 (in Russian).

19. Prohorov A.O. (1998). Psihologiya neravnovesnyh sostoyanij [Psychology of nonequilibrium states]. M.: IP RAN, 182 (in Russian).

20. Ryaguzova E.V. (1999). Psihicheskie sostoyaniya: vidy i funkcii. Psihologicheskie etyudy: problema vzaimodejstviya podsystem psihiki [Mental states: types and functions. Psychological studies: the problem of interaction of subsystems of the psyche]. Saratov, 2, 159–172 (in Russian).

21. Seger J., Stubblefield J. W. (1996). Optimization and Adaptation / Adaptation. ed. by M. R. Rose, G. V. Lauder. San Diego: Academic Press, 93–123.

22. Chornij V.S. (2019). Ukrains'ke suspil'stvo na suchasnomu etapi: vikliki i zagrozi [Ukrainian society at the present stage: challenges and threats]. Sociologiya: teoriya, metodi, marketing, 3 (lipen' – veresen'), 179–194 (in Ukrainian).

Резюме

Кравченко В. В. научный сотрудник научно-исследовательского отдела военно-психологических исследований НИЦ гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ К ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ КАК ОБЪЕКТ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье проведен анализ современных научных представлений о психологическом состоянии и специфике психических состояний военнослужащих во время адаптации к деятельности в экстремальных условиях. Установлено, что психологическое состояние военнослужащего в особых и экстремальных условиях является субъективным отражением им ситуации в виде устойчивой целостной реакции в динамике психической деятельности, которая выражается в единстве поведения и волнения во время выполнения профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психологическое состояние; психические состояния; экстремальные условия; адаптация; дезадаптация.

Summary

Kravchenko V. V. researcher of the Research Department of Military Psychological Researches of the Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine

PSYCHOLOGICAL CONDITION OF MILITARY IN THE PROCESS OF ADAPTATION TO THE ACTIVITY IN EXTREME CONDITIONS AS AN OBJECT OF THEORETICAL RESEARCH

The article analyzes modern scientific ideas about the psychological state and specifics of mental states of servicemen during adaptation to activities in extreme conditions. It is established that the psychological state of a serviceman in special and extreme conditions is a subjective reflection of the situation in the form of a stable

holistic reaction in the dynamics of mental activity, which is expressed in the unity of behavior and excitement during professional activities.

Introduction. *The problem of human readiness for military activity, in modern realities, becomes especially relevant. The complexity and responsibility of the tasks solved by the Armed Forces of Ukraine in the area of environmental protection, the length of stay of personnel in extreme conditions, make high demands on the psychological state and adaptive capacity of servicemen to work in these conditions. According to combat experience, the physical and mental health, and often the lives, of military personnel depend on their effective adaptation to extreme conditions.*

The purpose of the article – *to consider modern scientific ideas about mental states, their classification and basic approaches to the study in the context of adaptation of servicemen to work in extreme conditions.*

Methods. *The methodological principles of the article are a set of principles, approaches, general scientific and special methods of psychology of activity in special conditions. This made it possible to outline and analyze the relationship between general and specific factors in the occurrence of servicemen's negative mental states, traumatic factors of combat conditions.*

Originality. *The scientific novelty of the article is that for the first time in a study aimed at determining the peculiarities of changes in the psychological characteristics of servicemen due to prolonged exposure to extreme service conditions in the area of environmental protection, a more generalized integrated category "psychological state" was used. what the current state of man is characterized by certain physiological, psychological and behavioral aspects.*

Conclusion. *It is established that the psychological state of a serviceman in special and extreme conditions is a subjective reflection of the situation in the form of a stable holistic reaction in the dynamics of mental activity, which is expressed in the unity of behavior and excitement during professional activities. The adaptive function of the state is to establish a correspondence between the actualized needs of the individual, his capabilities and resources, taking into account the specific conditions of existence, characteristics of activities and behavior. This feature allows you to maintain the highest possible level of health, the ability to behave properly and succeed.*

Updated views on the psychological state of servicemen in special and extreme conditions, require further research into problems related to the study of the peculiarities of its changes under the influence of service conditions in the area of environmental protection.

Key words: *psychological state; mental states; extreme conditions; adaptation; maladaptation.*

Received/Поступила: 16.04. 21.

Куций О. А. кандидат психологічних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-3886-3787>

СИНТЕЗ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СЕРЕДНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

У статті викладено результати синтезу поняття організації як середньої соціальної групи через аналіз досліджень в біології, менеджменті з врахуванням соціально-психологічних уявлень. Реалізоване дослідження базувалося на застосуванні методу ізоморфізму, за яким є можливим запозичувати ідеї з інших наук та створювати за основними компонентами аналогії певних явищ.

Внаслідок дослідження синтезовано зміст поняття організації. Основою змістового наповнення є здатність людини до спільної діяльності для отримання ефекту синергії. Це дає можливість забезпечувати значну кількість потреб й основою з них є можливість фізичного та ментального існування.

Ключові слова: організація; середня соціальна група; аналіз теорій біології та менеджменту; ізоморфізм; синтез поняття.

Вступ. В умовах інтенсивних соціально-економічних трансформацій, різкого зсуву полюса цінностей багато менеджерів виявляються нездатними ефективно вирішувати виклики, що мають тенденцію до їх збільшення як за кількістю, так й за потужністю. Внаслідок вказаного керівники все більше переконуються в тому, що створення високоефективного функціонування організацій не є можливим без поєднання гуманітарного та професійного факторів в єдине ціле через залучення знань й практичних навичок щодо лідерства, мотивації та задоволеності, структури підприємства і морального клімату в колективі, прийняття рішень та багато іншого. Тому, даремно в останні десятиліття організаційна психологія перестає бути простим додатком психологічних знань до вирішення організаційних проблем і механічним перенесенням фактів, закономірностей і концепцій інших областей психології в організаційний контекст. Однак, вона не зважається на це й продовжує обмежувати себе традиційною концентрацією на особистості, її якостях, властивостях, утвореннях. За такого підходу організаційна психологія як специфічна й найбільш нова галузь залишиться існувати на рівні абстрактно-звужених пояснень, а її дослідження не зможуть «проломити стелю» й вийти на свій реальний потенціал. Так, менеджмент, соціологія, біологія та інші науки мають значну кількість досліджень не лише щодо людини, а й її

функціонування в спільній діяльності у формі організацій. Тому, організаційна психологія має вийти за штучно створені межі, звернутися до досвіду інших наук. Назріла нагальна потреба щодо зміни стратегії організаційно-психологічних досліджень й виходу організаційної психології за межі психології. Її першою ціллю має бути організація.

Теоретичне підґрунтя. Ідея дослідження у формі статті з'явилася після розширеного аналізу опублікованих для відкритого доступу статей на українському [2] та закордонному ресурсах [10; 12]. Так, в опублікованих джерелах основою стратегією є кореляційний її тип, який обмежується спробами визначити кореляції між важливими в межах психології особистості явищами та щодо певних організаційних характеристик, які прийнято застосовувати як аксіому в менеджменті (організаційна чи корпоративна культура). Однак, має бути проведено декілька сотень таких досліджень з наступним критичним узагальненням для того, щоб відбувся реальне обґрунтування достатньо вираженої теорії. Також, знайдена остання публікація [6] з організаційної психології містить спробу її охарактеризувати через положення з соціальної психології 50-річної давнини, інтуїтивно-гіпотетичних спроб талановитих західних менеджерів описати результати власного професійного досвіду. Це надійне, але гарантоване тупцювання на місці. Так, встановлено, що з початку нового тисячоліття за майже 20 років реальних

зрушень не відбулося (опубліковано в попередній праці [7] на перших етапах дослідження за цим напрямком), оскільки так й залишаються питання про те, чим є організація з точки зору психології. Намагання дослідити й всебічно описати організаційну (корпоративну) культуру, яка бездоказово продовжує використовуватися як аксіома, що запозичена з теорії менеджменту й поодинокі спроби прилаштувати психологію особистості, психологію праці й соціальну психологію до психології організації не мають достатніх результатів, оскільки потрібно змінювати підхід й, напевно, починати з початку. Так, лідерство використовується як фактор або малої, або великої соціальної групи. Тому й лідерство в організації може існувати по іншому. Й спроби прилаштувати лідера з малої чи великої групи до організації не мають шансів на успіх.

Таким чином, **мета** статті полягає у визначенні змісту явища організації як середньої соціальної групи з різнонаукових позицій.

Методи дослідження. Стаття носить теоретичний характер й, відповідно, має використовувати такі традиційні методи як аналіз, синтез у вигляді гіпотетичного моделювання. Окрім цього, застосовано запропонований та достатньо аргументований О. Кардишевим [5] принцип ізоморфізму (за суттю це є методом), який дає можливість через призму структури сформованих природою явищ (нейрони, гени, всесвіт) розглянути структуру соціально-психологічних феноменів (особистість, колектив, управління). Це ще дозволяє пояснити їх взаємозалежність, взаємозумовленість і взаємопроникнення, розглянути в єдиному контексті їх змістовну або (і) формальну подібність. Ізоморфізм характеризує не окремі елементи, а спосіб їх поєднання і відносини між ними. Базова позиція ізоморфізму така: існує певна подібність внутрішньої і зовнішньої реальності, що певним чином втілюється в соціальних і вселенських процесах. Цілком обґрунтовано виглядає припущення про те, що алгоритм діяльності, як і алгоритм регулювання життєдіяльності товариств (держав) в земних масштабах є лише приватним проявом ще «не зрозумілого» на достатньому рівні алгоритму

функціонування живих систем в космічному масштабі. Саме такий ізоморфізм призводить до емерджентності. Таким чином, застосування ізоморфізму сприяє можливості перенесення результатів досліджень з однієї науки в іншу, що може виявитися достатньо продуктивним в посиленні наукових позицій організаційної психології.

Результати і обговорення. Почнемо з найбільш міждисциплінарних публікацій, якою можна вважати книгу Г. Моргана [9]. Він виклав ідею про те, що в основі будь-якої організації лежить певна метафора або комбінація з декількох. Запропонував наступні: машина (механістична), організм (біологічна / екологічна), мозок (когнітивна), культура (соціальна), політика (політична система), психічна в'язниця (божевільня), взаємозалежність (синергетична) та інструмент примусу (влада). Вказані метафори узагальнено та різнобічно описують типологію створених людським суспільством об'єднань її індивідів. Можна казати про те, що цю класифікацію доцільно використати для того, щоб виявити на даний час ще невстановлені базові критерії створення організацій людиною.

Далі, зосередьмося на біологічному напрямі спроб пояснити організацію. Так, К. Мейер і С. Девіс в публікації [8] спираються на еволюційну метафору, де організації виживають під дією глобальних трендів, таких як зростання невизначеності, взаємозалежності, швидкості змін. Організації розуміються як елементи («агенти») економічної макросистеми, що здатні самоорганізовуватися, комбінувати і рекомбінувати один з одним. Процес виживання організацій є аналогічним процесу біологічного виживання видів. Так, «агенти» системи зв'язуються один з одним, рекомбінують і створюють нову ідею. Потім докільця дає цій новій системі зворотний зв'язок. Нове поширюється, розростається до розмірів домінантною через перемогу в конкуренції з іншими або ігнорується. Нове пристосовується або гине. Успішні «агенти» системи стають кандидатами для наступного циклу рекомбінації. В основі успішної (адаптованої) організації лежить ідея, що протестована «природним відбором» соціально-інформаційно-економічно-політичного (та ще якогось)

середовища. К. Мейер і С. Девіс вважають сучасну економіку інформаційною взаємодією, кооперацією організацій, що на даний час реалізується за допомогою обміну та об'єднання інформації. При цьому, вдалі обміни чи об'єднання дають організаціям «народити» таку ідею, яка допоможе їм вижити і бути достатньо успішними. Тут відслідковується пряма аналогія з генетикою. Також, на думку вказаних авторів, існує кілька інформаційних реплікаторів («меми менеджменту»), які значно підвищують виживання організації в сучасному світі:

- Самоорганізація (необхідно керувати організацією від низу до верху, розробляти правила, які впливають на індивідуальний вибір працівників, а не на організацію в цілому).

- Рекомбінація (перетворення бізнесу у відкриту систему створює перевагу в зростанні різноманіття кодів, якими є комп'ютерні програми, властивостей продуктів, працівників і розширення ринків через збільшення взаємозв'язків, що суттєво полегшує рекомбінацію).

- Сприйняття та реакція (оснащення організації всім необхідним для сприйняття змін і негайної, точної та адекватної реакції на них. Так, мережі та датчики знижують витрати на отримання інформації в режимі реального часу, допомагають фільтрувати нову інформацію, діяти відповідно до неї і, навіть, повністю відмовитися від прогнозування).

- Навчання та адаптація (важливим є отримання якісного зворотнього зв'язку, щоб вчитися на досвіді, вбудовувати нову інформацію в свій «набір» реакцій. Й така петля зворотного зв'язку створює безперервну адаптацію).

- «Посіяти», відібрати краще з того, що «проросло» і посилити (доцільно тестувати безліч різноманітних можливостей вибору і підсилити найбільш вдалі з них. Краще експериментувати, ніж віртуально планувати).

- Дестабілізація (зміни навколишнього середовища вимагають внутрішньої нестабільності. Стабільні агенти створюють передумови для формування нездатності мати адаптаційний потенціал в організації. Відповідно, хоча б інколи їх необхідно руйнувати).

Розглянута ідея є основою адаптивного менеджменту.

Наступною розглянемо «анатомію функціональних систем» О. Коновалова [13], що розглядаються як з середини, так й ззовні в контексті макроекономічної «екології» і життєвого циклу організації, яка не є лише окремими елементами організації. Найбільш докладно розглядаються три функціональні системи:

- «Травлення», що процесом отримання і перетворення ресурсів.

- «Центральна нервова система» (ЦНС) як внутрішні процеси і підсистеми, що реалізують такі функції створення і накопичення знань, контролю, навчання, внутрішньої комунікації, підтримки організаційної культури.

- «Периферійна нервова система» (ПНС), що є зв'язками і відносинами із зовнішніми стейкхолдерами, які автор ділить на три типи - сильні, середні і слабкі.

- Крім основних функціональних систем, є ще додаткові, наскрізні системи, які зшивають між собою, пов'язують діяльність головних систем й забезпечують їх узгодженість (синергізм). До наскрізних функцій відносяться: операційна діяльність, продаж, маркетинг, ІТ, комунікації і людські ресурси.

О. Коновалов подає всі ці системи в єдиній зв'язці: ресурси видобуваються через взаємодію з численними агентами ринку (ПНС); ефективність переробки ресурсів залежить не тільки від основних бізнес-процесів, а й від усіх внутрішніх функцій (ЦНС); в свою чергу, внутрішні функції (ЦНС) і переробка ресурсів («травлення») повинні бути орієнтовані на ключових стейкхолдерів (ПНС). Таким чином, функціональні системи організації взаємообумовлені (як в живому організмі). Автор запропонував такі критерії ефективності взаємодії із зовнішніми стейкхолдерами, що назвав «організаційною сприйнятливістю»:

1. Цінність ресурсів організації (для зовнішніх стейкхолдерів).

2. Частка в спільному обороті, і її постійне зростання.

3. Емоційна підтримка і прихильність.

4. Операційна ефективність (в тому числі й робота з її постійного поліпшення).

5. Стиль комунікацій, що співпадає для всіх та є найбільш доцільним, оптимальним.

6. Оптимальна формалізація і робота по зниженню транзакційних витрат.

7. Довіра (як цінність, що підтримується практикою).

8. Взаємні зобов'язання і обмін запозиченими ззовні.

9. Статус організації (ринковий).

10. «Вбудовування» чи «вписання», інтеграція в інституційний контекст і місцеву культуру.

Запропоновані критерії у потенціалі здатні допомагати оцінювати не тільки якість відносин із зовнішніми партнерами (робота ПНС), але й адаптивність ЦНС, ефективність переробки ресурсів.

Також, цінним в публікації О. Коновалова можна вважати наступний перелік «організаційних патологій»: типологічні порушення (малий бізнес намагається копіювати практики великих корпорацій), тромбоз («закупорка» руху чи переробки ресурсів), атрофія зв'язків (втрата всередині чи за межами організації), синдром дискоординації, перехресний синдром («роздутість» значущості окремої структури чи напрямку діяльності), скутість (бюрократизм, формалізм), ресурсна сліпота (особливо до нематеріальних), метеочутливість, дистрофія (відсутність ресурсів в підрозділах та на важливих напрямках розвитку), синдром втрати мети, епідемії (порочні бізнес-практики).

Далі перейдемо до менеджменту як, напевно, найбільш об'ємної наукової сфери за кількістю публікацій щодо організацій. Й найбільш не лише відомими, а й ґрунтовними можна вважати розроблені ідеї І. Азідеса [1]. Суть проста: щоб компанія була ефективною, керівництво повинно правильно і своєчасно виконувати чотири функції: задовольняти потреби ринку і клієнтів (Р: provide – забезпечити), гарантувати дотримання бюрократичних порядків (А: administrative – адміністративний), заохочувати підприємливість (Е: entrepreneurial – підприємництво), на основі спільних цінностей, інтересів і світогляду створювати в компанії атмосферу співробітництва (І: integrate – інтегрувати). Ці чотири функції складають «генетичний код» організації і кожен етап її життєвого циклу зумовлює, коли і яким функцій зароджуватися, набирати силу або згасати. У кожен конкретний момент функції розвинені

неоднаково. Іноді їх посилення або ослаблення говорить про «хвороби» компанії, іноді – про витрати зростання. Також, І. Азідес спробував застосувати ізоморфічний принцип стосовно життєвих періодів організації відповідно до життєвої періодизації людини (стадії виношування, «дитинства», активного розвитку, «юності», розквіту, «зародження аристократії», заключна та смерть).

А. Де Гіус [3] як відомий у Європі менеджер та успішний власник консалтингового бізнесу щодо створення, розвитку організацій називає їх живими та пробує визначити етапність в існуванні, але не намагався порівнювати з реальними людьми. Незважаючи на те, що він все ж є вихідцем з менеджменту, його ключовою ідеєю можна вважати наступну: «компанії вмирають тому, що їх керівники зосереджуються на економічній діяльності з виробництва товарів, послуг та забувають, що справжня природа їх організації – це спільнота людей. Правлячі та фінансові кола поділяють з ними цю помилку». Він з'ясував, що компанії-довгожителі об'єднує чутливість до оточення (здатність вчитися і пристосовуватися), згуртованість та ідентичність (вроджена здатність створювати спільність і власну індивідуальність), терпимість і децентралізація (побудова конструктивних відносин з іншими сутностями, всередині і поза себе), консервативне фінансування як про важливу здатність ефективно управляти власним ростом та еволюцією. Далі, наводить такі аргументи стосовно того, що організації демонструють поведінку і певні характеристики живих істот: вони навчаються, мають самосвідомість, що визначає їх згуртованість, будують відносини з іншими істотами, ростуть і розвиваються до самої смерті. Ставлення до компанії як до живої істоти є першим кроком на шляху до збільшення тривалості її життя. Як всі організми, жива компанія існує в першу чергу заради власного виживання і вдосконалення: реалізувати свій потенціал і вирости настільки великою, наскільки це можливо. Щодо строку «життя» організації наводить приклади успішного існування понад 700 років (шведська компанія Stora).

А. Пригожин [11] вказав, що у теорії організації пора почати новий етап, бо в

організаційному середовищі діє деяка субстанція, для аналізу якої потрібна нова мова. Так, організації будь-якого масштабу (держави, міста, фірми, підрозділи) утворюються з безлічі елементів: цілі, зв'язки, правила, персонал, фінанси, устаткування, рішення, цінності й т.д. Але основою є силове поле, де діють суперечливі оргпотенціали, яким володіє кожен елемент організації, а потенціали є різної спрямованості. Деякі з них дають середовищу потужну динаміку, інші лише утримують стабільність, треті діють руйнівню. Тому, й запропонував теорію синергійної організації, що пояснює взаємодію трьох сил, а саме:

- синергії (цілі, мотиватори, компетенції, ресурси, які створюють в соціально-організаційному середовищі конструктивну напругу, інноваційність та проактивність, орієнтацію на максимальні досягнення з множинним ефектом);

- синкретія (порядок і заходи з його підтримки, які утримують цілісність, сталість, керованість);

- ентропія (фактори ослаблення або руйнування порядку, деструктивної напруги, різноманітної дезорганізації).

А. Пригожин надає до теорії певні пояснення. Так, як і людству взагалі, організаціям завжди не вистачає порядку, який довго і важко виробляється для узгодження індивідуальних цілей та дій працівників із загальними цілями організацій. Але спільні цілі розсіюються, зв'язки перерозподіляються, правила порушуються, рішення не виконуються. У відповідь створюються нові і нові правила, зв'язки, структури. Деталізовані описи робочих процесів охоплюють все більше діяльність співробітників, інформаційні технології формалізують і зводять воедино все більше число параметрів успіхів і втрат. Таким чином, речовина організації (компонується з елементів різної природи – юридичної, соціальної, електронної, психологічної, технічної) інтенсивно не тільки розростається просторово, але і проникає вглиб, до дрібниць. У ній все важче орієнтуватися. І керівників організацій турбує втрата керованості, оскільки взаємозалежність частин і елементів організації посилюється; організаційна складність накопичується; невизначеність у функціонуванні, розвитку і

результатах наростає; швидкість змін в організаціях і навколо них збільшується.

На думку теоретиків з державного управління [4] організація розуміється як певна діяльність, що спрямована на досягнення ефекту синергії шляхом забезпечення умов для узгоджених дій, кооперації й інтеграції індивідів у групі, є атрибутом якогось об'єкта, що має впорядковану структуру, штучно створена соціальна група інституційного характеру, що виконує певну суспільну функцію. Й зазначається те, що за сучасними науковими уявленнями, організаціями є соціальні групи, яким властиві орієнтація на досягнення взаємопов'язаних і специфічних цілей; формування високоформалізованих структур; поділ праці між членами; наявність координуючого і керуючого органу.

Висновки. Таким чином, розгляд запропонованих ідей щодо організації з позиції біології та менеджменту, а також їх синтез з раніше проведеними теоретичними дослідженнями щодо психологічних аспектів дає підстави зробити наступні висновки:

1. Організацією є середня соціальна група, що сформована внаслідок реалізації філогенетичної здатності людей об'єднуватися для досягнення ефекту синергії в інтересах задоволення різноманітних потреб в умовах життєдіяльності у певному середовищі, розподіляти функції в спільній діяльності (є передумовою формування структури) та цим реалізувати можливість щодо фізичного та ментального існування кожного її учасника. В основі існування організації лежить ідея з досягнення певних результатів діяльності, що важливі для середовища через достатню конкурентоспроможність використовувати його ресурси (матеріальні та інтелектуальні). Середовищем є велика соціальна група й саме вона та її характеристики (економічні, політичні, соціальні, етнічні, релігійні, інтелектуально-освітні та інші) визначають особливості формування та розвитку організацій.

2. Організації мають свої базові характеристики та структуру, що виражає та реалізує їх здатність бути достатньо адаптивними в середовищі їх існування. Базовими характеристиками є певні ключові якості, властивості, процеси, утворення організації, що визначають її адаптаційний

потенціал та є похідною від ідеї створення (місце та функціональна роль в середовищі), найбільш оптимальних форм, шляхів, способів практичної реалізації задуму через спільну діяльність її членів. Базові особливості й структура організації через застосування методу ізоморфізму є можливим спробувати гіпотетично змодельовати за аналогією з психологічними структурами за концепціями з психології. Такими можуть бути найбільш оптимальні для діяльності рівні щодо динаміки-сталості, екстра- або інтровертованості, пластичності-ригідності, керованості-самоуправління та інші. Це лише приклад того, що може нести якусь користь у визначенні психології організації. Для цього необхідно сконцентруватися на даній ідеї у подальших дослідженнях.

3. Незважаючи на те, що ніби все природньо та в цілому зрозуміло, організації потребують людей, а люди потребують належати організаціям, все ж існує багато проблем у їх «взаємодії». Цілком ймовірним є припущення про те, що недостатньо просто за колись сформованим стандартом розробляти ідеї (переважно поверхнево обдумані) та намагатися їх реалізовувати з вже «традиційним» ігноруванням гуманітарної складової організації. Дуже схоже на те, що в переважній більшості організацій присутня проблема з ЦНС, яка незграбно керує її структурними елементами. Власне, вирішення питання про гуманітарну складову організації й є основним завданням організаційної психології, на що й буде орієнтована подальша дослідницька діяльність.

Список використаних джерел

1. Азидес И. Управление жизненным циклом корпорации / Ицхак Калдерон Азидес. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2014. 512 с.
2. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-1>
3. Де Гиус А. Живая компания. Рост, научение и долгожительство в деловой среде / Де Гиус Ари / Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге. 2004. 218 с.
4. Державна служба : підручник : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентів України ; редкол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), О. Ю. Оболенський (заст. голови), С. М. Серьогін (заст. голови) [та ін.]. - К. ; Одеса : НАДУ, 2012. - Т. 1. - 372 с.
5. Карнышев А. Д. Изоморфизм и эмерджентность как феномены нейрофизиологии и организационной психологии / Карнышев Александр Дмитриевич / Организационная психология (Organizational Psychology). Электронный журнал Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». 2015. Т. 5. № 3. С. 26 – 48.
6. Карпов А. А. Современная организационная психология: учебное пособие / А. А. Карпов; Рос. акад. образования, Москов. психол.-социал. ун-т. – Москва: Изд-во МПСУ; Филигрань: 2018. – 256 с.
7. Куций О. А. Організаційна (корпоративна) культура у військово-професійному середовищі: оцінка теорії та практики, перспективи досліджень й впровадження. Вісник національного університету оборони України. №3 (56). К. НУОУ ім. Івана Черняховського. 2020. с. 48 – 57.
8. Мейер К., Дэвис С. Живая организация. Компания как живой организм. Грядущая конвергенция информатики, нанотехнологии, биологии и бизнеса. М. : Добрая книга. 2007. 368 с.
9. Морган Г. Имиджи организации. Восемь моделей организационного развития. Вершина. 2006. 416 с.
10. Организационная психология (Organizational Psychology). Электронный журнал Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». URL: <http://orgpsyjournal.hse.ru>
11. Пригожин А. И. Дезорганизация: Причины, виды, преодоление / Аркадий Иллич Пригожин. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 402 с.
12. European Journal of Work and Organizational Psychology. The official journal of the European Association of Work and Organizational Psychology. URL: <https://www.tandfonline.com/toc/pewo20/current>
13. Kononov O. Organisational Anatomy. A manager's guide to a healthy organization. Cambridge Scholars Publishing. May 1, 2016. 150 p.

References

1. Azides I. Upravleniye zhizennym tsiklom korporatsii [Management of the life cycle of the corporation] / Itskhak Kalderon Azides. M.: Mann, Ivanov i Ferber. 2014. 512 s. (in Russian Federation).

2. Aktualni problemy psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom 1. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia [Current problems of psychology. Organizational psychology. Economic psychology. Social Psychology]. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-1> (in Ukrainian)
3. De Gius A. Zhivaya kompaniya. Rost, naucheniye i dolgozhitelstvo v delovoy srede [Living company. Growth, learning and longevity in a business environment] / De Gius Ari / Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge. 2004. 218 s. (in Russian Federation).
4. Derzhavna sluzhba : pidruchnyk : [Public service: a textbook] u 2 t. / Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy ; redkol. : Yu. V. Kovbasiuk (holova), O. Yu. Obolenskyi (zast.holovy), S. M. Serohin (zast. holovy) [ta in.]. - K. ; Odesa : NADU, 2012. - T. 1. - 372 s. (in Ukrainian)
5. Karnyshev A. D. Izomorfizm i emerzhentnost kak fenomeny neyrofiziologii i organizatsionnoy psikhologii [Isomorphism and emergence as phenomena of neurophysiology and organizational psychology] / Karnyshev Aleksandr Dmitriyevich / Organizatsionnaya psikhologiya (Organizational Psychology). Elektronny zhurnal Natsionalnogo issledovatel'skogo universiteta «Vysshaya shkola ekonomiki». 2015. T. 5. № 3. S. 26 – 48. (in Russian Federation).
6. Karpov A. A. Sovremennaya organizatsionnaya psikhologiya: uchebnoye posobiye [Modern organizational psychology: a tutorial] / A. A. Karpov; Ros. akad. obrazovaniya, Moskov. psikhol.-sotsial. un-t. – Moskva: Izd-vo MPSU; Filigran: 2018. – 256 s. (in Russian Federation).
7. Kutsyi O. A. Orhanizatsiina (korporatyvna) kultura u viiskovo-profesiinomu seredovyshchi: otsinka teorii ta praktyky, perspektyvy doslidzhen y vprovadzhennia [Organizational (corporate) culture in the military-professional environment: assessment of theory and practice, prospects for research and implementation]. Visnyk natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. №3 (56). K. NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho. 2020. s. 48 – 57. (in Ukrainian)
8. Meyer K., Devis S. Zhivaya organizatsiya. Kompaniya kak zhivoy organizm. Gryadushchaya konvergentsiya informatiki, nanotekhnologii, biologii i biznesa [Living organization. The company is like a living organism. Coming convergence of informatics, nanotechnology, biology and business]. M. : Dobraya kniga. 2007. 368 s. (in Russian Federation).
9. Morgan G. Imidzhi organizatsii. Vosem modeley organizatsionnogo razvitiya [Images of the organization. Eight models of organizational development]. Vershina. 2006. 416 s. (in Russian Federation).
10. Organizatsionnaya psikhologiya [Organizational Psychology]. Elektronny zhurnal Natsionalnogo issledovatel'skogo universiteta «Vysshaya shkola ekonomiki». URL: <http://orgpsyjournal.hse.ru> (in Russian Federation).
11. Prigozhin A. I. Dezorganizatsiya: Prichiny, vidy, preodoleniye [Disorganization: Reasons, types, overcoming] / Arkady Illich Prigozhin. — M.: Alpina Biznes Buks, 2007. — 402 s. (in Russian Federation).
12. European Journal of Work and Organizational Psychology. The official journal of the European Association of Work and Organizational Psychology. URL: <https://www.tandfonline.com/toc/pewo20/current> (in Europe).
13. Kononov O. Organisational Anatomy. A manager's guide to a healthy organization. Cambridge Scholars Publishing. May 1, 2016. 150 p. (in United Kingdom).

Резюме

Куций А. кандидат психологических наук, доцент,
Львовский государственный университет внутренних дел

СИНТЕЗ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ ОРГАНИЗАЦИИ КАК СРЕДНЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ ГРУППЫ

В статье изложены результаты синтеза понятие организации как средней социальной группы через анализ исследований в биологии, менеджменте с учетом социально-психологических представлений. Реализация исследования базировалась на применении метода изоморфизма, по которому возможно заимствовать идеи из других наук и создавать по основным компонентам аналогии определенных явлений.

В исследовании синтезировано содержание понятия организации. Основой содержательного наполнения является способность людей к совместной деятельности для получения эффекта синергии. Это дает возможность обеспечивать значительное количество потребностей и основным из них есть возможность физического и ментального существования.

Ключевые слова: организация; средняя социальная группа; анализ теорий биологии и менеджмента; изоморфизм; синтез понятия.

Summary

Kutsyi O. candidate of psychological sciences, assistant of professor
Lviv State University of Internal Affairs

**SYNTHESIS OF INTERDISCIPLINARY CONTENT OF THE CONCEPT OF
ORGANIZATION AS A MIDDLE SOCIAL GROUP**

Introduction. Modern management, sociology, biology and other sciences have a significant amount of research not only on man, but also its functioning in joint activities in the form of organizations. Therefore, organizational psychology must go beyond artificially created boundaries, turn to the experience of other sciences. There is an urgent need to change the strategy of organizational and psychological research and go beyond organizational psychology. And the first goal should be the phenomenon of the organization as such, which has a fairly wide range of diverse human factors.

Purpose. The purpose of the article is to define the humanitarian essence of the organization as a phenomenon from different scientific positions.

Methods. The conducted research was based on the application of the isomorphism method, according to which it is possible to borrow ideas from other sciences and create analogies of certain phenomena according to the main components. This method makes it possible through the prism of the structure of natural phenomena (neurons, genes, universe) to consider the structure of socio-psychological phenomena (personality, team, management). This also allows us to explain their interdependence, interdependence and interpenetration, to consider in a single context their substantive or (and) formal similarity. Isomorphism characterizes not individual elements, but the way they are combined and the relationship between them. The basic position of isomorphism is as follows: there is a certain similarity between internal and external reality, which in some way is embodied in social and universal processes.

Conclusion. The article presents the results of the synthesis of the concept of organization as a middle social group through the analysis of research in biology, management, taking into account socio-psychological ideas. As a result of the research the content of the concept of organization is synthesized. The organization is a middle social group formed as a result of the realization of the phylogenetic ability of people to unite to achieve a synergy effect in order to meet different needs in living conditions in a given environment, distribute functions in joint activities (mental existence of each of its participants). The existence of the organization is based on the idea of achieving certain results of activities that are important for the environment through sufficient competitiveness to use its resources (material and intellectual). The environment is a large social group and it and its characteristics (economic, political, social, ethnic, religious, intellectual, educational and other) determine the peculiarities of the formation and development of organizations.

Solving question to humanitarian component of the organization is the main task of organizational psychology. For this will be the focus of further research.

Key words: organization; middle social group; analysis of theories of biology and management; isomorphism; synthesis of concept.

Recelved/Поступила: 15.04. 21.

*Кушнерьова А. М. старший науковий співробітник
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-5109-4818>*

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЛІКАРЯ-КАРДІОЛОГА З ПАЦІЄНТОМ

У статті розглядається питання емпіричного дослідження особливостей комунікативної компетентності лікаря-кардіолога з пацієнтом. На констатувальному етапі експерименту в дослідженні взяли участь медичні працівники кардіологічного профілю різних медичних закладів. Подаються результати емпіричного дослідження.

Ключові слова: комунікація; лікар; пацієнт; якості; розвиток; ком

Вступ. Проблема комунікації стала однією з центральних тем, що активно обговорюються в сучасному суспільстві. Саме це обговорення, як правило, носить характер дослідження комунікації як феномена, що має певну будову та особливий механізм функціонування.

Від уміння лікаря володіти словом, від рівня його мовної культури багато в чому залежить його професійна успішність. Нові стандарти медичної освіти передбачають обов'язкове володіння фахівцем сучасними комунікативними технологіями для академічної та професійної взаємодії. У статті наводяться емпіричні данні дослідження особливостей комунікативної компетентності лікаря-кардіолога з пацієнтом. Дана тема є актуальною, має як практичне так і теоретичне значення.

Теоретичне підґрунття. У літературі, присвяченій етичним проблемам медицини, значна увага приділяється емоційно - комунікативним аспектам медичної діяльності. А.В. Древаль зазначає, що «найважливішими психоемоційними якостями лікаря, що сприяють продуктивній бесіді з хворим, є доброзичливість, милосердя і терпимість» [3].

«Міжособистісне спілкування - це специфічна форма контакту між людьми, що включає в себе взаємний обмін думками і почуттями з одночасним створенням загального фону цих думок і почуттів» [2].

Медперсонал середньої ланки протягом тривалого часу знаходиться в безпосередньому контакті з пацієнтом, тому може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на пацієнта. Завдання медперсоналу - максимально уникати непотрібних негативних психологічних впливів, сприяти створенню психологічного

клімату, сприятливо впливає на процес одужання [1].

Проблема комунікації «лікар-пацієнт» передбачає міждисциплінарний підхід із залученням лікарів, медичних психологів, соціо-та психолінгвістів.

Проведений аналіз медичних етико-деонтологічних текстів показує, що певні аспекти мовного спілкування лікаря надзвичайно важливо враховувати і невербальні аспекти комунікації з пацієнтом.

Медична комунікація, її успішність, результативність розглядається як динамічний процес з характерними вербальними і невербальними стратегіями і тактиками поведінки.

Сучасний пацієнт не задовольняється традиційно пасивною роллю, а проявляє прагнення до активної комунікації, бажаючи бути почутим і зрозумілим лікарем. У зв'язку з цим лікаря принципово важливо володіти навичками правильної побудови бесіди з пацієнтом, націленої на дозвіл лікувальної ситуації, не обмежуючи при цьому надій і очікувань пацієнта [5].

У зв'язку з цим лікарю важливо володіти комунікативною компетенцією на високому рівні та вміти враховувати специфіку медичного дискурсу.

Метою статті є презентація емпіричного дослідження особливостей комунікативної компетентності лікаря-кардіолога з пацієнтом.

Методи дослідження. На констатувальному етапі експерименту в дослідженні взяли участь 73 медичні працівники кардіологічного профілю різних медичних закладів. З них було сформовано контрольну групу (далі КГ) у складі 26 осіб

та експериментальну (відповідно, 47 осіб, ЕГ).

На цьому етапі була передбачено винесення суджень про рівень комунікативної компетентності працівників кардіологічного профілю за значущими в контексті нашого дослідження методиками, а саме: оцінка доброзичливості за шкалою Д. Кемпбелла; діагностика рівня емпатії І. М. Юсупова; тест В. Ряховського; опитувальник А. Карпова; експрес-діагностика стійкості до конфліктів Н. Фетіскіна; методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко.

Кожна із запропонованих методик розглядалася із двох позицій:

1) був здійснений аналіз результатів опитування груп, відповідно до зазначеної в кожній методиці технології опрацювання результатів. Це дозволило детально дослідити психологічні стани груп респондентів та виявити, наскільки суттєвими є відмінності між вибірками груп КГ і ЕГ і чи коректним буде їх порівнювати;

2) кожній досліджуваній якості було поставлено у відповідність деяке абстрактне число, яке визначалось як відсоток, що складає середнє значення по групі від максимально можливого. На основі цих чисел була виведена інтегруюча величина, рівна їх середньому значенню – не відходячи від загального, ми вважали, що всі компоненти комунікативної компетентності медика є рівноважливими. Можна експертним методом обрахувати вагомість кожного компонента і вивести інтегруюче значення компетентності як

середньозважене, проте це виходить за межі нашого дослідження. Дана величина є показовою при винесенні загальних висновків про ефективність змін, що відбуваються із компетентністю всієї групи, наприклад за її збільшенням можна судити про ефективність навчання.

Результати дослідження.

З метою визначення рівня компетентності медиків кардіологічного профілю було використано 15 шкал у семи опитувальниках. Відповідно, у дослідженні кожної групи досліджуваних було поставлено деяке число K , яке визначається як:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^{15} K_i}{15},$$

де K_i показник величини рівня складової комунікативної компетентності, у відповідності до опитувальника (шкали опитування).

Для забезпечення валідності результатів експерименту необхідно довести, що відмінності між контрольною і експериментальною групою у рівні комунікативної компетентності на момент констатувального етапу експерименту є несуттєвими.

Першою застосованою методикою став опитувальник з оцінки доброзичливості за шкалою Д. Кемпбелла. Оскільки шкала є прямою, то де $E_{\max}$ – максимально можливий бал, що може бути отриманий за цією методикою; $E_{\text{сер}}$ – отримане середнє значення.

Таблиця 1.

Дані за шкалою Д. Кемпбелла з оцінки доброзичливості

Група	$E_{\text{сер}}$	$E_{\max}$	K_i	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
КГ	4,24	8	52,00%	38,46%	50,0%	11,54%
ЕГ	4,34		54,26%	58,30%	53,19%	8,51%

Порівняємо для обох вибірок суттєвість відмінностей між ними. Оскільки кількість учасників в обох групах різна, а кількість є досить невеликою (не перевищує 60 осіб), то доцільним буде застосування до порівняння непараметричного критерію U Манна-Уїтні. Для того, щоб цей критерій був застосовний із прийнятною точністю, на його використання накладаються наступні умови [6]:

1) обсяг вибірок повинен бути не менше трьох ($n_1, n_2 \geq 3$); допускається існування

всього двох спостережень в одній з вибірок, але при цьому в другій їх повинно бути не менше п'яти ($n_1 = 2, n_2 \geq 5$);

2) обсяг кожної з вибірок не повинен перевищувати 60.

Для цього об'єднаємо вибірки та проведемо відповідне ранжування для обох груп, визначимо вагомість кожного

Порівняємо вибірки КГ з ЕГ.

Визначимо рангову вагомість R для значень вибірок. Так у об'єднаній проранжованій вибірці елементи із

найменшим однаковим значенням займають позиції 1 по 10, то їх рангова вага буде $P = (1+10)/2=5$; елементи із значенням «3» - другі за величиною, оскільки їх 18, розташуються в позиціях із 11 по 28. Тоді їх рангова вагомість $P = (11+28)/2= 19,5$ і т.д.

Порахуємо рангові суми (кожен із доданків – добуток кількості однакових значень і на їх рангову вагу):

$$P_{\text{КГ}} = 3 \cdot 5,5 + 7 \cdot 19,5 + 5 \cdot 34 + 5 \cdot 46,5 + 5 \cdot 60 + 3 \cdot 70 = 945,5;$$

Так само розрахуємо рангову суму для ЕГ: $P_{\text{ЕГ}} = 1755,5$;

Визначимо емпіричні значення критерію U Манна-Уїтні.

$$\text{Результат: } U_{\text{емп}} = 594,5;$$

$$\text{Критичні значення } p \leq 0,01 : U_{0,01} = 408;$$

$$p \leq 0,05: U_{0,05} = 467;$$

Вісь значущості:

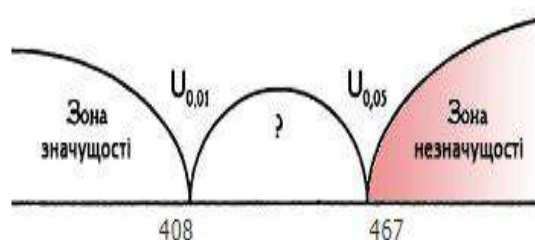

Рис 1. Значущість відмінностей проявів доброзичливості в групах КГ і ЕГ.

Другими були досліджені відмінності між результатами КГ і ЕГ проведеної діагностики рівня емпатії за І. М. Юсуповим

Таблиця 2.

Результати діагностики рівня емпатії за І. М. Юсуповим

Група	Е _{сер}	Е _{max}	К ₂	Рівень				
				Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
КГ	61,81	90	68,68%	0,0%	19,23%	26,92%	23,08%	30,77%
ЕГ	59,55		66,17%	0,0%	17,02%	27,66%	25,53%	29,79%

Порівняємо вибірки КГ з ЕГ.

$U_{\text{емп}} = 555$ перевищує критичні значення $U_{0,01} = 408$ та $U_{0,05} = 467$.

Таким чином, відмінності у рівні емпатії в обох групах незначимі (рис 1.) і

вони можуть брати участь у експерименті.

Наступним відбулося тестування за опитувальником В. Ряховського для визначення рівня комунікабельності.

Таблиця 3.

Результати діагностики рівня комунікабельності за В. Ряховським

Група	Е _{сер}	Е _{max}	К ₃	Рівень						
				Дуже низький	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Вище середнього	Дуже високий
КГ	15,65	32	51,09%	7,69%	11,54%	15,38%	19,23%	23,08%	15,38%	7,69%
ЕГ	16,21		49,38%	8,51%	12,77%	14,89%	19,15%	21,28%	14,89%	8,51%

Порівняємо вибірки КГ з ЕГ.

$U_{\text{емп}} = 589$ перевищує критичні значення $U_{0,01} = 408$ та $U_{0,05} = 467$.

Таким чином, відмінності у рівні комунікабельності в обох групах незначимі і

вони можуть брати участь у експерименті.

Наступним відбулося тестування за опитувальником А. Карпова для визначення рівня рефлексивності

Таблиця 4.

Дані за опитувальником А. Карпова для визначення рівня рефлексивності

Група	Е _{сер}	Е _{max}	К ₄	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
КГ	5,96	10	59,6%	15,38%	38,46%	46,15%
ЕГ	5,83		58,3%	14,89%	40,43%	44,68%

Порівняємо для обох вибірок суттєвість відмінностей між ними.

Порівняємо вибірки КГ з ЕГ.

$U_{\text{емп}} = 597,5$ перевищує критичні значення $U_{0,01} = 408$ та $U_{0,05} = 467$.

Таким чином, відмінності у рівні

комунікабельності в обох групах незначимі і вони можуть брати участь у експерименті.

Наступною була проведена експрес-діагностика стійкості до конфліктів Н. Фетіскіна.

Результати експрес-діагностики стійкості до конфліктів Н. Фетіскіна

Група	$E_{\text{сер}}$	E_{max}	K_5	високий рівень конфліктності	виражена конфліктність	середній рівень конфліктостійкості	високий рівень конфліктостійкості
КГ	36,96	50	73,92%	0,00%	11,54%	50,00%	38,46%
ЕГ	38,19		76,38%	0,00%	4,26%	48,94%	46,81%

Порівнюємо для обох вибірок суттєвість відмінностей між ними.

Порівнюємо вибірки КГ з ЕГ.

$U_{\text{емп}} = 562.5$ перевищує критичні значення $U_{0,01} = 408$ та $U_{0,05} = 467$.

Таким чином, відмінності у рівні комунікабельності в обох групах незначимі (рис 2.5.) і вони можуть брати участь у експерименті.

Наступною була реалізована діагностика загальної комунікативної толерантності за методикою В. В. Бойко.

Ця методика містить 9 шкал для вимірювання:

Шкала 1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини

Шкала 2. Використання себе як еталону при оцінці поведінки і способу мислення інших людей.

Шкала 3. Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей.

Шкала 4. Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів.

Шкала 5. Прагнення переробити,

перевиховати партнерів.

Шкала 6. Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним».

Шкала 7. Невміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні вам неприємності.

Шкала 8. Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, створюваному іншими людьми.

Шкала 9. Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших.

За кожною із шкал було винесене судження про степінь толерантності. Для визначення степені толерантності для окремої шкали ми використали методику, модернізовану до запропонованої Н.Н. Ахметгаліною та В.В. Гагай методики (автори пропонували з позиції інтолерантності): висока толерантність 0-5 б., середня толерантність 6-10 б., слабка толерантність 11-13 б., інтолерантність – 14-15 б.

Отримані результати статистичного підрахунку опитувань були нами зведені до таблиці 6.

Результати діагностики загальної комунікативної толерантності за методикою В. В. Бойко

Група	Шкала	$E_{\text{сер}}$	E_{max}	$K_{5.14}$	Висока толерантність		Середня толерантність		Слабка толерантність		Інтолерантність
					осіб	%	осіб	%	осіб	%	
КГ	1	5,27	15	64,87%	14	53,85	12	46,15	0	0	0
	2	4,58		69,49%	15	57,69	11	42,31	0	0	0
	3	5,27		64,87%	15	57,69	11	42,31	0	0	0
	4	3,96		73,59%	20	76,92	6	23,08	0	0	0
	5	4,85		67,69%	16	61,54	10	38,46	0	0	0
	6	5,19		65,38%	17	65,38	8	30,77	1	3,85	0
	7	5,31		64,62%	15	57,69	10	38,46	1	3,85	0
	8	4,35		71,03%	17	65,38	9	34,62	0	0	0
	9	4,27		71,54%	18	69,23	8	30,77	0	0	0
	Σ	43,04	135	68,12%	18	69,23	8	30,77	0	0	0
ЕГ	1	4,81	15	67,09%	34	72,34	11	23,40	2	4,26	0
	2	4,43		70,50%	34	72,34	13	27,66	0	0	0
	3	4,94		66,81%	36	76,60	9	19,15	2	4,26	0
	4	4,40		70,07%	33	70,21	14	29,79	0	0	0
	5	4,55		68,79%	32	68,09	15	31,91	0	0	0
	6	5,47		67,80%	32	68,09	14	29,79	1	2,13	0
	7	4,66		68,51%	29	61,70	17	36,17	1	2,13	0
	8	4,87		66,52%	29	61,70	17	36,17	1	2,13	0
	9	4,28		71,35%	37	78,72	10	21,28	0	0	0
	Σ	42,38	135	68,61%	33	70,21	14	29,79	0	0	0

Для визначення, чи існують суттєві розбіжності між вибірками, порівняємо вибірки КГ і ЕГ для загальної комунікативної толерантності.

$U_{\text{емп}} = 542.5$ перевищує критичні значення $U_{0,01} = 408$ та $U_{0,05} = 467$.

Таким чином, відмінності у значеннях результатів експрес-діагностики загальної комунікативної толерантності в обох групах

незначимі і вони можуть брати участь у експерименті.

Підсумовуючи результати констатувального експерименту, зазначимо, що нам вдалося оцінити комунікативну компетентність, розглянувши її як сукупність компонентів – якісних характеристик особистості, відображеними в таблиці 7.

Оцінка комунікативної компетентності за її складовими

№	Індекс	Шкала	Група	
			КГ	ЕГ
1	K ₁	Доброзичливість	52,00%	54,26%
2	K ₂	Емпатія	68,68%	66,17%
3	K ₃	Комунікабельність	51,09%	49,38%
4	K ₄	Рефлексивність	59,6%	58,3%
5	K ₅	Конфліктостійкість	73,92%	76,38%
6	K ₆	Сприймання індивідуального в інших	64,87%	67,09%
7	K ₇	Сприймання іншого стилю мислення	69,49%	70,50%
8	K ₈	Толерантність в оцінці інших	64,87%	66,81%
9	K ₉	Вміння приховувати неприємні почуття	73,59%	70,07%
10	K ₁₀	Вміння приймати людей, такими, які вони є	67,69%	68,79%
11	K ₁₁	Повага до особистості	65,38%	67,80%
12	K ₁₂	Вміння прощати	64,62%	68,51%
13	K ₁₃	Терпимість до дискомфорту від спілкування	71,03%	66,52%
14	K ₁₄	Адаптивність	71,54%	71,35%
Σ	K	Комунікативна компетентність	65,60%	65,85%

Проведений нами констатувальний етап експерименту дозволив нам визначити поточний рівень комунікативної компетентності медиків кардіологічного профілю, який умовно склав 65,60% для контрольної і 65,85% для експериментальної групи.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

В ході аналізу отриманих даних було з'ясовано, що обидві відібрані нами групи (як контрольна, так і експериментальна) мають несуттєві відмінності у рівні всіх складових комунікативної компетентності а відтак можуть брати участь у експерименті, без втрати ним валідності.

Фактично за всіма показниками рівень є середнім або високим. Найнижчі значення має комунікабельність (51,09% для

контрольної і 49,38% для експериментальної групи), а найвищі – конфліктостійкість, відповідно 73,92% для контрольної і 76,38% для експериментальної групи.

Перевіримо висунуту нами гіпотезу про те, що впровадження науково-обґрунтованої моделі розвитку комунікативних якостей медичного працівника підвищить рівень комунікативної компетентності медичних працівників, а отже й ефективність взаємодії в діаді «медичний працівник – пацієнт кардіологічного профілю».

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у проведенні замірів результативності впровадження моделі розвитку комунікативних якостей медичного працівника в діаді «медичний працівник – пацієнт кардіологічного профілю».

Список використаних джерел:

1. Барсукова, М.И., Дорогойкин, Д.Л., & Кочеткова, Т.В. (2016). *Проблема коммуникации по линии «Врач - пациент»*, 1, 34-56.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-kommunikatsii-po-linii-vrach-patsient>.
2. Гаврилов, В.Е. (1986). *Модульный подход к психологической классификации профессий. Совершенствование профориентации и профотбора молодежи на рабочие профессии*. Ленинград: Сига.
3. Древаль, Александр (2016). *Эндокринология. Руководство для врачей. Общие вопросы диагностики болезней. Клиническая эндокринология*. Москва: «Гэотар-Медиа».
4. Дымина, Л.В., & Качимова, В.И. *Специфика коммуникации в медицинском добровольчестве*. Москва: Сигма <https://xn----ctbhcvtapdmikb4a2a0m.xn--p1ai/wp-content/uploads/2018/12/Metodicheskie-rekomendatsii---Spetsifika-kommunikatsii-.pdf>
5. Литвинчук, Л.М. (2020). Невротичність як предиктор формування психічних порушень осіб з соматичною патологією. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. Київ, № 2(44), 56-64.
6. Титкова, Л.С. (2002). *Математические методы в психологии: учебное пособие*. Владивосток: ТИДОТ ДВГУ.

References:

1. Barsukova, M.Y., Dorohoikyn, D.L., & Kochetkova, T.V. (2016). *Problema kommunykatsyy po lyny «Vrach - patsyent»* [The problem of communication along the line "Doctor - patient"], 1, 34-56. (in Russian).
2. Havrylov, V.E. (1986). *Modulnyi podkhod k psykholohycheskoi klassyfykatsyy professyi. Sovershenstvovanye proforyentatsyy y profotbora molodezhy na rabochye professyy.* [A modular approach to the psychological classification of professions. Improvement of vocational guidance and vocational selection of young people for working professions]. Lenynhrad: Syha. (in Russian).
3. Dreval, Aleksandr (2016). *Endokrynolohiya. Rukovodstvo dlia vrachei. Obshchye voprosy dyahnostyky boleznei. Klynicheskaya endokrynolohiya.* [Endocrinology. A guide for doctors. General questions about the diagnosis of diseases. Clinical endocrinology]. Moskva: «Hэotar-Medya». (in Russian).
4. Дымнова, L.V., & Kachymova, V.Y. Spetsyfyka kommunykatsyy v medytsynskom dobrovolchestve. Moskva: Syhma <https://xn--ctbhcbtapdmikb4a2a0m.xn--p1ai/wp-content/uploads/2018/12/Metodicheskie-rekomendatsii---Spetsifika-kommunikatsii---.pdf4>.
5. Ltvynchuk, L.M. (2020). Nevrotychnist yak predyktor formuvannia psykhychnykh porushen osib z somatychnoiu patolohiieiu [Neuroticism as a predictor of the formation of mental disorders in people with somatic pathology]. *Visnyk Kyivskoho instytutu biznesu ta tekhnolohii*. Kyiv, 2(44), 56-64. <https://herald.kibit.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/101/90> (in Ukrainian).
6. Tytkova, L.S. (2002). *Matematycheskiye metody v psykholohyy: uchebnoe posobyie* [Mathematical methods in psychology: a textbook]. Vladyvostok: TYDOT DVHU. (in Russian).

Резюме

Кушнерьова А. Н. старший научный сотрудник
Института психологии имени Костюка АПН Украины

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВРАЧА-КАРДИОЛОГА С ПАЦИЕНТОМ

В статье рассматривается вопрос эмпирического исследования особенностей коммуникативной компетентности врача-кардиолога с пациентом. На констатирующем этапе эксперимента в исследовании приняли участие медицинские работники кардиологического профиля различных медицинских учреждений. Представлено результаты эмпирического исследования.

Ключевые слова: коммуникация; врач; пациент; качества; развитие; коммуникативная компетентность.

Summary

Kushnierova A. Senior Researcher, Institute of
Psychology GS Kostyuk NAPN Ukraine

FEATURES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A CARDIOLOGIST WITH A PATIENT

The problem of communication has become one of the central topics that are actively discussed in modern society. It is this discussion, as a rule, has the character of the study of communication as a phenomenon that has a certain structure and a special mechanism of functioning.

His professional success largely depends on the doctor's ability to speak, the level of his language culture. The new standards of medical education provide for the mandatory possession of modern communication technologies for academic and professional interaction. The article presents empirical data of research of features of communicative competence of the cardiologist with the patient. This topic is current, has both practical and theoretical significance.

The problem of "doctor-patient" communication involves an interdisciplinary approach involving doctors, medical psychologists, socio-psycholinguists.

The analysis of medical ethical and deontological texts shows that certain aspects of the doctor's verbal communication are extremely important to take into account the non-verbal aspects of communication with the patient.

The article considers the question of empirical research of features of communicative competence of the cardiologist with the patient. At the ascertaining stage of the experiment, medical workers of cardiological profile of various medical institutions took part in the research. The article presents the results of empirical research.

During the analysis of the obtained data it was found that both selected groups (both control and experimental have insignificant differences in the level of all components of communicative competence and therefore can participate in the experiment without losing validity.

In fact, for all indicators, the level is medium or high. The lowest values are sociability, and the highest - conflict resistance for the experimental group.

Let's test our hypothesis that the introduction of a scientifically sound model of development of communicative qualities of a medical worker will increase the level of communicative competence of medical workers, and hence the effectiveness of interaction in the dyad "medical worker - patient of cardiological profile".

We see the prospect of further research in measuring the effectiveness of the implementation of the model of development of communicative qualities of a medical worker in the dyad "medical worker - a patient with a cardiac profile."

Keywords: communication; doctor; patient; quality; development; communicative competence.

Received/Поступила: 19.03. 21.

Маравська К. І. провідний фахівець інституту післядипломної освіти, Харківський національний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-7103-4350>

Ларіонов С. О. кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки, Національна академія Національної гвардії України
<https://orcid.org/0000-0002-3027-8535>

ТИПОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНО-НОРМАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано актуальність теми дослідження, представлено результати емпіричного дослідження особливостей професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів Національної поліції України, проведеного в Харківському національному університеті внутрішніх справ. Представлено і змістовно описано типологію професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів Національної поліції України. Надано психологічну характеристику курсантів з різними типами професійно-нормативної поведінки.

Ключові слова: курсант; професійні переконання; професійно-моральна сфера; професійна відповідальність; професійно-нормативна поведінка; заклад вищої освіти МВС України.

Вступ. Сучасні умови розвитку українського суспільства, шлях України до євроінтеграції, зумовлюють необхідність подальшого удосконалення протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Створення Національної поліції України (далі – НПУ) слід вважати одним із перших кроків, що відповідали запитам суспільства на якісні перетворення правоохоронних органів після подій Революції Гідності. Однак довіра населення до новоствореної поліції впродовж 2016-2017 років зменшилась з 60% до 40% [3], причинами цього серед інших стала низка кричущих випадків непрофесійної поведінки поліцейських, розтиражованих у ЗМІ (наприклад, понад 500 ДТП, що сталися за участю патрульних у 2016 році [8]). Оцінка діяльності НПУ за 2018 рік показала, що респонденти одними з основних недоліків у роботі поліції вважають: непрофесіоналізм – 39,3 %; корупцію (здирицтво, хабарництво) – 36,8 %; бездіяльність – 34,2 %; небажання захищати «просту» людину – 30,9 %; грубість, черствість – 8,8 %; низький рівень культури особового складу – 8,3 % [2]. За результатами вимірювання рівня довіри до поліції, станом на червень 2020 року більшість опитаних (63 %) не довіряють поліції, 61 % низько оцінюють її роботу та 58 % не бачать прогресу в її реформуванні. Основними причинами втрати довіри є брак ефективних кадрів, відсутність реальних змін на місцях, неефективна діяльність та

конфлікти правоохоронних органів [7].

Враховуючи вищезазначене, нагальним є проблема розвитку професійно-нормативної поведінки працівників поліції, починаючи від самого початку їхнього професійного становлення – навчання в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання Міністерства внутрішніх справ України (далі – ЗВО МВС України). Специфічне освітнє середовище в ЗВО МВС України традиційно передбачає максимальну наближеність до умов поліцейської діяльності, елементи військової служби, що в цілому дозволяє очікувати розвитку не тільки професійної, а й особистісної компетентності та готовності до виконання професійних обов'язків одразу після закінчення навчання.

Метою і завданням статті є емпірично верифікувати типологію професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів Національної поліції України.

Теоретичне підґрунтя. Поняття «професійно-нормативна поведінка офіцера Національної поліції України» є достатньо містким і багатограним. Низка вчених, зокрема М. І. Ануфрієв, Л. М. Балабанова, О. М. Бандурка, В. І. Барко, І. В. Воробйова, С. О. Гарькавець, В. В. Доценко, О. О. Євдокімова, І. В. Жданова, О. В. Землянська, І. В. Клименко, С. О. Ларіонов, В. О. Лефтеров, Н. Е. Мілорадова, В. І. Осьодло, І. М. Охріменко, Г. В. Попова, О. В. Петленко, О. В. Тімченко, А. А. Токман, В. О. Тюріна, О. І. Федоренко, А. І.

Черкашин, О. М. Цільмак, Д. В. Швець та ін. досліджували проблеми нормативності поведінки працівників правоохоронних органів в контексті професійного і особистісного розвитку фахівців, їх освіти і професійної підготовки до правоохоронної діяльності, психологічного забезпечення в системі МВС України. Водночас професійно-нормативна поведінка майбутнього офіцера Національної поліції України дотепер не ставала самостійним предметом досліджень.

Методи дослідження. Емпіричне дослідження особливостей професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ здійснювалося впродовж 2016-2020 рр. Емпіричною базою дослідження став Харківський національний університет внутрішніх справ. Вибірку склали курсанти (юнаки та дівчата) усіх років навчання факультету № 3, що здійснює підготовку фахівців для підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України. Обсяг вибірки – 324 особи віком 17-22 років, з них 210 юнаків та 114 дівчат.

У ході емпіричного дослідження розроблено контрольний перелік, який включає 27 вимог до професійно-нормативної поведінки курсантів ЗВО МВС України, визначених відомчими нормативними документами та внутрішніми положеннями ЗВО. Зазначений перелік був оцінений досліджуваними за критеріями нормативності поведінки: когнітивним (ступінь розуміння вимоги), емоційно-

ціннісним (згода з вимогою, її прийняття), поведінковим (виконання вимоги). Оцінювання відбувалось за 5-ти бальною шкалою.

В результаті отримано матриці даних, які дозволили визначити рівень сформованості професійно-нормативної поведінки досліджуваних (високий, середній, низький). В подальшому здійснено ієрархічний кластерний аналіз даних, що дозволило виявити групи (типи) досліджуваних.

Для змістовного наповнення типів професійно-нормативної поведінки використано комплекс психодіагностичних методик: «Особистісний опитувальник морально-правової надійності особистості» (Є. Ю. Стрижов) [4, 287–295]; опитувальник «Моральний профіль особистості» (А. А. Токман) [6, 105]; опитувальник діагностики рівня морально-етичної відповідальності особистості – ДУМЕОЛП (І. Г. Тимошук) [5, 484–498]; опитувальник «Шкали» (Т. М. Малкова) [1, 83, 365].

Результати і обговорення.

Результати в результаті застосування різних методів ієрархічної кластеризації одержано від 5 до 12 кластерів, найбільш прийнятні результати з точки зору рівномірності розподілу досліджуваних дає метод Уорда (8 кластерів). Змістове наповнення цих кластерів виглядає наступним чином (таблиця 1).

Таблиця 1.

Особливості показників нормативності професійної поведінки курсантів за критеріями

Зміст критерію	№ кластера								p
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Розуміння вимог	4,91	4,50	3,79	4,57	4,84	3,21	4,58	4,21	0,05*
Згода з вимогами	4,94	4,13	3,58	4,29	4,63	2,88	4,36	3,97	0,05*
Виконання вимог	4,92	4,14	3,67	4,33	4,60	3,53	3,77	4,30	0,79
Оцінка важливості вимог	4,96	3,85	3,51	4,10	4,57	2,63	2,00	4,19	0,99

Характеристики кластерів за критеріями професійно-нормативної поведінки наведена в таблиці 2. Вона отримана з урахуванням діапазонів середніх

значень критеріїв професійно-нормативної поведінки у кластерах досліджуваних ($M \pm m$).

Таблиця 2.

Характеристика кластерів за критеріями професійно-нормативної поведінки курсантів

Зміст критерію	№ кластера								p
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Розуміння вимог	+	0	-	0	+	-	0	-	0,05*
Згода з вимогами	+	0	-	0	+	-	0	-	0,05*
Виконання вимог	+	0	-	0	+	-	-	0	0,79
Оцінка важливості вимог	+	-	-	0	+	-	-	0	0,99

В подальшому ході дослідження було вивчено психологічні особливості курсантів з різним типом професійно-нормативної поведінки. Внаслідок того, що кластери 6, 7, 8 складаються з незначної кількості досліджуваних (таблиця 2), вивчалися тільки кластери 1-5.

На підставі отриманих даних кластери умовно розподілені за 5 типами професійно-нормативної поведінки курсантів: *оптимальний тип* включає в себе 1-й кластер, *оптимальний тип з високим рівнем врахування моральних норм в своїй поведінці* включає в себе 5-й кластер; *задовільний тип* включає в себе 2-й кластер, *нейтральний тип* включає в себе 4-й кластер, *незадовільний тип* включає в себе 3-й кластер.

Для характеристики отриманих типів професійно-нормативної поведінки курсантів на підставі проведеного емпіричного дослідження визначено психологічні особливості курсантів ЗВО МВС України з різними типами професійно-нормативної поведінки.

Тип 1. Оптимальний тип професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ.

Для цього типу характерні позитивні значення за критеріями розуміння, згоди, виконання та важливості тих вимог, що висуваються до курсантів під час навчання у ЗВО МВС України.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки на оптимальному рівні сформований такий показник морально-правової надійності особистості курсантів як «Ставлення до чесності, грошей, обману та шахрайству». На достатньому рівні сформовані традиційні моральні цінності; вони визнають свою відповідальність перед моральними нормами; розуміють необхідність їх дотримання; враховують моральні норми в своїй поведінці. Крім того, курсанти проявляють стійкість до негативних норм поведінки, мають виражені моральні особливості вирішення економічних проблем та ставлення до себе і до праці.

Достатньо розвинуті моральні якості курсантів за категорією ставлення до Батьківщини. Недостатньо розвинуті моральні якості курсантів за категоріями відношення до суспільства, ставлення до службової діяльності, відношення до інших і

до себе, а також вимірювання рівня моральної свідомості, стійкості моральних переконань. Загальний рівень моральних особистісних якостей, що визначає модель моральної спрямованості та моральний профіль особистості курсанта залишається на достатньому (середньому) рівні.

Недостатньо вираженими є показники рефлексії на морально-етичні ситуації; екзистенціального аспекту відповідальності та морально-етичних цінностей. Проте на достатньому рівні розвинуті інтуїція в морально-етичній сфері та альтруїстичні емоції. Загальний рівень морально-етичної відповідальності залишається на достатньому рівні.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки стосовно уявлень про особливості професійної діяльності працівників поліції:

- добре вираженими є уявлення про: можливість розширення соціальних зв'язків; можливість безкоштовно (або на пільгових умовах) отримати вищу освіту; задовільний розмір заробітної плати; можливість розширення життєвого досвіду; можливість співпрацювати зі справжніми професіоналами, в яких можна навчитися; ранній вихід на пенсію; негативний вплив службової діяльності на взаємостосунки в сім'ї; наявність певних соціальних пільг та переваг (гарантоване працевлаштування; можливість вирішення певних питань завдяки статусу працівника поліції тощо); значні навантаження як фізичного, так і психологічного характеру; наявність «перевертнів» у погонах; корумпованість керівництва; широкі можливості спілкування з різними людьми; моральне задоволення від усвідомлення своєї потреби суспільству, державі, людям;

- слабо вираженими є уявлення про: погане ставлення до співробітників жіночої статі; неврегульованість законодавства (прогалини та ін.); пияцтво (зловживання алкогольними напоями); заполітизованість поліції; можливість отримання незапланованого посадою прибутку; погані взаємини з органами влади, із прокуратурою; наявність вільного часу; конфліктний характер службової діяльності; можливість самореалізації, самоствердження;

- ледве вираженими є уявлення про позитивні емоції, пов'язані з виконанням службових обов'язків.

Тип 2. Оптимальний тип професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ з високим рівнем врахування моральних норм в своїй поведінці.

Для цього типу також характерні позитивні значення за критеріями розуміння, згоди, виконання та важливості тих вимог, що висувуються до курсантів під час навчання у ЗВО МВС України. Проте цей тип відрізняється від оптимального тим, що у курсантів на високому (оптимальному) рівні сформований такий показник морально-правової надійності як «Врахування моральних норм в своїй поведінці». Тобто вони не тільки знають про існуючі норми та цінності, розуміють необхідність їх дотримання, але й постійно враховують їх в своїй поведінці.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки також на оптимальному рівні сформований показник морально-правової надійності особистості курсантів – «Ставлення до чесності, грошей, обману та шахрайству». На достатньому рівні сформовані традиційні моральні цінності; вони визнають свою відповідальність перед моральними нормами; розуміють необхідність їх дотримання. Крім того, курсанти проявляють стійкість до негативних норм поведінки, мають виражені моральні особливості вирішення економічних проблем та ставлення до себе і до праці.

Достатньо розвинуті моральні якості курсантів за категорією ставлення до Батьківщини. Недостатньо розвинуті моральні якості курсантів за категоріями відношення до суспільства, ставлення до службової діяльності, відношення до інших і до себе, а також вимірювання рівня моральної свідомості, стійкості моральних переконань. Загальний рівень моральних особистісних якостей, що визначає модель моральної спрямованості та моральний профіль особистості курсанта сформований на достатньому (середньому) рівні.

Недостатньо вираженими є показники рефлексії на морально-етичні ситуації; екзистенціального аспекту відповідальності та морально-етичних цінностей. Проте на достатньому рівні розвинуті інтуїція в морально-етичній сфері та альтруїстичні емоції. Загальний рівень морально-етичної відповідальності сформований на достатньому рівні.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки стосовно уявлень про особливості професійної діяльності працівників поліції:

- добре вираженими є уявлення про: негативне ставлення населення до поліції; можливість розширення соціальних зв'язків; можливість розширення життєвого досвіду; погана організація праці (ненормований робочий день; великий рівень формалізму; невизначеність функціональних обов'язків); значні навантаження як фізичного, так і психологічного характеру; широкі можливості спілкування з різними людьми; недостатність фінансово-технічного забезпечення службової діяльності;

- слабо вираженими є уявлення про: нечесність, непорядність працівників поліції; психологічний дискомфорт через носіння однострою поліцейських; погане ставлення до співробітників жіночої статі; пияцтво (зловживання алкогольними напоями); заполітизованість поліції; погані взаємини з органами влади, із прокуратурою; позитивні емоції, пов'язані з виконанням службових обов'язків; порушення чинного законодавства під час виконання службових обов'язків; компетентність керівництва;

- ледве вираженими є уявлення про наявність вільного часу.

Тип 3. Задовільний тип професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ.

Для цього типу характерні нейтральні значення за критеріями розуміння, згоди, виконання, проте негативні значення важливості тих вимог, що висувуються до курсантів під час навчання у ЗВО МВС України.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки на оптимальному (високому) рівні сформовані такі показники морально-правової надійності особистості курсантів як традиційні моральні цінності та ставлення до чесності, грошей, обману та шахрайству. На достатньому рівні сформовані такі показники морально-правової надійності особистості курсантів: вони визнають свою відповідальність перед моральними нормами; розуміють необхідність їх дотримання; враховують моральні норми в своїй поведінці; проявляють стійкість до негативних норм поведінки, мають виражені моральні

особливості вирішення економічних проблем та ставлення до себе і до праці.

Достатньо розвинуті моральні якості курсантів за категорією ставлення до Батьківщини. Недостатньо розвинуті моральні якості курсантів за категоріями відношення до суспільства, ставлення до службової діяльності, відношення до інших і до себе, а також вимірювання рівня моральної свідомості, стійкості моральних переконань. Загальний рівень моральних особистісних якостей, що визначає модель моральної спрямованості та моральний профіль особистості курсанта сформований на достатньому (середньому) рівні.

Недостатньо вираженими є показники рефлексії на морально-етичні ситуації та морально-етичних цінностей. Проте на достатньому рівні розвинуті інтуїція в морально-етичній сфері екзистенціальний аспект відповідальності та альтруїстичні емоції. Загальний рівень морально-етичної відповідальності сформований на достатньому рівні.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки стосовно уявлень про особливості професійної діяльності працівників поліції:

- добре вираженими є уявлення про: погану організацію праці (ненормований робочий день; великий рівень формалізму; невизначеність функціональних обов'язків); ранній вихід на пенсію; негативний вплив службової діяльності на взаємостосунки в сім'ї; недоліки в керівництві (деспотизм керівників, відсутність належної оцінки праці підлеглих, необґрунтованість стягнень); значні навантаження як фізичного, так і психологічного характеру; широкі можливості спілкування з різними людьми; недостатність фінансово-технічного забезпечення службової діяльності; негативне ставлення населення до поліції;

- слабо вираженими є уявлення про: нечесність, непорядність працівників поліції; упевненість працівника поліції у майбутньому; задовільний розмір заробітної плати; погане ставлення до співробітників жіночої статі; заполітизованість поліції; можливість співпрацювати зі справжніми професіоналами, в яких можна навчитися; погані взаємини з органами влади, із прокуратурою; позитивні емоції, пов'язані з виконанням службових обов'язків;

порушення чинного законодавства під час виконання службових обов'язків; міцні дружні стосунки з колегами по роботі; компетентність керівництва;

- не виражена особливість про наявність вільного часу.

Тип 4. Нейтральний тип професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ.

Для цього типу характерні нейтральні значення за критеріями розуміння, згоди, виконання та важливості тих вимог, що висуваються до курсантів під час навчання у ЗВО МВС України.

У курсантів на достатньому рівні сформовані такі показники морально-правової надійності особистості курсантів як традиційні моральні цінності; вони визнають свою відповідальність перед моральними нормами; розуміють необхідність їх дотримання; враховують моральні норми в своїй поведінці; проявляють стійкість до негативних норм поведінки, ставлення до чесності, грошей, обману та шахрайству; мають виражені моральні особливості вирішення економічних проблем та ставлення до себе і до праці.

Достатньо розвинуті моральні якості курсантів за категорією ставлення до Батьківщини, проте значення за цією категорією є найнижчим по цій шкалі порівняно з курсантами з іншими типами професійно-нормативної поведінки. Недостатньо розвинуті моральні якості курсантів за категоріями відношення до суспільства, ставлення до службової діяльності, відношення до інших і до себе, а також вимірювання рівня моральної свідомості, стійкості моральних переконань. Загальний рівень моральних особистісних якостей, що визначає модель моральної спрямованості та моральний профіль особистості курсанта сформований на достатньому (середньому) рівні.

Недостатньо вираженими є показники рефлексії на морально-етичні ситуації, екзистенціального аспекту відповідальності та морально-етичних цінностей. Проте на достатньому рівні розвинуті інтуїція в морально-етичній сфері та альтруїстичні емоції. Загальний рівень морально-етичної відповідальності сформований на достатньому рівні.

У курсантів з цим типом професійно-

нормативної поведінки стосовно уявлень про особливості професійної діяльності працівників поліції:

- добре вираженими є уявлення про: можливість розширення соціальних зв'язків; неврегульованість законодавства (прогалини і таке інше); погана організація праці (ненормований робочий день; великий рівень формалізму; невизначеність функціональних обов'язків); негативний вплив службової діяльності на взаємостосунки в сім'ї; недоліки в керівництві (деспотизм керівників, відсутність належної оцінки праці підлеглих, необґрунтованість стягнень); значні навантаження як фізичного, так і психологічного характеру; корумпованість керівництва;

- слабо вираженими є уявлення про: упевненість працівника поліції у майбутньому; психологічний дискомфорт через носіння однострою поліцейських; задовільний розмір заробітної плати; погане ставлення до співробітників жіночої статі; можливість співпрацювати зі справжніми професіоналами, в яких можна навчитися; позитивні емоції, пов'язані з виконанням службових обов'язків; любов до своєї праці; можливість самореалізації, самоствердження; компетентність керівництва;

- ледве вираженими є уявлення про наявність вільного часу.

Тип 5. Незадовільний тип професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів НПУ.

Для цього типу характерні негативні значення за критеріями розуміння, згоди, виконання та важливості тих вимог, що висуваються до курсантів під час навчання у ЗВО МВС України.

У курсантів на високому рівні сформований такий показник морально-правової надійності особистості курсантів як традиційні моральні цінності. На достатньому рівні сформовані такі показники морально-правової надійності: визнання своєї відповідальності перед моральними нормами; розуміння необхідності їх дотримання; врахування моральних норм в своїй поведінці; стійкість до негативних норм поведінки, ставлення до чесності, грошей, обману та шахрайству; моральні особливості вирішення економічних проблем та ставлення до себе і

до праці. Проте хоча показник за шкалою «стійкість до негативних норм поведінки» сформований на достатньому рівні, він є найнижчим по цій шкалі порівняно з курсантами з іншими типами професійно-нормативної поведінки.

Достатньо розвинуті моральні якості курсантів за категорією ставлення до Батьківщини. Порівняно з курсантами з іншими типами професійно-нормативної поведінки за показниками по шкалі відношення до суспільства у курсантів п'ятого типу цей показник є найбільш вираженим і наближається до достатнього рівня. Недостатньо розвинуті моральні якості курсантів за категоріями ставлення до службової діяльності, відношення до інших і до себе, а також вимірювання рівня моральної свідомості, стійкості моральних переконань. Загальний рівень моральних особистісних якостей, що визначає модель моральної спрямованості та моральний профіль особистості курсанта хоч і залишається на достатньому (середньому) рівні, але його показник є найменшим порівняно з курсантами з іншими типами професійно-нормативної поведінки.

Недостатньо вираженими є показники екзистенціального аспекту відповідальності та альтруїстичних емоцій. Проте на достатньому (середньому) рівні розвинуті рефлексія на морально-етичні ситуації, інтуїція в морально-етичній сфері, морально-етичні цінності. Загальний рівень морально-етичної відповідальності залишається на достатньому рівні.

У курсантів з цим типом професійно-нормативної поведінки стосовно уявлень про особливості професійної діяльності працівників поліції:

- добре вираженими є уявлення про: можливість розширення життєвого досвіду; неврегульованість законодавства (прогалини і таке інше); негативний вплив службової діяльності на взаємостосунки в сім'ї; погані взаємини з органами влади, із прокуратурою; корумпованість керівництва; наявність вільного часу; конфліктний характер службової діяльності; загроза професійної деформації; недостатність фінансово-технічного забезпечення службової діяльності; можливість самореалізації, самоствердження;

- слабо вираженими є уявлення про: нечесність, непорядність працівників

поліції; упевненість працівника поліції у майбутньому; можливість безкоштовно (або на пільгових умовах) отримати вищу освіту; заполітизованість поліції; можливість отримання незапланованого посадою прибутку; можливість співпрацювати зі справжніми професіоналами, в яких можна навчитися; значні навантаження як фізичного, так і психологічного характеру; наявність владних повноважень; порушення чинного законодавства під час виконання службових обов'язків; компетентність керівництва; необхідність дотримання службової ієрархії;

- ледве вираженням є уявлення про наявність належних професійних знань,

вмінь, навичок.

Висновки. В ході проведеного дослідження вперше емпірично верифіковано типологію професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів Національної поліції України; детально описано типологію професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів Національної поліції України та надано психологічну характеристику курсантів з різними типами професійно-нормативної поведінки, що, безумовно, являє собою інтерес для подальших наукових досліджень у сфері вивчення особливостей нормативності поведінки курсантів ЗВО МВС України.

Список використаних джерел

1. Малкова Т. М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України) : монографія. Київ, 2012. 394 с.
2. Результати оцінки діяльності Національної поліції України за допомогою опитування громадської думки (Національний звіт за 2018 рік). URL: <http://khpg.org/files/doc/1552290402.pdf> (дата звернення 07.12.2019)
3. Рівень довіри українців до патрульної поліції / ТСН : сайт. URL: <https://tsn.ua/politika/riven-doviri-do-patrulnoyi-politsiyi-vprav-na-20-avakov-887523.html> (дата звернення 08.12.2017)
4. Стрижов Е. Ю. Методологические проблемы менталитета как личностной основы нравственной надежности личности. Вестник ТГУ. Гуманитарные науки. Психология. 2007. Вып. 7 (51). С. 287–295.
5. Тимошук И. Г. Семантика понятия ответственность в дискурсах по психоанализу и клиент-центрированной психотерапии. Актуальные проблемы практической психологии. Збірник наукових праць. Частина 2. Херсон : ПП Вишемирський В. С. 2009. С. 484–498.
6. Токман А. А. Педагогічні засади формування моральних якостей курсантів навчальних закладів МВС України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2011. 329 с.
7. Хобта С. Сприйняття поліції та оцінка її роботи. URL: <https://tns-ua.com/news/spriynyattya-politsiyi-ta-otsinka-yiyi-roboti> (дата звернення 02.07.2020)
8. Як змінилася довіра до поліції в Україні. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/395970/yak-zminylasya-dovira-do-politsiyi-v-ukrayini> (дата звернення 08.12.2017)

References

1. Malkova, T. M. (2012). Profesiine stanovlennya osobystosti (na prikladi vyshchyykh navchalnykh zakladiv systemy Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy) [Professional formation of personality (on the example of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)] : monografiya. Kyiv. (in Ukrainian)
2. Kobzin, D., Scherban, S., Koreneva, K., Chernousov, A. (2019). Rezultati otsinki diyalnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy za dopomogoiu opituvannya gromadskoi dumky (Natsionalnyi zvit za 2018 rik) [Results of evaluation of the activities of the National Police of Ukraine through public opinion poll (National Report for 2018)]. Retrieved from <http://khpg.org/files/doc/1552290402.pdf> (in Ukrainian)
3. TSN. (2017). Riven doviry ukrainsiv do patrolnoi politsii [Level of Ukrainian trusts to Patrol Police]. Retrieved from <https://tsn.ua/politika/riven-doviri-do-patrulnoyi-politsiyi-vprav-na-20-avakov-887523.html> (in Ukrainian)
4. Strizhov, E. Ju. (2007) Metodologicheskie problemy mentaliteta kak lichnostnoj osnovy нравstvennoj nadezhnosti lichnosti [Methodological problems of mentality as the personal basis of moral reliability of personality]. *Vestnik TGU. Gumanitarnye nauki. Psihologiya. TSU Bulletin. Humanitarian sciences. Psychology*. Vol. 7 (51). 287–295. (in Russian)
5. Timoshuk, I. G. (2009) Semantika ponyatiya otvetstvennost' v diskursah po psihoanalizu i klient-tsentriruvannoy psihoterapii [Semantics completion in discourses in psychoanalysis and client-centrifed psychotherapy]. Aktualni problemy praktychnoi psikhologii. Zbirnyk naukovikh prats. Chastyna 2. Actual problems of practical psychology. Collection of scientific works. Part 2. Kherson : PP Vishemirskiy V. S. (in Russian)

6. Tokman, A. A. (2011). Pedahohichni zasady formuvannya moralnykh yakostei kursantiv navchalnykh zakladiv MVS Ukrainy : dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. [Pedagogical principles of formation of moral qualities of cadets of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian)

7. Khobta, S. (2020) Spryinyattya politsii ta otsinka yii roboty [Perception of police and assessing her work]. Retrieved from <https://tns-ua.com/news/spriynyattya-politsiyi-ta-otsinka-yiyi-roboti> (in Ukrainian)

8. Serov, I. (2017). Yak zminylasya dovira do politsii v Ukraini [How has confidence in police in Ukraine changed]. Retrieved from <https://news.finance.ua/ua/news/-/395970/yak-zminylasya-dovira-do-politsiyi-v-ukrayini> (in Ukrainian)

Резюме

Маравская Е. И. ведущий специалист института последипломного образования, Харьковский национальный университет внутренних дел
Ларионов С. А. кандидат психологических наук, доцент, начальник кафедры психологии и педагогики, Национальная академия Национальной гвардии Украины

ТИПОЛОГИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-НОРМАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

В статье обоснована актуальность темы исследования, представлены результаты эмпирического исследования особенностей профессионально-нормативного поведения будущих офицеров Национальной полиции Украины, проведенного в Харьковском национальном университете внутренних дел. Представлена и содержательно описана типология профессионально-нормативного поведения будущих офицеров Национальной полиции Украины. Предоставлена психологическая характеристика курсантов с различными типами профессионально-нормативного поведения.

Ключевые слова: курсант; профессиональные убеждения; профессионально-нравственная сфера; профессиональная ответственность; профессионально-нормативное поведение; учреждение высшего образования МВД Украины.

Summary

Maravska K. I. a leading specialist in the Institute of Postgraduate Education, Kharkiv National University of Internal Affairs
Larionov S. O. candidate of psychological sciences, associate professor, head of the department of psychology and pedagogy, National Academy of National Guard of Ukraine

TYPOLOGY OF THE PROFESSIONAL AND RULES-BASED BEHAVIOR OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Introduction.

The relevance of the study is determined by a gradual decrease in the level of public confidence in the police. The main reasons are the lack of effective personnel, the lack of real changes on the ground, ineffective activities and conflicts of law enforcement agencies. It is shown that the population considers the main problems of the National Police are: unprofessionalism; corruption (extortion, bribery); inaction; reluctance to protect the "common" person; rudeness, blackness; low level of personnel culture. Together, this leads to the problem of the development of the professional and rules-based behavior of future officers of the National Police of Ukraine from the very beginning of their professional formation – training in higher education institutions with specific training conditions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Purpose.

The purpose of the article is to present the results of the original empirical study, in the course of which a typology of the professional and rules-based behavior of future officers of the National Police of Ukraine was revealed and comprehensively described.

Methods.

An empirical study of the features of the professional and rules-based behavior of future officers of the National Police of Ukraine was carried out during 2016-2020. The empirical base of the study was Kharkiv National University of Internal Affairs. For meaningful filling of types of the professional and rules-based behavior, a set of psychodiagnostic methods was used: "Personal questionnaire of moral and legal reliability of the person" (E. Yu. Strizhov); questionnaire "Moral personality profile" (A. A. Tokman); diagnostic questionnaire for the level of moral and ethical responsibility of the individual – DUMEOLP (I. G. Tymoshchuk); questionnaire "Scales" (T. M. Malkova).

Originality.

The article presents the results of an empirical study of the features of the professional and rules-based behavior of future officers of the National Police of Ukraine. In the course of an empirical study, a checklist

has been developed, which includes 27 requirements for the professional and rules-based behavior of cadets of a higher education institution of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, determined by departmental regulatory documents and internal regulations of a higher education institution. The checklist was evaluated by the researchers according to the criteria of rules-based behavior: cognitive (degree of understanding of the requirement), emotional-value (consent to the requirement, its acceptance), behavioral (fulfillment of the requirement). As a result, data matrices were obtained that made it possible to determine the level of formation of the professional and rules-based behavior of the researchers (high, medium, low). In the future, hierarchical cluster analysis of data was carried out, which made it possible to identify the groups (types) of the studied. The article presents a typology of the professional and rules-based behavior of future officers of the National Police of Ukraine. Psychological characteristics of cadets with different types of the professional and rules-based behavior are provided. The results given may be the basis for improving the vocational and psychological selection of future police officers, psychological support of the educational process in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Conclusion.

According to the results of the study, five types of the professional and rules-based behavior of cadets of the higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine were identified: optimal, optimal and high-level accounting of moral standards in their behavior, satisfactory, neutral, unsatisfactory. The provided characteristics of the types include: a description of the criteria for the professional and rules-based behavior; indicators of moral and legal reliability; moral and ethical responsibility; indicators of moral qualities of the individual; peculiarities of ideas about future professional activity.

Keywords: *cadet; professional convictions; vocational and moral sphere; professional responsibility; professional and rules-based behavior; institution of higher education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 29.03. 21.

Мицишин М. М. кандидат психологічних наук,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-4836-8085>

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В ПРОЦЕСІ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження релігійних цінностей сучасної студентської молоді. Визначено вплив релігії на формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Розроблено практичні рекомендації щодо особливостей врахування релігійних цінностей в організації навчального процесу закладів освіти.

Ключові слова: релігія; духовність; цінності; студентська молодь; освіта.

Вступ. На сьогоднішній день, у зв'язку із соціально-політичною ситуацією в Україні все більше і більше набирає розвитку процес, який має назву «релігійного пробудження»: розширюється мережа конфесій, зростає авторитет церков серед населення, активізується їхня міжнародна діяльність. Релігія, впливаючи на формування цінностей особистості сприяє її соціалізації і гуманізації. Очевидно, існує запит щодо релігієзнавчої едукції в школах та вузах, метою якого стане нормалізація і гармонізація міжконфесійних стосунків, формування свідомого і позитивного ставлення до релігії, до віри різних народів, знання про права і обов'язки людей.

В умовах сьогодення перед навчальним закладом постає завдання виховання людини нового покоління – високоморальної та інтелектуальної особистості, яка здатна бути гнучкою, адаптивною, професійно-компетентною, емоційно розвиненою, із сформованою ціннісно-мотиваційною сферою. Відтак, змінюються навчальні програми, виникають нові дисципліни, формуються нові підходи до навчання та виховання. На перший план виходять інформаційні технології. Незмінним залишається одне – міцний морально-етичний стержень та система цінностей у вихованні.

Мета статті – теоретично проаналізувати та на основі емпіричних досліджень визначити роль релігійних цінностей в процесі управління навчальним закладом.

Завдання статті:

- теоретично дослідити вплив релігії на формування системи цінностей особистості, визначити роль релігійних цінностей в освітньому процесі та соціальній взаємодії;

- дослідити систему релігійних цінностей сучасної студентської молоді та співставити отримані результати дослідження студентів технічного і гуманітарного вузів;

- розробити практичні рекомендації щодо врахування релігійних цінностей в управлінні навчальним закладом.

Теоретичне підґрунтя. На сьогоднішній день релігійні цінності, такі як добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, чесність, солідарність та їхній вплив на суспільну діяльність особистостей досліджувалися в контексті моральних цінностей, такими авторами як: А. Азархін, В. Кандинський, В. Крутоус, Е. Соколов, І. Силуянова, Л. Коган та ін. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень впливу релігійних цінностей на соціальну взаємодію, недослідженим в достатній мірі, залишається питання врахування релігійних цінностей в управлінській діяльності керівником навчального закладу, оскільки питання співвідношення освіти і релігії є досить актуальним, складним і суперечливим.

Роль освіти не можливо зменшити, оскільки саме освіта відображає соціально-економічний та культурно-історичний стан країни. Система цінностей та норм освітнього процесу має культурно-історичний характер і зміни в освіті є прямим наслідком процесів, які відбуваються в культурі, а також під впливом внутрішніх чинників, зумовлених інноваційними удосконаленнями в освітньому процесі.

Українська дослідниця-соціолог Л. Сокурянська, у своїх наукових напрацюваннях, відмічає наявність своєрідного «духовного ренесансу» і наголошує на тому, що в системі духовного

виховання особистості значне місце посідає релігія [3, с.157]. М. Бліхар, досліджуючи духовні цінності студентської молоді з'ясувала, що сучасні студенти розглядають їх, в першу чергу як внутрішні якості, притаманні особі, які впливають на її поведінку (особистісний вимір) та як зіставлення своїх орієнтирів з Божим промислом і Божими заповідями та дотримування моральних норм (діяльнісно-нормативний вимір) [1].

Аналізуючи світовий досвід бачимо, що тенденція до пропаганди релігії як способу формування духовних цінностей спостерігається не лише в Україні, але і у багатьох Європейських країнах. Зокрема, Ю. Тарабан зазначає, що релігійні переконання та практика релігійного життя є важливими чинниками, які об'єктивно впливають на формування особистості сучасного європейця, системи її цінностей та переконань. Науковець також зазначає, що віра глибоко увійшла в культуру та повсякденне життя європейців, які здебільшого сповідують католицизм, протестантизм або православ'я. Завдяки цьому релігійна освіта має домінуючий вплив, незважаючи на існуючі правові механізми рівноправної присутності в освітньому просторі інших конфесій. Поруч з тим існує свобода вибору, оскільки учні та студенти мають можливість обрати будь-який альтернативний варіант релігійного чи нерелігійного духовно-морального виховання. В українському ж суспільстві існує потреба в організації освітнього процесу з метою створення належних умов для передачі знань релігійного характеру, формування досвіду духовно морального виховання, творчої, культурної діяльності [4]. Подібну позицію займає і С. Щудло вважаючи якісною ту освіту, яка максимально відповідає встановленим і перспективним вимогам усіх суб'єктів освітнього процесу [5, с. 298], а О. Пташник-Середюк зазначає, що формування релігійної ідентифікації студентства є дуже важливою місією, позаяк це «служить своєрідним індикатором рівня духовності суспільства в теперішньому і майбутньому» [2, с.81].

Методи дослідження.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення і систематизація представлених

в науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики, теоретичне моделювання;

- *емпіричні*: опитування на основі використаних методик: опитувальник «Велика п'ятірка» (модифікація А. Грецова), опитувальник «Діагностика індивідуальних цінностей» Ш. Шварца (адаптація О. Тихомандрицької, Е. Дубовської) та розробленого авторського опитувальника для діагностики релігійних цінностей;

- *статистичні*: для підвищення надійності та вірогідності результатів дослідження було використано такі методи математичної обробки, як критерій Колмогорова-Смірнова Z (перевірка даних на нормальність розподілу), кореляційний аналіз r-Спірмена, однофакторний дисперсійний аналіз за допомогою комп'ютерної програми SPSS 20.0 for Windows.

З метою визначення релігійних поглядів та ставлення до релігії було проведено дослідження серед студентів Українського Католицького Університету та студентів Національного університету «Львівська політехніка». Під час дослідження не виникало жодних труднощів та непорозумінь з боку респондентів. Процедура відбувалась таким чином: студенти отримували анкету, давали відповіді на запитання, які були вказані в анкеті. Опитано 68 студентів, з яких 33 з Українського Католицького Університету («Філософсько-богословський факультет») і 35 з Національного університету «Львівська політехніка», які навчаються за такими напрямками: «Захист інформації», «Практична психологія», «Соціальна робота», «Системи технічного захисту інформації», серед них було 27 хлопців та 41 дівчина.

Переважає більшість респондентів вважають себе християнами, кожен по-різному проявляє віру, але 66 із 68 вважають, що релігія сприяє формуванню життєвих цінностей необхідних в нашому суспільстві.

За допомогою критерію Колмагорова-Смірнова вдалося з'ясувати чи відрізняється розподіл даних від нормального. Оскільки Z-значення критерію Колмагорова-Смірнова на загальній вибірці відповідно до різних параметрів коливається від 0,666 до 3,743, а показник рівня значимості стосовно більшості шкал менший за значимість 0,005 ($p=0,000$), то можна зробити висновок, що

отримані дані фіксують суттєву відмінність розподілу від нормального. Імовірність помилки є значимою, тому значення більшості змінних не підпорядковуються нормальному розподілу, у зв'язку з чим орієнтуємося на непараметричні тести.

Відтак, для перевірки наявності зв'язків між релігійними цінностями та індивідуально-психологічними характеристиками було здійснено кореляційний аналіз результатів дослідження. В кореляційному аналізі використовувався критерій Спірмена, оскільки більшість шкал не підлягають нормальному розподілу.

Результати і обговорення.

В результаті проведення кореляційного аналізу вдалося з'ясувати, що фактор «Сила віри», який описує суб'єктивну оцінку міри релігійності особистості характеризується позитивними кореляційними зв'язками на рівні високої статистичної значущості при $p < 0,01$ із факторами: «Звернення думками до Бога» ($r=0,552$), «Час на молитву» ($r=0,531$), «Відвідування храму» ($r=0,459$) та «Відданість релігійним традиціям» ($r=0,492$). Отже, при зростанні даних факторів зростає і оцінка сили віри.

Фактору «Звернення думками до Бога», який розкриває оцінку частоти звернення до Бога у думках, притаманні позитивні кореляційні зв'язки на рівні високої статистичної значущості при $p < 0,01$ із факторами: «Сила віри» ($r=0,552$), «Час на молитву» ($r=0,659$), «Відвідування храму» ($r=0,426$) та «Відданість релігійним традиціям» ($r=0,454$).

Фактор «Час на молитву» – описує суб'єктивну оцінку затраченого часу впродовж дня на молитву до Бога має позитивні кореляційні зв'язки на рівні високої статистичної значущості при $p < 0,01$ із факторами: «Сила віри» ($r=0,531$), «Звернення думками до Бога» ($r=0,659$), «Відвідування храму» ($r=0,706$) та «Відданість релігійним традиціям» ($r=0,530$).

Фактор «Відвідування храму», який пояснює суб'єктивну оцінку частоти відвідування храму чи релігійних установ, характеризується позитивними кореляційними зв'язками на рівні високої статистичної значущості при $p < 0,01$ із факторами: «Сила віри» ($r=0,459$), «Звернення думками до Бога» ($r=0,426$), «Час

на молитву» ($r=0,706$) та «Відданість релігійним традиціям» ($r=0,736$).

Фактор «Відданість релігійним традиціям», який описує міру суб'єктивної оцінки дотримування традицій, релігійних ритуалів і т.д., має позитивні кореляційні зв'язки на рівні високої статистичної значущості при $p < 0,01$ із факторами: «Сила віри» ($r=0,492$), «Звернення думками до Бога» ($r=0,456$), «Час на молитву» ($r=0,530$) та «Відвідування храму» ($r=0,736$).

Отже, як бачимо, запропоновані у дослідженні фактори діагностують міру релігійності людини оскільки, кореляційний аналіз дозволив виявити між ними значущі позитивні кореляційні зв'язки.

Також, в дослідженні використовувався опитувальник «Велика п'ятірка», який містить п'ять шкал. Зокрема, екстраверсія – інтроверсія; нейротизм – емоційна стійкість; відкритість новому досвіду – обмеженість; сумлінність – безтурботність; доброзичливість – ворожість. Особливу увагу було приділено таким шкалам методики, як сумлінність – безтурботність; доброзичливість – ворожість, оскільки саме вони стосуються релігійних цінностей, що є об'єктом нашого дослідження. Високі показники по даних шкалах свідчать про переважання сумлінності і доброзичливості, а низькі – навпаки, переважання безтурботливості та ворожості.

В результаті здійснення кореляційного аналізу зазначених шкал було виявлено ряд значущих кореляційних зв'язків.

Від так, фактор «Сумлінність» корелює на рівні високої статистичної значущості із факторами «Відкритість новому досвіду» ($r=0,482$) та «Доброзичливість» ($r=0,311$), (рис. 1).

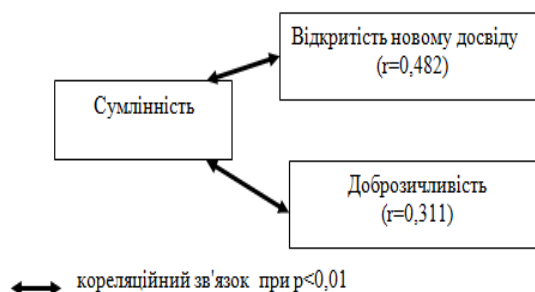
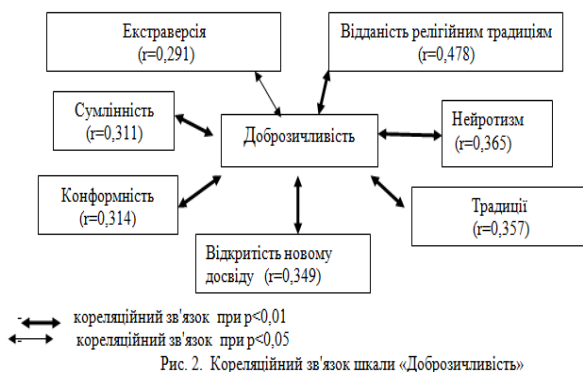

Рис. 1. Кореляційний зв'язок шкали «Сумлінність»

Вважається, що сумлінні люди є старанними, пунктуальними, надійними, честолюбними і наполегливими у справах. При зростанні фактору «Сумлінність»,

зростає фактор «Відкритість новому досвіду», що демонструє здатність сприймати все нове, цікавість, гнучкість і готовність до змін, схильність до творчості, а також, зростає фактор «Доброзичливості» – готовність до безкорисливої допомоги.

Фактору «Доброзичливість» притаманні прямі кореляційні зв'язки із шкалами: «Відданість релігійним традиціям» ($r=0,478$), «Сумлінність» ($r=0,311$), «Екстраверсія» ($r=0,291$), «Відкритість новому досвіду» ($r=0,349$), «Нейротизм» ($r=0,365$), «Конформність» ($r=0,314$) та «Традиції» ($r=0,357$), (рис. 2)

Отже, можемо зробити висновок про те, що чим більше респондент відданий релігійним традиціям, та традиціям зокрема, відкритий новому досвіду, тим більше в нього розвинена така цінність як доброзичливість. Також, кореляційний аналіз показав, що доброзичливість більше проявляється у людей із високим рівнем нейротизму (емоційної чутливості) та екстраверсії (спрямованість на зовні, комунікація, орієнтація на інших), а також, у тих, хто є більш сумлінним у відношенні до діяльності та у кого добре розвинена така цінність як конформність, що передбачає обмеження дій і спонукань, що заподіюють шкоду іншим і порушують соціальні очікування і норми.

Використання методика «Діагностики ціннісних орієнтацій» Ш. Шварца сприяло виявленню зв'язку між ціннісними орієнтаціями. Автор методики виділяє десять ціннісних орієнтацій, які задають мотиваційну спрямованість поведінці людини та орієнтують її в діяльності. Кожна ціннісна орієнтація опису певний набір пов'язаних між собою цінностей. В рамках даного дослідження, важливими орієнтаціями, на які було звернено особливу увагу є: безпека, конформність, прихильність та традиції.

Ціннісна орієнтація «Прихильність» спрямована на підтримку і підвищення благополуччя людей, з якими особистість знаходиться у постійних контактах та підтримує близькі стосунки. Дана орієнтація виражає такі релігійні цінності як любов, дружба, естетична насолода, відданість, побажливність.

Ціннісна орієнтація «Прихильність» характеризується прямими кореляційними зв'язками із шкалами, що описують інші ціннісні орієнтації, зокрема: «Конформність», «Доброзичливість», «Саморегуляція», «Стимулювання», «Традиції», «Самоорієнтація» (Рис. 3).

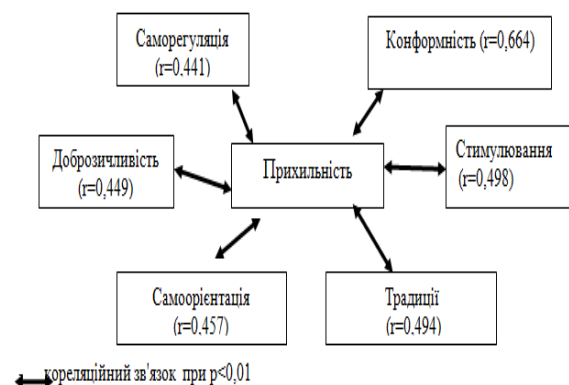

Рис.3. Кореляційний зв'язок шкали «Прихильність»

Результати дослідження свідчать про те, що при умові зростання показників зазначених на кореляційній плеяді факторів (рис. 3) зростатимуть показники ціннісної орієнтації «Прихильність».

Ще однією важливою в дослідженні ціннісною орієнтацією є «Безпека», що виражає спрямованість на стабільність, безпеку і гармонію суспільства, сім'ї та особистості зокрема і виражається в таких цінностях: рівність, соціальний порядок, національна безпека, мир на Землі, традиції, безпека сім'ї, соціальна справедливість, які також широко пропагуються в рамках релігійних переконань.

Здійснивши кореляційний аналіз результатів дослідження було виявлено, що ціннісна орієнтація «Безпека» має прямі кореляційні зв'язки із шкалами «Сила віри», «Саморегуляція», «Конформність», «Самоорієнтація», «Традиції», «Прихильність» (Рис.4)

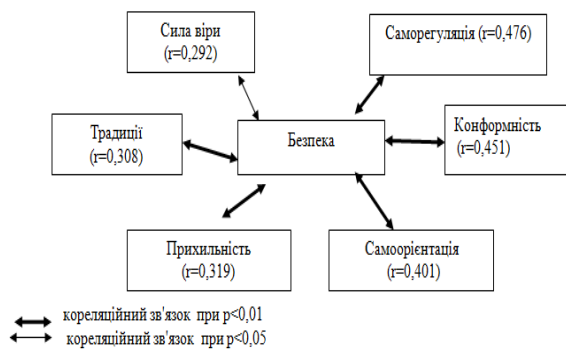

Рис. 4. Кореляційний зв'язок шкали «Безпека»

Отже, показники ціннісної орієнтації «Безпека» зростають при умові зростання показників перелічених вище факторів.

Не менш важливою ціннісною орієнтацією, яка поєднує в собі цінності, які перегукуються із релігійними є «Конформність». Дана орієнтація виражається через такі цінності як: ввічливість, самодисципліна, помірність, смирення, повага до старших, прийняття життя, яким воно є, чесність, слухняність та пропагуються в релігії.

Здійснивши кореляційний аналіз було виявлено, що шкала «Конформність» має найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків із іншими шкалами (рис. 5). Відтак з'ясовано, що чим вищими є показники факторів: «Безпека», «Досягнення», «Самоорієнтація», «Доброчливість», «Час на молитву», «Частота звернення до Бога», «Сила віри», «Прихильність», «Традиції», тим кращим є показник ціннісної орієнтації «Конформність». При зростанні зазначених факторів – зростає ціннісна орієнтація «Конформність» і, навпаки – при спаданні, знижується показник цінності.

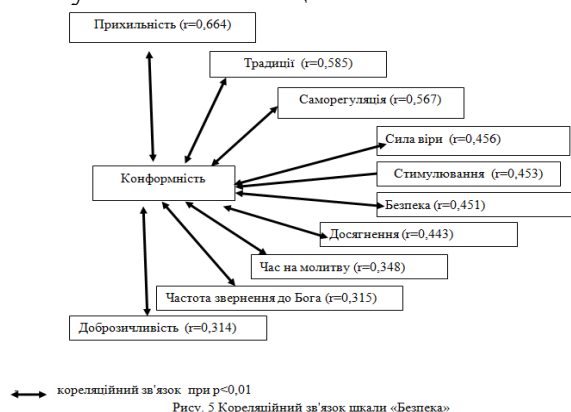

Рис. 5. Кореляційний зв'язок шкали «Безпека»

Також, вважалось необхідним здійснити кореляційний аналіз шкали «Традиції», яка описує ціннісну орієнтацію, спрямовану на підтримку поваги і звичаїв, прийняття і визнання ідей, існуючих в певній культурі, релігії. В контексті даної

орієнтації пропагуються наступні релігійно-духовні цінності особистості: духовність, почуття вдячності, єднання з природою, захист навколишнього середовища, доброзичливість, благочестя, релігійність.

В результаті здійснення кореляційного аналізу виявлено ряд позитивних кореляційних зв'язків із шкалами, які описують інші цінності: «Конформність», «Саморегуляція», «Прихильність», «Сила віри», «Час на молитву», «Відданість релігійним традиціям», «Відвідування храму», «Частота звернення до Бога», «Доброчливість», «Самоорієнтація», «Безпека». Результати аналізу відображені на кореляційній плеяді (рис. 6).

Рис. 6. Кореляційний зв'язок шкали «Традиції»

Показники ціннісної орієнтації «Традиції» зростають за умови зростання показників зазначених факторів, оскільки, характеризуються значущими позитивними кореляційними зв'язками.

Висновки.

Головною ідеєю статті було визначення міри важливості впливу релігії на формування життєвих цінностей в нашому суспільстві, показати відмінність між цінностями людей різних релігійних переконань, та, на основі отриманих результатів емпіричного дослідження, визначити чи варто, в рамках навчального закладу, сприяти розвитку релігійних цінностей особистостей.

Кожна людина має свої релігійні переконання і вони відіграють важливу роль у її житті. Проте, загальноприйняті моральні норми мають спільні риси у всіх конфесіях світу. Дослідити рівень релігійних переконань не складно, проте правильно їх інтерпретувати та показати їх цінність – завдання непросте.

В результаті емпіричного дослідження релігійних цінностей сучасної студентської

молоді серед студентів технічних та гуманітарних вузів, було виявлено, що розвиток релігійних цінностей в значній мірі залежить від вибору фаху та навчального середовища. Оскільки, встановлено, що у студентів богословського факультету Українського Католицького Університету, де в рамках науково-виховної роботи пропагуються релігійні цінності, вони розвинені в більшій мірі, аніж у студентів Національного університету «Львівська політехніка». Також, встановлено, що студентам технічних напрямів навчання («Системна інженерія» та «Захист інформації») характерні цінності, які пов'язані із розвитком особистого добробуту, а студентам гуманітарних спеціальностей («Практична психологія») притаманні цінності, які мотивують до соціально-значущої діяльності.

Рекомендації щодо особливостей врахування релігійних цінностей в організації навчального процесу закладів освіти можна надати наступні: варто пропагувати співвідношення релігійно-моральних цінностей кожної конфесії; незалежно від віросповідання залучити усіх до таких важливих складових системи загальнолюдських моральних цінностей як доброчинність, справедливість, ненасилля, які в свою чергу мають формувати почуття (віра, любов, повага, прив'язаність, поступливість тощо), що гіпотетично

повинні перерости у погляди та переконання; існує необхідність практичного механізму втілення в життя теоретичних положень; дотримання Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії).

Не рідко буває так, що в академічній групі навчаються студенти різних національностей і, відповідно, різних віросповідань. Такі люди не повинні почуватись неповноцінно, тому для збереження «тепліх» стосунків, викладач повинен поважати релігію кожного студента, повинна панувати релігійна демократія та толерантність.

Відомо, що не всі віросповідання мають однакові моральні цінності, але у своїй більшості є досить схожими і пропагують повагу один до одного, взаєморозуміння та любов. Тому, під час організації навчального процесу обов'язково ці цінності повинні розвиватись, їх введення у свідомість учнів та студентів дасть змогу створити одну релігію, яка не ображатиме інші віросповідання.

Перспектива подальшого дослідження полягає у емпіричному дослідженні духовних та релігійних цінностей керівників навчальних закладів та у визначенні їх впливу на управлінські процеси.

Список використаних джерел

1. Бліхар М. П. Духовні цінності сучасної студентської молоді (за результатами експертного опитування) / М. П. Бліхар // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. - 2013. - Т. 18, Вип. 2(2). - С. 164-172. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2\(2\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2(2)_22).
2. Пташник-Середюк О. Релігія в системі ціннісних орієнтацій студентської молоді / О. Пташник-Середюк // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Випуск 20. - С. 79-86.
3. Сокур'янська Л. Г. Духовний світ сучасного студенства: теоретичні підходи та категоріальний апарат дослідження / Л. Г. Сокур'янська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. - 2012. - № 993, Вип. 29. - С. 151-156. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2012_993_29_29.
4. Тарабан Ю. Характеристика моделей релігійної освіти України та країн Європи / Ю. Тарабан // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. - 2017. - № 6. - С. 25-37. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2017_6_5
5. Щудло С. А. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis: монограф / С.А. Щудло. - Харків-Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.

References

1. Blikhar M. P. Dukhovni tsinnosti suchasnoi studentskoi molodi (za rezultatamy ekspertnoho opytuvannia) [Spiritual values of modern student youth (according to the results of an expert survey)] Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia : Sotsiologhiia i politychni nauky. - 2013. - T. 18, Vyp. 2(2). - S. 164-172. - Access: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2\(2\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2(2)_22). (in Ukrainian)

2. Ptashnyk-Serediuk O. Relihiia v systemi tsinnisnykh oriiantatsii studentskoi molodi [Religion in the system of value orientations of student youth]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politolog. studii. 2018. Vypusk 20. – S. 79-86. (in Ukrainian)
3. Sokurianska L. H. Dukhovnyi svit suchasnoho studentstva: teoretychni pidkhody ta katehorialnyi aparat doslidzhennia [The spiritual world of modern students: theoretical approaches and categorical apparatus of research]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia : Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody. - 2012. - № 993, Vyp. 29. - S. 151-156. - Access: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2012_993_29_29. (in Ukrainian)
4. Taraban Yu. Kharakterystyka modelei relihiinoi osvity Ukrainy ta krain Yevropy [Characteristics of models of religious education in Ukraine and European countries]. Pedagogichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. - 2017. - № 6. - S. 25-37. - Access: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2017_6_5(in Ukrainian)
5. Shchudlo S. A. Vyshcha osvita u poshuku yakosti: quo vadis: monohraf [Higher education in search of quality: quo vadis: monograph]. - Kharkiv-Drohobych: Kolo, 2012. 340 s. (in Ukrainian)

Резюме

Мицишин М. кандидат психологічних наук,
Національний університет
«Львівська політехніка»

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ЗАВЕДЕНИЕМ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье представлен результаты теоретического и эмпирического исследования религиозных ценностей современной студенческой молодежи. Определено влияние религии на формирование ценностномотивационной сферы личности. Рассмотрены практические рекомендации относительно особенностей учитывания религиозных ценностей в организации учебного процесса заведений образования.

Ключевые слова: религия; духовность; ценности; студенческая молодежь; образование.

Summary

Myshchysyn M. Candidate of Psychological Science
Lviv Politechnic National University

EDUCATIONAL MANAGEMENT PROCESS: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Introduction. The results of theoretical and empirical research of religious values of modern student youth are presented in the article. The religion influence on the formation of the personality value-motivational sphere is determined. The religious values in the management activities of the head of the educational institution is considered. The issue of the relationship between education and religion is quite relevant, complex and controversial.

Purpose. The purpose of the article is theoretically analyze and on the basis of empirical research the role of religious values in the management of the educational institution to determine.

Methods. Theoretical (the analysis of the literature, theoretical date generalization) and empirical (instrumental and statistical) research methods are used.

Originality. Everyone has their own religious beliefs and they are very important in their lives motivation. Generally accepted moral norms have common features in all confessions of the world.

It was found, as a result of an empirical study of the religious values of modern student youth among students of technical and humanities universities, that the development of religious values largely depends on the choice of profession and educational environment. Since it has been established that students of the theological faculty of the Ukrainian Catholic University, where religious values are promoted within the framework of scientific and educational work, they are more developed than students of the Lviv Polytechnic National University. Also, it was found that students of technical fields of study are characterized by values that are related to the development of personal well-being, and students of humanities are characterized by values that motivate social significant activities.

Conclusion. It is well-known that not all religions have the same moral values, but most of them are quite similar and promote respect for each other, mutual understanding and love. Therefore, such values must be developed during the organization of the educational process, their introduction into the minds of pupils and students will create a common religion that will not offend other one.

The prospect of further research is to empirically study the religious values of educational institution managers and to determine their impact on management processes.

Key words: religion; spirituality; values; student youth; education.

Recelved/Поступила: 16.04. 21.

Мулява В. Д. кандидат філософських наук, доцент,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського

<https://orcid.org/0000-0003-4876-2525>

Григор'єв В. В. магістр державного військового
управління, Національний авіаційний університет

<https://orcid.org/0000-0003-2576-347X>

ПРОТИДІЯ КОНСЦІЄНТАЛЬНИМ ВПЛИВАМ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ОСОБОВИЙ СКЛАД ЗБРОЙНИХ СИЛ ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

В статті розглянута сутність, технології та особливості консцієнтальних впливів в системі сучасної гібридної війни Росії проти України. Показані цілі, напрямки та завдання підривної російської пропаганди по руйнуванню громадянської та патріотичної свідомості особового складу Збройних Сил та населення України. Розкриті основні напрями протидії консцієнтальним впливам російської пропаганди.

Ключові слова: гібридна війна; консцієнтальна війна; пропаганда; дискурс; свідомість; міф; маніпуляція; сугестія.

Вступ. Проти України розв'язано гібридну війну – потужну систему консцієнтальних впливів, сотні проплачених тролів, комунікацій, побудованих на тотальній сугестії. Росія витрачає на цю консцієнтальну війну набагато більше коштів, ніж на самі бойові дії. Гігантська медійна мережева структура РФ намагається нав'язати світу свою віртуальну картину подій, а її співробітники давно стали солдатами цієї війни. Забезпечення цілісності та стабільності розповсюдження цієї штучної картини світу складає суть і місію консцієнтального впливу російської пропаганди на Україну [1].

Доктрина інформаційної безпеки України визначила захист інформаційного простору однією з найважливіших ланок збереження позитивного вектору розвитку суспільства, запорукою національної безпеки. Це вимагає консолідованих дій з боку фахівців різних галузей – медійників, психологів, соціологів для створення та впровадження програми дій, спрямованих не тільки на відбиття інформаційної агресії, але й на впровадження системи інформаційного захисту інтересів України.

Мета статті – з'ясувати сутність, технології та основні напрями протидії консцієнтальним впливам російської пропаганди на особовий склад Збройних Сил та населення України.

Теоретичне підґрунтя. В нових роботах В.Горбуліна [11], Ю.Громика [3], С.Дацюка [5], Г. Почепцова [9], А. Девятова [6], О.Снітко [4], розкрита суть

консцієнтальних впливів у структурі маніпуляцій, показані причини уразливості людської свідомості, розшифровані замасковані засоби масового впливу на психіку людей. Експерти НАТО У. Леслі, Д. Вайт пропонують розглядати консцієнтальні впливи Росії за типами наративів, що навіюються на масову свідомість [4]. Дослідження Ю.Крупнова [8], А.Колодія [7], виявляють приховані рушійні сили консцієнтальних впливів. Представники наукової школи сугестивної лінгвістики Н. Слухай, О. Снітко, О. Климентова, О. Бондаренко розробили алгоритми контрсугестивних технологій задля подолання викликів маніпулятивних впливів російської пропаганди [4].

Методи дослідження – теоретико-методологічний аналіз джерельної бази, систематизація та узагальнення наукової інформації, що стосується консцієнтальних впливів, метод аналогій, наукове узагальнення, методи логічного, порівняльного та контент-аналізу, системного підходу, експертні оцінки, аналіз та інтерпретація отриманих даних.

Результати і обговорення. В контексті дискурсу консцієнтальна складова гібридної війни заслуговує на окрему увагу, оскільки її головною метою є знищення людської здатності до вільної ідентифікації, до самовизначення того, ким людина прагне бути й у рамках якої культурно-історичної традиції. Після знищення такої здатності людині може бути нав'язана або наведена будь-яка ідентифікація [8]. Основне

завдання консцієнтальної війни полягає в тому, що в її результаті певні типи свідомості мають бути просто знищені або витіснені за рамки цивілізаційних допустимих форм. Важливо розуміти, що знищення певних типів свідомості припускає руйнування та переорганізацію ідентичностей, які конституують цей тип свідомості [3].

Основними способами ураження та руйнування свідомості в консцієнтальній боротьбі є: ураження нейро-мозкової системи людини, що призводить до зниження рівня функціонування свідомості (за допомогою хімічних речовин, отруєння повітря, їжі, випромінювання тощо); зниження рівня організації інформаційно-комунікативного середовища, у якому існує свідомість, шляхом її дезінтеграції та примітивізації; окультний вплив на організацію свідомості; організація та розповсюдження комунікативними каналами образів і текстів, спрямованих на руйнування роботи свідомості (психотропна зброя); руйнування способів та форм ідентифікації особистості щодо фіксованих спільнот, що призводить до зміни форм самовизначення та до деперсоналізації [8].

Суть консцієнтальних впливів знаходиться в семантичному полі, коли йдеться про зміну концептуальних основ масової свідомості через свідомість лідерів думок, тобто свідомість інтелектуалів. Варто наголосити, що семантична війна не надає переваги тому або іншому існуючому дискурсу, вона створює нові дискурси, і в цьому її принципова мета. Створений новий дискурс є перемогою тієї чи іншої розумової установки [5].

Сучасна консцієнтальна війна має подвійний характер інформаційно-психологічної війни - інформаційне поле війни смислів і безінформаційне, енергетичне поле війни нервів, результатом чого є: переформатування матриці поведінки з підміною базових цінностей, бажань і мотивів; розлад мовних кодів розумового апарату супротивника; мобілізація (напруга) енергії мас у своїх і демобілізація (розслаблення) - у чужих [6].

Завданнями війни смислів є руйнування традиційної картини світу, етичних і естетичних координат свідомості, догматів віри, порядку історії та ін., а війна нервів націлена на отримання реакції правильного й чіткого відгуку на сигнал управління

“своїх” і активізація гальмування рефлексії (апатія) або виснажливого ситуаційного збудження (деструкції) у “чужих” [6].

Способами війни смислів виступають: підміна символів і маніпуляція образами; переосмислення фігурального у буквально; заміна однозначного багатозначним; зведення оригінального до універсального; підробка дійсного уявним. Способи війни нервів - управління рефлексією, поведінкою людей і психоінженеринг резонансів колективного несвідомого (пристрастей). Категорії етнічної й цивілізаційної ідентичності закладені в мові, які в першу чергу, опиняються в полі уваги будь-якої інформаційно - психологічної війни. Тому завданням будь-якої початкової операції війни смислів і нервів виступає злам цивілізаційного коду (системи запису спадкової архетипічної інформації) супротивника. Специфічним видом бойового забезпечення тут стає військова психолінгвістика [6].

Враховуючи безпосередній зв'язок ціннісних та цільових установок людини з культурою її народу, варто зазначити, що *об'єктом руйнування в консцієнтальній війні* є ментальна, культурна, етнічна та цивілізаційна оболонка супротивника. Тобто консцієнтальна війна призводить до ураження свідомості людини та деформації ідентичності, на руїнах якої конструюється нова псевдоідентичність, такі як “народи Криму” або “Народ Донбасу”.

Наразі сучасна російська пропаганда *використовує ці технології для досягнення таких цілей:* дезінтеграція інформаційно-комунікативного простору; примітивізація дійсності; концептуалізація брехні; вплив на підсвідомість певних цільових аудиторій; нав'язування проросійської картини світу; створення та поширення усіма комунікаційними каналами психолінгвістичної зброї – образів і текстів, що дезорієнтують свідомість; формування картини світу через симулякри та медіавіруси; відтворення “ефекту каруселі”, коли людина перестає розуміти – де правда, де брехня, де добро, де зло; руйнування способів і форм ідентифікації особистості у ставленні до фіксованих державних та національних спільнот, що призводить до зміни форм самовизначення й до деперсоналізації [12, с.340-342].

Для просування своїх консцієнтальних впливів російська пропаганда використовує

різноманітні канали комунікації: інформаційні провокації (дезінформації) за участю недержавних структур або ЗМІ; операції, що здійснюються науковими або академічними структурами Росії; операції, що здійснюються офіційними структурами, зокрема першими особами держави; операції за участю силових відомств Росії; операції із застосуванням специфічних каналів комунікації – книг, фільмів, телепередач, образів історичного минулого; створення та просування рейтингів; спеціальний моніторинг ЗМІ [4, с.7].

Важливим завданням конспіративного впливу сучасної російської пропаганди проти України є регіональна, соціально-стратова та мовно-національна фрагментація суспільства – поділ українського народу шляхом контролю інформаційного простору, впливу на культурну свідомість нації за допомогою засилля російського контенту, ЗМІ, діяльності Російської православної церкви, літератури, мистецтва тощо [10].

Для реалізації вказаного завдання активно використовуються соціальні, політичні (воєнно-політичні), економічні, історичні, релігійні (конфесійні), мовні, культурні та етнічні міфи.

Соціальні міфи репрезентують стереотипні уявлення про стан українського суспільства. Серед основних соціальних міфів можна назвати “Жебрацтво українського народу”, “Батраки-українці в Західній Європі”, “Ігнорування пенсіонерів”, “Ветерани УПА кращі за ветеранів ВВВ”, “Крах пенсійної системи”, “Медична реформа – геноцид українського народу” тощо. Такі міфи спрямовані на деморалізацію, дестабілізацію ситуації в країні, дискредитацію влади, виникнення бунтівних настроїв. Головна мета – підірвати віру в будь-які перспективи для України [12, с. 348].

Політичні міфи використовуються для боротьби за владу, легітимізації влади, здійснення політичного панування. Головні з них: “Захід проти Росії”, “Боротьба за мир”, “Бандерівсько-фашистська Україна”, “Україна – агент Заходу”, “Вашингтонський “обком” керує Україною”, “Україна – неповноцінна держава”. Ефективність цих міфів пояснює їхню універсальність – вони транслиуються в тристоронньому форматі: Україна – Світ – Росія [11, с.279].

Воєнно-політичні міфи, як конспіративні впливи російської пропаганди воєнно-політичного характеру, включають покладання відповідальності за воєнний конфлікт на Україну (Київ не почув Донбас; “Майдан як причина війни тощо); формування сприйняття конфлікту як протестного руху широких народних мас (війна проти власного народу, громадянська війна); легітимізація “ЛНР” та “ДНР”; дестабілізація ситуації всередині держави (дискредитація, покладання провини за всі негаразди на київську владу, пророкування “третього Майдану” тощо); стимулювання втоми від війни, відмови від окупованих територій; поширення псевдопацифістських настроїв (мир як самоціль, мир за будь-яку ціну) [13]. До основних воєнно-політичних міфів можна віднести наступні

“Україна – головний ворог” є провідним міфом російської пропаганди, яка створила з України та її громадян “неонацистського”, “націоналістичного монстра”, “фашистів”, що спочатку захопити владу для безперешкодного вчинення грабунків, погромів та знищення російськомовного населення України, а потім стала реальною загрозою національній безпеці Росії. Звучать прямі заклики російських політиків, діячів культури і мистецтва, простих громадян до розправи з “бандерівцями”, “неонацистами”, “бойовиками”, “карателями”, до “визволення” від них українських земель.

Міф про Україну, як головного ворога, доповнюють багато інших: “Владу в Україні захопила хунта бандерівських фашистів”. “В Україні йде громадянська війна”, “Українська армія напала на Донбас”. Протягом розвитку ситуації “фашисти” в ЗМІ конкретизувались: ворогами стали активісти Майдану, “бандерівці”, “Правий сектор” та українська армія. При цьому активно розвивається тема про те, що на сході України в ході АТО «київський режим» розкладає “колоду смерті”. Збройні Сили України подаються як засіб реалізації провладної політики, а їх застосування характеризується російською пропагандою як “каральна акція”, з “хаотичними бойовими” діями, які призводять до невинуватих жертв серед мирного населення [9, с.37].

Водночас, російські засоби масової інформації звинувачують ЗС України у застосуванні важкої техніки та заборонених боєприпасів (касетних, фосфорних та

хлорних снарядів); жорстокості українських військовослужбовців (обстріли мирного населення, знущання над жінками та дітьми); знищенні інфраструктури та сільськогосподарських угідь Донбасу; мародерстві. З іншого боку, поширювались погляди про те, що українська армія не професійна (“програла колишнім шахтарям і трактористам”), деморалізована й не здатна вести бойові дії, а особовий склад не довіряє українському військовому керівництву

В російських ЗМІ трактується, що на Сході України іде війна з народними республіками. Розповсюджується міфи що “Керівники “ДНР” і “ЛНР” - законно обрана влада. “Опір українській владі очолили “крайці “люди Донбасу”. Відповідно, українська влада й “ополченці” ОРДЛО-рівноправні сторони конфлікту. Гіперболізація страждань мирних жителів та успіхів проросійських бойовиків створює враження «героїчної боротьби» населення Донбасу проти «київського режиму» [9, с.31].

Поряд із вищезазначеним формується образ того, хто може впоратись з «ворогом». Саме таким «рятівником України є Російська Федерація», яка прагне встановити та захистити «російський світ», у тому числі й на східних територіях України, “Російський світ несе духовну чистоту і благоденство” Основними аргументами цієї спроможності російські ЗМІ визначають ядерну доктрину Росії, початок російських військових навчань біля українського кордону, “безболісну” для Росії анексію Криму та присутність російських “добровольців» на сході України [9, с.41].

З метою підняття градусу воєнної небезпеки, залякування України та світової спільноти російська пропаганда активно розповсюджує наступні *воєнно-політичні фейки*: застосування російською стороною ядерної зброї у майбутньому протистоянні з НАТО; посилення «загрози» з боку США для РФ; план реалізації проекту “Новоросія”; введення миротворчих сил РФ на Донбас; плани проведення широкомасштабних операцій проти України; визнання легітимної належності РФ Криму в обмін на припинення Росією війни на Донбасі; реанімація ідей “другої Ялти” та “другого Потсдама”; твердження, що США “здали Україну Москві” за її підтримку у питаннях Ірану, Сирії та Ісламської Держави; пропагування ідей

федералізації України за “боснійським” сценарієм чи «другої Чечні»; підготовка до проведення “гібридної війни” проти країн Балтії, Причорномор’я, Грузії, Молдови, Польщі тощо; плани побудови газопроводів до Китаю та Японії [9, с.28].

Особливості консієнтальних впливів на особовий склад ЗС України. Російська пропаганда всіляко намагається розпалити недовіру до справедливого характеру застосування воєнної сили проти російських найманців та регулярних російських військ; здатності військових керівників ООС, оперативно-тактичних угруповань, бригад ефективно керувати військами та досягати перемоги. Мета цього впливу - відмова особового складу від участі у бойових діях, провокування масової непокори командирам, “збройного бунту”.

З метою зниження службової та бойової активності активно проводиться розпалювання сумнівів у доцільності та необхідності участі у бойових діях; у здатності держави здійснити надійний правовий та фізичний захист своїх громадян; у можливості повноцінної реалізації службових повноважень військовими керівниками усіх рівнів ЗС України.

Для навіювання пацифістських настроїв серед військовослужбовців всіляко здійснюється формування почуття “провини” перед мешканцями Донбасу за: загибель мирних громадян України (дітей, літніх людей), руйнування житла та інфраструктури населених пунктів; втручання “чужих” у справи Донбасу; вбивства, пограбування, гвалтування місцевих жінок; зрив реалізації Мінських домовленостей з “вини” сил ООС.

Здійснюється широкомасштабне формування протестних настроїв серед учасників бойових дій: переконання, що вони та їх родини “кинуті” державою; упевненість у скорому розпаді української держави через соціально-економічну та політичну кризу. Таким чином формується думка про реальність підготовки в країні і армії “збройного бунту проти “внутрішніх” ворогів.

Всіляко провокується масове залишення військовослужбовцями місця служби в районі проведення ООС, примушення до дезертирства та здачі в полон: заклики до самоусунення від виконання військового обов'язку через

вживання алкогольних та наркотичних речовин; переконання у повній військово-технічній перевазі армійських корпусів самопроголошених фейкових республік над силами ООС; навязування інформації про “непереможність” воєнної могутності ЗС РФ

Економічні міфи моделюють хибне уявлення про економіку України: “Донбас годує Західну Україну”, “Дефолт в Україні”, “Україна замерзне без російського газу”, “Захід годує Україну”, “Україна на утриманні у МВФ” тощо. Основною метою цих міфів є деструкція уявлень про можливість економічного розквіту України, загальна демотивація та пригнічення населення, відлякування потенційних інвесторів і партнерів [2].

Історичні міфи направлені на хибне трактування історичного минулого України з проекцією на сьогодення та майбутнє: “Новоросія”, “Російський Крим”, “Давні укри”, “Київська Русь – це початок Російської держави”, “Російська династія київських князів”, “Воїни Української повстанської армії – це “бандити, карні злочинці”, “Велика вітчизняна війна” та інші. Використання цих міфів, як імперсько-колоніальний дискурс, покликане акцентувати увагу на залежності України від російської імперії.

Сучасна релігійна (конфесійна) міфологія цілковито накладена на політичну матрицю та покликана обґрунтувати тотожність українського народу російському шляхом апеляції до ідентичності за релігійною та конфесійною ознакою: “Москва - третій Рим”, “Верховенство Московського патріархату”, “Єдність православних”. Українці зображуються споконвічно православними, прочанами саме Московського патріархату, який позиціонується як первинний та єдиний. Місія РФ - відновлення “історичної” єдності православних України та Росії.

Міфи про мову мають на меті дискредитацію статусу української мови: “Українська недовова”, “Українську мову вигадали більшовики”. Мова - ключова мішень для ворожих атак, адже пропаганда РФ ототожнює поняття етнічної ідентичності та ідентичності за мовною ознакою. Це дозволяє насаджати стереотипи про те, що російськомовне населення Південної та Східної України – росіяни.

Етнічні міфи нівелюють неповторність української нації, розмивають уявлення про український народ: “Українці - недонація”, “Три братські народи”, “Єдина колыска народів”, “Західна Україна - Польща”, “Східна та Південна Україна – Росія”. Найчастіше етнічні міфи використовуються в сукупності з мовними.

Культурні міфи знецінюють українську культуру, насаджують ідею про першість російської: “Російський світ та духовні скрепи”, “Українська селянська культура”, “Визначальний вплив російської культури на українську”. Наведена класифікація сучасних антиукраїнських міфів є доволі умовною, адже всі типи досить синкретичні та взаємозумовлені.

Напрями і шляхи протидії консцієнтальним впливам російської пропаганди проти України полягають в наступному.

Консцієнтальні впливи треба визнати важливою та пріоритетною складовою гібридної війни проти України, доповнити основні напрямки наукових досліджень в галузі забезпечення інформаційної безпеки проблематикою консцієнтальних впливів, забезпечити організаційну та фінансову підтримку усіх громадських інституцій, що займаються питаннями дослідження та протидії гібридній та консцієнтальній агресії.

Потужним інструментом протидії консцієнтальним впливам має стати регулярне видання відповідних методичних посібників, створення спеціалізованого видання на базі суб’єктів Сил оборони України, яке б містило публікації кращих фахівців з технологій і протидії негативному впливу для оперативного роботи з цільовими аудиторіями.

Варто запровадити регулярне проведення семінарів та тренінгів для політиків, органів державного та військового управління щодо технологій протидії консцієнтальним впливам. Розробити для органів державного та військового управління набір правил поведінки в інтернеті (соцмережах), дотримання яких мінімізує ризики та запровадити відповідальність за порушення цих правил.

Вітчизняним науковцям, політологам, політтехнологам, фахівцям ЗМІ треба проводити масштабну просвітницьку та роз’яснювальну роботу з питань

медіабезпеки та медіа грамотності, підвищувати рівень знань пересічних людей щодо технік маніпулювання їхньою свідомістю,

Внести відповідні змін до законодавства України, що посилюють правову відповідальність за зміст та поширення інформаційного контенту в друкованих та мережових ЗМІ (соціальних мережах), який спрямований на підриг територіальної цілісності і незалежності України, розпал війни, ксенофобії (українофобії), расизму, пропаганду тероризму і найманства та інших аспектів гібридної війни;

Адекватною відповіддю на інформаційну агресію східного сусіда має стати повноцінна інформаційна війна України проти Росії із проведенням не тільки оборонних, а й наступальних інформаційних операцій. Необхідна ініціатива, контратаки, оперативність в системі прийняття рішень. Війна - це не лише захист і напад, це і війна на території противника. Доцільно вивчити можливості впливів з пробудження етнонаціональної свідомості малих народів Середнього Поволжя, Північного Кавказу та Сибіру задля їх спрямування до культурної, мовної, етнічної сепарації цих регіонів

Треба закрити тему, що “Україна програла інформаційну війну”. Це національний мазохізм, який шкодить українській справі. Але спочатку треба здолати інформаційний пацифізм. Для цього доцільно ввести значні обмеження, аж до заборони, антиукраїнських пропагандистських каналів. Необхідно перевести у практичну площину можливість проведення вітчизняних заходів спільної з європейськими та іншими цивілізованими країнами протидії, адже російська конспіраційна агресія не обмежується лише українським фронтом. Популяризації потребують й демократичні цінності Європи, США, які об’єкти інформаційної атаки російських ЗМІ

Забезпечити повноту і якість комплектування професійними фахівцями моніторингових структур електронних та друкованих ЗМІ не тільки спеціалістами з ІТ-технологій, а й лінгвістами та фахівцями у галузі права. У Міністерстві оборони та ЗС України, особливо в районі ООС, посилити повноваження сил інформаційних операцій та органів захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу, які мають стати координаторами стратегічних комунікацій України, вибудувати систему ефективної протидії інформаційній агресії будь-якої форми та природи.

У спрощених формах тексти проукраїнської спрямованості необхідно пропагувати для дітей через школу, книжки, мультфільми, дитячі організації, у соцмережах, особливо в умовах сучасної вірусної пандемії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасна конспіраційна впливи РФ мають подвійний характер інформаційно - психологічної війни - інформаційне поле війни смислів і безінформаційне, енергетичне поле війни нервів. Проблеми протидії конспіраційним впливам, як пріоритетній складовій гібридної війни проти України, потребують окремого напрямку наукових досліджень в галузі забезпечення інформаційної безпеки, забезпечення організаційної та фінансової підтримки усіх інституцій, що займаються питаннями протидії конспіраційній агресії.

Адекватною відповіддю на інформаційну агресію РФ має стати повноцінна інформаційна війна України проти Росії із проведенням не тільки оборонних, а й наступальних інформаційних операцій.

Подальших досліджень потребує формування системи стратегічних комунікацій в секторі безпеки і оборони України для активізації та синхронізації усіх зусиль спрямованих на ефективну протидію інформаційній агресії будь-якої форми та природи.

Список використаних джерел

1. Атоев К. Как Украине бороться с российским информационным терроризмом / К. Атоев [Електронний ресурс].
2. Галанина Е. В. Миф как реальность и реальность как миф: мифологические основания культуры. <https://monographies.ru/en/book/section?id=5421>
3. Громыко Ю. В. Оружие, поражающее сознание, что это такое? / Ю. В. Громыко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html>

4. Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії: монографія / О. Акульшин, О. Заруба, С. Кудінов, Л. Компанцева, Н. Слухай, О. Снитко. – Київ: Нац. акад. СБУ, 2018. – 231 с.
5. Дацюк С. Семантическая война против путинской России / С. Дацюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvyly.net/analytics/society/semanticheskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii>.
6. Девятков А. П. Искусство побеждать в войне смыслов / А. П. Девятков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruskline.ru/analitika/2010/8/10/iskusstvopobezhdstvvojne-smyslov>.
7. Колодій А. Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консциєнтальної війни») / А. Колодій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2015/12/werstkaAgoraV152.pdf>.
8. Крупнов Ю. В. Как Россия сможет предотвратить пятую мировую войну. Консциєнтальная война / Ю. В. Крупнов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kрупnov.ru/pubs/2005/02/09/10403>.
9. Мулява В.Д. Захист військ (сил) від негативного інформаційно - психологічного впливу: навчальний посібник / В.Д. Мулява. – К.: НУОУ, 2018. – 191 с.
10. Почепцов Г. Г. Смысловые войны в глобальном контексте XXI века / Г. Г. Почепцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/psyops/infowar>.
11. Світова гібридна війна: український фронт: [монографія] / [за заг. ред. В. П. Горбуліна]. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
12. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. – К.: НА СБ України, 2018. – 517 с.
13. Снитко О.С. Проекти тотального зомбування в інформаційному просторі України / О. С. Снитко // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2017. – №1 (21). – С. 207-215.

References

1. Atoev K. Kak UkrainPEe borotjsja s rossijskym ynformacyonnyy teroryzmom. [How Ukraine can fight Russian information terrorism]. Access mode: <http://nv.ua/opinion/atoyev/kak-ukraine-borotsya-s-rossiyskiminformac ionnym-terrorizmom-29009.html>. (in Ukrainian).
2. Mif kak real'nost' i real'nost' kak mif: mifologicheskie osnovaniya kul'tury [Myth as reality and reality as myth: mythological foundations of culture]. – Access mode: <https://monographies.ru/en/book/section?id=5421>, (in Russia).
3. Gromyko Ju. Oruzhie, porazhajushhee soznanie, chto jeto takoe? [A weapon that strikes the mind, what is it?]. Access mode: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html> (in Russia).
4. Ghibrydna vjna: tekhnologhiji sughestiji ta kontrughestiji: monoghrafija / O. Akuljshyn, O. Zaruba, S. Kudinov, L. Kompanceva, N. Slukhaj, O. Snytko. (2018). [Hybrid war: technologies of suggestion and counter-suggestion: monograph] – Kiev, Nac. akad. SBU. (in Ukrainian).
5. Dacjuk S. Semanticheskaja vojna protiv putinskoj Rossii.[Semantic war against Putin's Russia]. Access mode: http://hvyly.net/analytics/society/semanticheskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii_(in Ukrainian).
6. Devjatov A. Iskustvo pobezhdat' v vojne smyslov [The art of winning the war of meanings]. Access mode: <http://ruskline.ru/analitika/2010/8/10/iskusstvopobezhdstvvojne-smyslov>. (in Ukrainian).
7. Kolodij A. Konceptualizacija brekhni i bezsillja pravdy (mozhylyvi shljakhy protydiji metodam «konscijental'noji vijny»). [Conceptualization of lies and powerlessness of truth (possible ways to counteract the methods of "continental war")]. Access mode: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2015/12/werstkaAgoraV152.pdf>. (in Ukrainian).
8. Krupnov Ju. V. Kak Rossija smozhet predotvratit' pjatuju mirovuju vojnu. Konscijental'naja vojna [How Russia can prevent the fifth world war. Conscientious war]. Access mode: <http://kрупnov.ru/pubs/2005/02/09/10403>. (in Russia).
9. Muliava V. Zakhyst viisk (syl) vid nehatyvnoho informatsiino - psykholohichnoho vplyvu: navchalnyi posibnyk. (2018). [Protection of troops (forces) from negative information - psychological influence: a textbook]– Kiev. (in Ukrainian).
10. Pohepcov G. Smyslovyje vojny v global'nom kontekste XXI veka. [Conceptual wars in the global context of the XXI century]. Access mode: <http://psyfactor.org/psyops/infowar>. (in Ukrainian).
11. Radkovec Ju. Ghibrydna vjna Rosiji proty Ukrainy: uroky ta vysnovky. [Russia's hybrid war against Ukraine: lessons and conclusions]. Access mode: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-ghibrydna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html.htm>. (in Ukrainian).
12. . Svitova ghibrydna vjna: ukrajins'kyj front. [World Hybrid War: Ukrainian Front] (2017). Kiev. (in Ukrainian).
13. Strategichni komunikaciji v umovakh ghibrydnoji vijny: pohljad vid volontera do naukoveja. [Strategic communications in a hybrid war: a view from volunteer to scientist] (2018). Kiev. (in Ukrainian).
14. Strateghija i taktika ghibrydnykh vijn v konteksti vijs'kovoji aghresiji Rosiji proty Ukrainy. [Strategy and tactics of hybrid wars in the context of Russia's military aggression against Ukraine]. Access mode: <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war>. (in Ukrainian).

15. Snytko O.S. Proekty totaljnogho zombuvannja v informacijnomu prostori Ukrajiny. Informacija bezpeka ljudynty, suspiljstva, derzhavy. (2017). [Projects of total zombies in the information space of Ukraine. Information security of man, society, state]. (in Ukrainian).

Резюме

Мулява В. кандидат философских наук, доцент, Национальный Университет обороны Украины имени Ивана Черняховского
Григор'ев В. магистр государственного военного управления, Национальный авиационный университет

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОНСЦИЕНТАЛЬНЫМ ВЛИЯНИЯМ РУССКОЙ ПРОПАГАНДЫ НА ЛИЧНЫЙ СОСТАВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ И НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

В статье рассмотрена сущность, технологии и особенности консциентальных влияний в системе современной гибридной войны России против Украины. Показаны цели и задания русской пропаганды по разрушению гражданского и патриотического сознания личного состава Вооруженных Сил и населения Украины. Раскрыты основные направления противодействия консциентальным влияниям русской пропаганды.

Ключевые слова: гибридная война; консциентальна война; пропаганда; дискурс; сознание; миф; манипуляция; суггестия.

Summary

Mulyava V. candidate of philosophical sciences, docent, National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi
Grigoriev V. magister of state military management, chief of department of Kyiv National aviation university

COUNTERING THE CONCESSIONAL INFLUENCES OF RUSSIAN PROPAGANDA ON THE PERSONNEL OF THE ARMED FORCES AND THE POPULATION OF UKRAINE

Introduction. A powerful system of concessional influences of Russian propaganda has been deployed against Ukraine. Russia's giant media network is trying to impose Ukraine its virtual picture of events. The doctrine of information security of Ukraine has determined the protection of the information area as a necessary condition for maintaining the positive development of society, a guarantee of national security. The concessional war requires consolidated actions of information security specialists, media people, psychologists, sociologists, which would ensure the creation of a strategic program of actions aimed at repelling the concessional aggression and implementation of the state interests of Ukraine information protection system.

Purpose – to find out the core, technologies and main directions of counteracting the concessional effects of Russian propaganda against personnel of the Armed Forces and the population of Ukraine.

Methods - theoretical and methodological analysis of the problem, source base, systematization and generalization of scientific information related to constant influences, method of analogies, scientific generalization, methods of logical, comparative and content analysis, system approach, expert evaluations, analysis and interpretation of the obtained data

Originality of article consists in the development of further research on the structure of Russia's hybrid war, determining the nature and features of its continental effects against the population of Ukraine. New approaches to revealing military-political myths and fakes of Russian propaganda are shown. Updated and systematized recommendations for counteraction directions and ways to the concessional influences of Russian propaganda against the Armed Forces and the population of Ukraine.

The practical significance of the article is found in the possibility of its use for the development of educational materials in seminars and trainings for politicians, governors and military administration staff or a special course on technologies to counter the negative information and psychological impact of Russia's hybride war against Ukraine.

Conclusion. In the context of discourse, the main purpose of concessional influences is the destruction of human capacity for free identification, self-determination, of who a person seeks to be within, its cultural and historical tradition. An important task of consistent Russian propaganda against Ukraine is the regional, social-stratum and linguistic-national fragmentation of public consciousness. Social, military-political, economic, historical, religious, linguistic, cultural and ethnic myths and military-political fakes are actively used for its implementation.

An adequate response against Russia's information aggression should be a full-fledged information war between Ukraine and Russia with defensive as well as offensive information operations. Further research is devoted to organize a system of strategic communications in Ukraine's security and defense sector of any forms and origin.

Key words: hybrid war; constant war; propaganda; discourse; consciousness; myth; manipulation; suggestion.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 23.04. 21.

Романець З. О. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5404-2471>

ПСИХОГІГІЄНИЧНІ АСПЕКТИ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ

У статті йдеться про завдання формування саногенного потенціалу особистості у батьківсько-дитячих стосунках, опираючись на сучасні напрацювання теорії прив'язаності, з врахуванням когнітивно-емоційного зв'язку щодо адаптивних соціально-екологічних способів задоволення базисних потреб психогомеостатичного спрямування і змісту через становлення когнітивних процесів менталізації, символізації, рефлексії що служать інтеграції позитивного і негативного досвіду особистості.

Ключові слова: саногенний потенціал особистості; психологічна стійкість особистості; психологічний гомеостаз особистості; психогомеостатичні характеристики психіки; патогенний потенціал особистості; стрес-реакція.

Вступ. На сьогодні надзвичайно актуальною залишається проблематика формування здорової особистості – фізичного, психічного, соціального, оскільки поширюються асоціальні та антисоціальні прояви навіть серед дітей молодшого шкільного віку, серед підлітків, юнацтва, коли спостерігаються явища булінгу, насильства, поширення узалежнень від алкоголю, наркотиків, інтернету, також підвищується рівень проявів віктимної та суїцидальної поведінки не тільки у підлітків, а й у дітей молодшого шкільного віку.

Через різного роду природні явища – повені, землетруси, пожежі, епідемії захворювань та соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні фактори – безробіття, матеріальні збитки і нестатки, війни із втратою житла, майна, здоров'я важливих соціальних зв'язків, втрати близьких людей, а також інформаційна насиченість і темп життя роблять умови зростання, формування і розвитку особистості надто ускладненими, ставлять особливі вимоги щодо її стресостійкості, гнучкості, витривалості, адаптивності загалом. По суті, йдеться про завдання забезпечення витривалості психіки як найголовнішого органу людини, що відповідає за управління процесами адаптації до середовища, зокрема, і здебільшого, – до соціального.

І, оскільки первинним і основним інститутом соціалізації особистості є сім'я, важливо системно і комплексно проаналізувати проблеми, завдання, можливості забезпечення здорового розвитку психіки дитини, враховуючи природні сутнісні системні її закономірності психіки і її онтогенезу з врахуванням умов і

факторів впливу на становлення психіки особистості як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, надаючи особливого значення особливостям батьківсько-дитячих стосунків, оскільки саме в них розвивається і формуються практично усі психічні властивості і характеристики психічного апарату особистості, яка формується у інтеремоційному, інтерперсональному просторі. Саме у сім'ї, у процесі взаємодії з дітьми, у останніх формується ставлення до себе, до інших людей, набувається певний спосіб мислення, формується емоційно-афективна сфера, вольова регуляція, мотиваційно-регуляторні процеси, когнітивно-емоційні співвідношення у психічній діяльності, набуваються навички здорового способу життя загалом і здорового психічного функціонування, зокрема, формуються властивості і характеристики особистості дитини психогігієнічного змісту, що полягають у сформованому ставленні до себе як самоцінності і здатності реалізовувати турботу про своє фізичне і психічне здоров'я на практиці. Також у психогігієнічному контексті йдеться про цінність психічного здоров'я інших людей, що передбачає формування психіки особистості дитини у соціоцентричному, соціоекологічному аспекті.

З огляду на наявність поширення саморуйнівних тенденцій серед дітей та підлітків, важливо дослідити і проаналізувати особливості батьківсько-дитячих стосунків і особливості сімейної психолого-педагогічної взаємодії, що деструктивно впливають на розвиток особистості у психогігієнічному аспекті,

розглянути можливості зміни та корекції ситуації, що склалася, шляхом заглиблення у особливості становлення найважливішого психічного інструментарію – когнітивно-емоційних, мотиваційно-регуляторних процесів, формування психогомеостатичних системних характеристик психіки, що забезпечують здорову психічну функціональність особистості, її інтегративно-диференціальну діяльність адаптаційного змісту.

Теоретичне підґрунтя. У сучасних науково-психологічних джерелах піднімається питання психогієни, благополуччя особистості, психопрофілактики, психології здоров'я (Куліков Л.В. Прокопенко А.В, Коцур Н.І., Болтівець С.І, Нікіфірова Г.С. Афанасьєва Н.Є. та інші. ставляться питання упередження психічних розладів, розглядаються аспекти і умови формування здорового ставлення особистості до власного психічного здоров'я, формування навичок саморегуляції, навичок психологічного відновлення за умов життєвих труднощів, стресів і травм (Розробки Національного центру ПТСП, Національної спільноти дитячого травматичного стресу, Міністерства охорони здоров'я та соціальних служб (ННС) США)[7].

У праці Кулікова Л.В. монографічного змісту під назвою «Психогієна особистості» висувається концепція саногенного потенціалу особистості, яка охоплює поняття гармонії особистості, психологічної стійкості особистості, суб'єктивного благополуччя і настрою особистості, особистої психогієни [4,62], що може слугувати концептуальним підґрунтям для окреслення завдань і мети формування та розвитку особистості, що ставляться перед батьками і фахівцями, що долучені до процесів соціалізації особистості. Також окреслений зміст саногенного потенціалу особистості може слугувати підґрунтям для методологічних і методичних напрацювань, спрямованих на практичне забезпечення його формування і становлення.

Напрацювання теорії прив'язаності, що розкриваються у працях не тільки Дж.Боулбі та М.Айнсворс, а й сучасних вчених-психологів і психотерапевтів Патрісії макКінзі Кріттенден (Patricia MakKinsey Crittenden), Мері Мейн (Mary Main), Руді Даллос, Андреа Ландіні, Касія

Kozłowska, Кларка Бейма (Klark Baim), Тоні Моррісона (Tony Morrison), які займаються психотерапевтичною практикою корекції вад прив'язаності для набуття особистістю більш адаптивних форм взаємодії з іншими у міжособистісних стосунках, а відтак, - підвищення саногенного потенціалу особистості як заміщення деструктивних форм підтримання її психологічного гомеостазу. Класифікація патернів поведінки дитини, що формуються у відповідь на фрустрацію базисних потреб, за П.Кріттенден, дозволяє враховувати особливості і характер прив'язаності, що сформувалась у дитячому віці і ґрунтується на особливостях поєднання когнітивних і емоційних відображень досвіду фрустрації базисних потреб, за П.Кріттенден для психотерапії проблематики стосунків у дорослих людей методом психодрамотерапії. Йдеться про можливості формування психологічних здатностей клієнтів, що забезпечують більш ефективне функціонування у стосунках з іншими, побудову гармонійних стосунків з іншими, підвищувати рівень власної психологічної стійкості і внутрішньої гармонії особистості, що, згідно з концепцією Кулікова Л.В. є складовими саногенного потенціалу особистості[4,62-86],

Видається важливою і дотичною до тематики психогієнічних аспектів батьківсько-дитячих стосунків монографія Войтовича «Інтегральна концепція соматичного і духовного здоров'я особистості», в якій значна увага приділяється єдності інформаційного гомеостазу та фізіологічного гомеостазу людини, а також педагогічним завданням, спрямованим на формування гармонійної особистості через органічне поєднання, а відтак, досягнення єдності інформаційного та фізіологічного гомеостазу.

У публікаціях автора даної статті розглядається доцільність введення поняття психологічного гомеостазу, Я-гомеостазу, опираючись на яке видається доцільним розглядати феномен формування саногенного потенціалу особистості у батьківсько-дитячих стосунках.

Метою статті є наповнення змістом і конкретизація завдання формування саногенного потенціалу особистості як психічного утворення особистості з окресленням особливостей формування і становлення психічного апарату та психічного інструментарію особистості для

підтримання її психічного гомеостазу як результуючого ефекту прояву саногенного потенціалу особистості в контексті її психогігієнічної компетентності і настанов на практичну реалізацію, що формується у батьківсько-дитячих стосунках. Також метою статті є показати діалектичну єдність процесів формування саногенного потенціалу і патогенного потенціалу особистості, який буде формуватися в разі хибних, психологічно неточних впливів батьків на дітей у процесі батьківсько-дитячої психолого-педагогічної взаємодії.

Методи дослідження. Провідними методами дослідження є аналіз та синтез теоретичних концепцій, сучасних напрацювань практичної психології та психотерапії, наукових напрацювань щодо теорії прив'язаності, матеріалів супервізій із фактологічним, емпіричним матеріалом, вебінарів та презентацій сучасних провідних фахівців із травматерапії, психодрамотерапії, теорії прив'язаності з метою поглибленого розгляду феноменів психіки, онтогенезу, міжособистісної взаємодії і впливу. Також методом дослідження є спостереження, герменевтичне тлумачення феноменологічних випадків, систематизація, узагальнення емпіричного досвіду, загальнонауковий аналіз з метою подальшого синтезу напрацювань різних науково – практичних напрямів психологічної науки, світоглядно-ціннісних філософських підходів тощо.

Результати і обговорення.

Проблематика формування саногенного потенціалу особистості може розроблятися у контексті забезпечення і підтримання надійного психологічного гомеостазу, який на суб'єктивному рівні у досвіді кожної особистості переживається як стан внутрішньої єдності, цілісності, потенційності, інтегрованості, почуття самодостатності, високої самооцінки тощо.. Можна стверджувати, що у батьківсько-дитячих стосунках формуються саме психогомеостатичні властивості особистості, окреслення яких буде наведено нижче на основі розгортання наступного логічного дискурсу.

Становлення психіки у філогенезі пов'язане із виникненням залежного від соціального впливу Я особистості, яке постає як системоутворюючий фактор усієї психіки загалом, і самосвідомості, зокрема. Можна припустити, що забезпечення

гомеостазу Я є метою і формою реалізації психогомеостатичної функції психіки, яку у психосоматичній системі організму людини може бути виокремлено від фізіологічного гомеостазу. Первинно система Я постає через стосунки з матір'ю і прив'язаність до неї. Згідно із сучасними психоаналітичними напрацюваннями, мати відіграє роль трансформаційного об'єкта [1,35-37], що перетворює для дитини світ у організовану систему інформації водночас із інтегрованим, цілісним селф дитини або в разі недостатньої тонкочутливості матері [2,42-43] формується різні прояви ненадійної прив'язаності, що буде мати вплив на подальші стосунки особистості у її дорослому житті, що також корелює з її психогомеостатичними характеристиками, а відтак із рівнем саногенного потенціалу особистості.

Опираючись на психоаналітичні концепти, зокрема, Файрбейрна[8,75-79] щодо первинної травматизації у стосунках з матір'ю через апріорну неможливість уникнути набуття негативного досвіду дитиною з віку немовляти через об'єктивні і суб'єктивні причини, що полягають у необхідних ситуативних залишаннях дитини матір'ю і її обмеженості щодо здатності постійно інтуїтивно здогадуватись про організмічні негаразди дитини, і відтак адекватно усувати їх, реалістичним є розуміння стресогенності і навіть травматизації дитини у материнсько-дитячих (батьківсько-дитячих) стосунках).

Батьківська роль містить у собі двоєдине завдання що являє собою діалектичну єдність протилежностей, і, яке полягає у наступному: батьки повинні максимально задовольняти усі потреби дітей, найголовнішими з яких є потреба у безпеці, захищеності, а також задовольняти іншу потребу – у набутті власного досвіду самостійності; і ці дві потреби, по суті, містять суперечливі тенденції, оскільки, набуття досвіду самостійності може бути пов'язаним із небезпеками, внаслідок чого, батькам доводиться здійснювати обмежувальні, забороняючі функції, і батькам доводиться визначати, виходячи із своєї суб'єктивної точки зору, ступінь небезпеки у набутті власного досвіду дитиною, а відтак дозволяти чи забороняти певного роду активність власній дитині. Виникає проблема розуміння дитиною заборон і здатність батьків пояснювати свої рішення, добиваючись від дитини згоди.

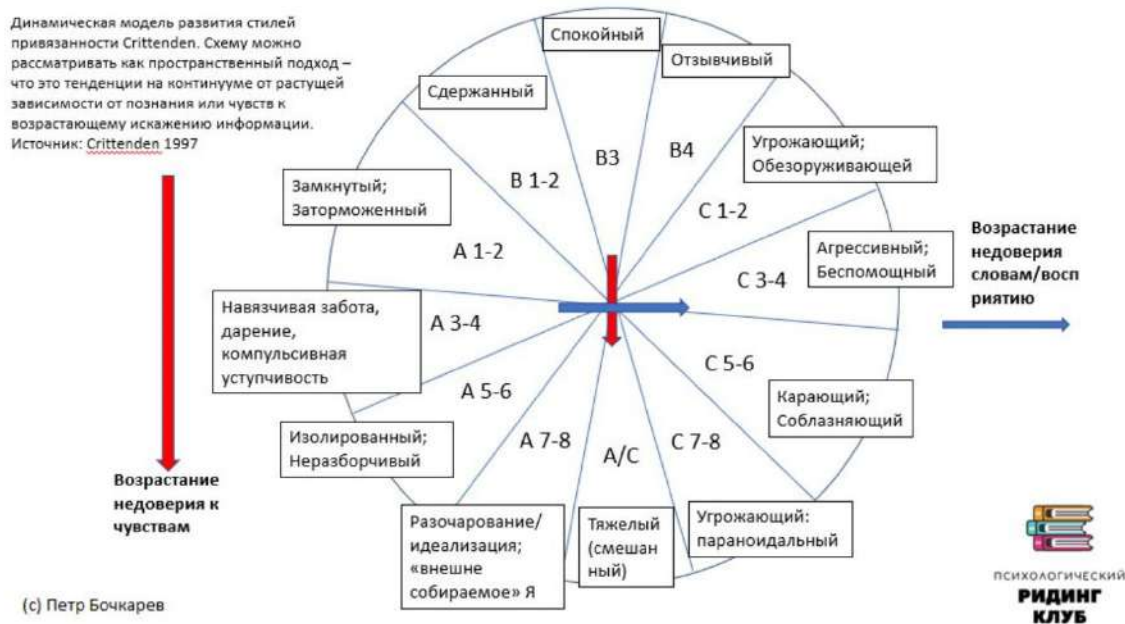
Частіше, у батьків не вистачає часу і терпіння пояснювати дитині причини заборони її активності, відповідно до її вікових особливостей, тієї чи іншої поведінки і діяльності, тому, діти залишаються у свого роду спантеличенні щодо правомірності задоволення своєї потреби, і щодо розуміння логіки заборони, скоріше сприймаючи їх як агресію з боку батьків. Усе зазначене не сприяє ані задоволенню потреби у безпеці і захищеності, оскільки від батьків надходить агресія, замість підтримки, ані набуттю досвіду самостійності, самозарядності, натомість створює відчуття нерозуміння, обмеженості, і, загалом, спантеличує і не сприяє створенню позитивного образу Іншого, позитивної картини світу і власного образу Я, оскільки, потреба в активності, яку заборонили поєднується з відчуттям власної «поганості», оскільки батьки у момент заборони певної активності дитини виявляють, скоріше, агресію і незадоволення, аніж співчуття і емпатію ..

Виявляється, що батьки в реальних стосунках з дітьми набувають роді таких, що обмежують забороняють активність дитини, що не завжди є виправданим і, ще більшою мірою, може зовсім не збігатися із завданням психічного, фізичного і соціального розвитку, що у внутрішньому плані, може не сприяти формуванню адекватних, конструктивних психогомеостатичних механізмів особистості дитини.

Не викликає сумнівів наявність батьківської проблематики щодо труднощів забезпечити розвиток системних характеристик психіки дітей, а саме, належного рівня інтеграції емоційних і когнітивних процесів, рефлексивної здатності, процесів менталізації і символізації досвіду. Йдеться про те, що батькам назагал, здебільшого не вдається, відслідковувати, як діти саморегулюються, самозаспокоюються, які психологічні захисти застосовують, тобто, їм не вдається відслідковувати і аналізувати не те, що внутрішні психічні регуляторні процеси, а навіть зовнішні поведінкові патерни і реакції дітей на фрустрацію тієї чи іншої потреби, способи відреагування стресу, розчарування, депривації тощо. Однак, саме зазначені психічні механізми і програми є внутрішньо психічним інструментарієм опрацювання і відреагування стресових ситуацій, які пред'являють вимоги до саморегуляторного потенціалу, психологічної стійкості, гнучкості особистості, що і є складовими саногенного потенціалу особистості.

Згідно з П. Кріттенден, представницею сучасної теорії прив'язаності, у дітей первинними потребами є:

- потреба у безпеці,
- потреба у комфорті,
- потреба у присутності спорідненої особи,
- потреба у передбачуваності реакції спорідненої особи на вираження дитиною будь-якої потреби.

Мал. 1. Типи сформованих поведінкових патернів як спосіб реакції на фрустрацію базисних потреб, за П.Кріттенден.

Характеристики поведінки, позначені буквою В означають оптимальну інтеграцію когнітивної сфери і емоційного відреагування, а буквами А і С позначені, ухили поведінкових реакцій, відповідно, у бік підсилення емоційного відреагування або у бік нехтування емоціями і їх підпорядкування раціональності через підвищену когнітивність.

В разі фрустрації задоволення зазначених потреб автоматично формуються і закріплюються реакції, в яких, замість гармонійного поєднання когнітивної і емоційної сфери і їх злагодженої взаємодії, відбувається свого роду перекіс, ухил у бік або когнітивної сфери із приборкуванням, нехтуванням емоційною сферою, або у бік масивного інтенсивного вираження і відреагування емоцій водночас із блокуванням когнітивної сфери, тобто здатності залучити раціональність, осмислення, логіку, когнітивне опрацювання отриманого досвіду. Саме когнітивні процеси як вищі психічні процеси є тим психічним інструментарієм, що забезпечує адекватне, ефективне опрацювання досвіду і формує цілісну картину світу і відчуття цілісного стану Я людини, її психологічного гомеостазу.

Йдеться про когнітивні процеси менталізації, рефлексії, символізації отриманого досвіду як такі, що відповідають за інтеграцію як позитивного так і негативного досвіду людини, який містить у собі переживання і усвідомлення власної ролі із спроможністю або неспроможністю подолати, витримати чи зламатися, підкорити собі чи підкоритися обставинам, волі і впливу інших людей.

До когнітивно-емоційних регуляторних процесів психіки, що відповідають за збереження психологічного гомеостазу можна віднести і механізми психологічного захисту, описані З.Фрейдом, його дочкою, А.Фрейд і системно представлені у роботі Н.МакВільямс [6,130-155], які, по суті, на певних етапах вікового розвитку можуть

служувати збереженню і підтриманню психологічного гомеостазу, у ранньому дитячому віці, однак для дорослої особистості створюють деструктивні неефективні і дезадаптивні саморегуляторні психічні процеси, які призводять до втрати стійкості психологічного гомеостазу, а відтак до зниження саногенного потенціалу особистості з нарощуванням патогенного потенціалу особистості, який може бути диференційовано

представлений як свого роду розмаїття схильностей до зниження саногенного потенціалу особистості і набуття патологічних тенденцій, серед яких можна виокремити:

- аддиктивний потенціал особистості [5,76],
- характерологічно-психопатичний потенціал з акцентуаціями характеру,
- патологічні тенденції особистості, в залежності від рівня організації психіки особистості,
- суїцидальний потенціал особистості.

Слід зазначити, що саногенний потенціал також можна диференціювати якісно, окресливши через стресостійкість, творчий потенціал особистості тощо.

У контексті формування саногенного потенціалу особистості дитини у батьківсько-дитячих стосунках видається важливим оперувати розумінням потенційних тенденцій у розвитку і формуванні особистості, у становленні конструктивних чи деструктивних саморегуляторних внутрішньо психічних механізмів і програм.

Для ілюстрації і конкретизації наведених міркувань щодо когнітивно-емоційних співвідношень у психічній регуляції, розглянемо когнітивно-емоційні співвідношення у представників психотичного, пограничного і невротичного рівнів організації особистості [6, 78-82].

Особистостям психотичного рівня організації психіки є притаманним недостатнє тестування реальності, оскільки інтенсивні емоції тривоги і страху не дозволяють розгортатись внутрішньо-психічного простору для інтелектуально-когнітивного опрацювання емоційного відображення безпосередньо у контакті з ситуацією. Емоційна інтенсивність практично руйнує когнітивний процес, дезінтегрує його, мислення стає розірваним, фрагментарним що призводить до застосування психікою механізму психологічного захисту, який називається «ізоляцією» [6,135-136], а когнітивна активність «набуває цілісності» у віддаленні від безпосереднього контакту із ситуацією і людьми – її учасниками, а відтак, - у відриві від реальності і актуальних адаптаційних завдань. Такого роду когнітивно-емоційні взаємозв'язки, взаємовплив і взаємодія призводить до певного переживання стану Я як «затопленого» емоцією тотального екзистенційного страху – страху знищення,

поглинання, від якого можна захиститися тільки втечею.

Щодо психогомеостатичної функції системи Я, яка за умов надлишкової стресогенності через надмірну інтенсивність страху і тривоги реалізується загалом у відриві від реальності, щоб захиститися від усвідомлення себе неспроможним, безресурсним щодо відстоювання себе у стосунку і ситуації, які сприймаються як надто загрозливі.

Іншими словами, щоб зберегти цілісність системи Я як головної мети психогомеостатичного функціонування «психічний інструментарій» вдається до відриву від контакту з реальністю, нехтуючи своїм головним завданням - адаптацією до неї.

І головним критерієм щодо вибору стратегії захисту від реальності чи пристосування до неї, залишаючись у контакті з нею, виступає суб'єктивне сприйняття реальності (соціальної реальності стосунку з Іншим) як надто загрозливої, до якої немає ресурсу пристосуватись через набуття відповідного стану Я, його потенційності, відповідної ролі Я.

І саме тому, що психогомеостатична система Я є залежною від оточуючих близьких людей, від яких вимагається тонко чуттєвість у розумінні ранніх психічних процесів дитячої психіки, феноменологія прив'язаності виходить на перший план, постає ключовою у формуванні психіки людини із ранніх років у процесі філогенезу.

Саме в ранніх психічних патернах стосунків «мама-дитина» в сенсі їх ідеальності щодо розуміння емоцій дитини закладаються психологічні механізми психогомеостатичних можливостей як інтегральної функції системи Я, що виражаються і фіксуються у первинних репрезентаціях самості, а далі – у образах Я, далі - у Я-концептуальних утвореннях по мірі розвитку когнітивного апарату психіки дитини.

Схема. Я залежне – зв'язок з мамою – розуміння нею – розуміння себе, своїх емоційних переживань і здатність надавати їм сенс зміст – менталізація – символізація досвіду, - навички саморегуляції, тобто оформлення вищими психічними процесами своїх переживань, а відтак варіативність і прийняття рішення про поведінкову активність того, чи іншого напрямку, того, чи іншого соціально-психологічного контексту і якості, до прикладу, – до людей, до контакту, чи проти людей, від людей і проти контакту з ними із нейробіологічними корелятами у

мозку, зокрема із залученням сенсорних полів, які і фіксують мовою відчуттів і нейронних зв'язків досвід людини, дитини.

Щодо пограничного (межового) рівня організації психіки особистості когнітивно-емоційна взаємодія призводить до пригнічення когнітивних можливостей опрацювання реальності в сенсі стосунку з Іншим, коли у взаємодії з Іншим, який сприймається як кривдник, інтенсивність емоцій підпорядковує собі думку для «обслуговування» емоційного стану, його виправдання, обґрунтування і вибору стратегії боротьби із Іншим.

Активність Іншого, його вплив сприймається загрозливим уже не для екзистенції загалом як у психотиків, а лише для психологічного гомеостазу системи Я, що суб'єктивно переживається як дискомфортний стан Я, який може сягати рівня нестерпного переживання себе, власної «поганості», приниженості, меншовартості, знецінення, почуття провини, або сорому, або посягання на свободу. Інший знецінюється через не збігання з ідеалами, взірцями. тощо. І тоді захистом виступає, скоріше, не втеча, а пасивно-агресивна, демонстративна «ізоляція» через переривання контакту з Іншим, або «проекція» негативу на іншого, звинувачення, «знецінення» його, йдеться про захисти психологічних меж особистості, які власне у особистостей пограничної організації психіки характеризується нестійкістю, через, в тому числі, надмірно ідеалізовану систему цінностей, взірців, еталонів.

Система Я особистості у своєму становленні набуває психологічного інструментарію, пов'язаного із цінностями, правилами, етичними нормами, які можуть бути надто завищеними, ідеалізованими, негнучкими, через що психогомеостатичний інструментарій особистості не набуває відповідної гнучкості, гомеостатичної адаптивності.

В результаті, захистом від нестерпних переживань себе, свого Я постає руйнування стосунку, в якому виникають зазначені «нестерпні» переживання, замість витримування, толерантності, прийняття реальності, не ідеальності як власної, так і партнера.

Міра адаптивності і здатності до прийняття відхилення від «взірців», «ідеалів» визначається суб'єктивними критеріями, інтуїтивно, тому у стосунках з Іншими Близькими людьми, сутички і непорозуміння

виглядають некерованими, подібними до стихійного лиха, яке виникає зненацька, несподівано і непередбачено.

Що стосується когнітивно-емоційного співвідношення невротично організованої особистості, можна припустити, що когніції «придушили», приборкали, підпорядкували собі емоції, створивши потужне напруження у системі психіки, яке проривається на рівень свідомості невротичними симптомами – окремими фобіями, нав'язливими думками – обсесіями, нав'язливими потребами і діями – компульсіями.

Невротичність організації психіки виглядає як результат жорсткої соціалізації, коли система Я сформувалась із жорсткими межами, які підтримуються негнучкими, штивними психологічними засобами – ригідними установками, одноманітними способами саморегуляції. Особливості системи Я виявляються у «правильних» діях, «правильній» поведінці, «правильних» думках і «правильних» емоціях і переживаннях. Лапки у словах «правильний» означають реальну суб'єктивність і певну відносність усіх правил, норм, цінностей, жорстко інстальованих у психіці людини. І знову важливо зазначити недостатність ступенів свободи для комбінаторики мислення у контексті опрацювання власних переживань, що виникають у процесі набуття життєвого досвіду.

Простіше кажучи, у наявності, нестача досвіду опрацювання емоцій і переживань, незнання того, що з ними робити, як поводитись, куди подіти, як відреагувати. Йдеться про невідреагованість емоційних станів, які, згідно із З.Фрейдом, витісняються у несвідоме, як при істеричному неврозі, і, які прориваються невротичними симптомами через нездатність психіки втримувати витіснені емоції, як правило, погамованими.

Щодо інших форм неврозів – обсесивно-компульсивного, фобічного, істеричного психічний гомеостатичний інструментарій системи Я набуває різних форм саморегуляції стану Я через різні типи характерологічних поведінкових проявів, в яких стани Я переживаються як вимушені, залежні, невільні, обтяжливі і дискомфортні, із заблокованою здатністю до переживання повноти життя, цілісності, потенційності. Згідно з думкою Фрейда, невроз заважає людині любити і працювати, оскільки особистість не може набутися ефективне цілісне Я, систему Я, яка може гнучко адаптуватися до суспільства, стосунків з іншими людьми,

бути вільною у власному виборі способів, методів, виявляти свої здібності, схильності, само реалізувати себе у близьких стосунках і продуктивній діяльності.

Йдеться про типові стани того, чи іншого ступені масивності, більшості людей, які спонукають мислителів, філософів, психологів екзистенціального гуманістичного спрямування аналізувати і розмірковувати щодо проблематики свободи, волі, залежності і незалежності особистості від суспільства, можливостей самореалізації особистості у суспільстві.

Для ілюстрації особливостей і відмінностей між невротичним, пограничним і психотичними рівнями організації психіки особистості видається доречною метафоричне зображення впливу оточення, у першу чергу, батьків на особистість, де останню можна порівняти голівкою сиру, відігрітого з квашеного молока, замотаного у марлю, на який зверху покладено камінь, і, в залежності від ваги і тиску каменя, голівка сиру може: 1) втрачати свою цілісність і розпадатися на кавалочки, окремі грудки сиру вилізаючи з-під каменя, прориваючи марлю, у яку була замотана, втрачаючи цілісну форму голівки сиру загалом; 2) може вилізти з під каменя тільки в деяких місцях, десть більше, десть менше, частково прориваючи марлю, загалом зберігаючи форму, подібну до голівки сиру; 3) може набутися жорстко заданої каменем форми, витримуючи його тиск, зберігаючи цілісність марлі, яка може мати лиш в деяких місцях розрідження своєї тканини, через яку просочується сироватка.

Наведена метафора, здається, досить ілюстративно і образно відображає характер первинних батьківсько-дитячих стосунків особистості, в яких сформувались, відповідно, психотичний, пограничний і невротичний рівні організації психіки, що визначає її подальші стосунки з довкіллям, її саногенний чи патогенний потенціал щодо адаптації і виживання у ньому,

Зазначене підкреслює фокус колізій взаємодії людини і середовища, а також внутрішньо психічну, внутрішньо особистісну точку психологічного гомеостазу, Я-гомеостазу, з якій надається значення досвіду і визначається знак ролі у стосунку з «не Я» у найширшому розумінні буття суб'єкта в середовищі, тобто ролі переможця чи переможеного, потенційного, чи неспроможного, редукуючи цим у конструктивному сенсі організацію психічної діяльності до первинної двоїстої системи «0»

або «1» , «плюс» чи «мінус», «добре» чи «погано», «добро» чи «зло». Зазначена біполярна система координат є базисом для формування орієнтації людини у середовищі, що дозволяє відрізнити об'єкти «за» і «проти» життя, здоров'я, виживання загалом, запускає стрес – реакцію «бий» або «втікай» або систему довіри, зближення, контакту, сексуальності, задоволення тощо. З врахуванням сучасних науково-технічних можливостей щодо проникнення у глибини роботи мозку, можна зазначити, що реакції і стани переможця, чи переможеного, спроможного чи безсилового мають прямі кореляції з рівнем гормонів, нейромедiatorів, до прикладу, серотоніну, дофаміну, окситоцину, [3,8-9] в разі позитивного переживання себе у зв'язку з Іншим або кортизолу, в разі переживання у дискомфорту, тривоги, що активізує системи відповідних перцептивних полів мозку, що пов'язані з реакціями задоволення чи незадоволення, запускаючи відповідну соматичну регуляцію і режим підтримання фізіологічного гомеостазу.

На прикладі феномену булінгу серед школярів можна представити спотворення або нездатність психіки булера справлятися із своїми емоціями, дискомфортними психічними станами, що виникають як фрустрація незадоволення низки потреб, які притаманні людській психіці, і, які не описуються як нормальні здорові потреби людини, оскільки є егоцентричними і по меншій мірі, не етичними стосовно інших людей.

Висновок. Як предмет для дискусії і обговорення пропоную визнання щонайменше трьох людських потреб, незадоволення яких призводить до стану фрустрації, а відтак необхідності адаптації у контексті стосунків з іншими людьми.

Йдеться про потреби людини:

- у свободі, у волевиявленні, у тому, щоб виконувались усі її бажання, щоб було усе так, як вона хоче. починаючи з її народження;
- уникати дискомфорту, болю, неприємного і прагнути задоволення і комфорту,
- бути найкращим від усіх інших людей.

Остання потреба, не зважаючи на те, що може викликати подив і заперечення, у своїй основі є пов'язаною із базисним принципом устрою системи психіки як відкритої автономної системи саморегуляції із зворотнім зв'язком, що на фізіологічному рівні представлено функціональною системою, відкритої і описаної П.К.Анохіним.

Описаний механізм ідеалізації [6,141-144], який у своєму позитивному полюсі є механізмом саморозвитку через здатність порівнювати себе з іншими, засвоювати зразки не тільки поведінки, а й способу мислення, емоційних реакцій тощо. Іншими словами, принцип функціонування через фіксацію еталонного значення, порівняння з ним і корекції у бік відповідності йому, є фундаментальним психічним механізмом психіки людини. Видається важливим це наголосити, не зважаючи на негативний закріплення у психоаналітичній літературі негативний контекст і значення ідеалізації як механізму психологічного захисту, притаманний нарцисичному розладу особистості, коли говорять про злякисну ідеалізацію і деідеалізацію.

Власне, важливо розуміти і передбачати умови формування і розвитку особистості, коли первинна потреба і базисний механізм функціонування психіки, спрямованого на виживання може призвести до патологічного його вираження і застосування, коли розвиваються патологічні нарцисичні тенденції, і досягнення власного благополуччя відбувається не шляхом власного розвитку, і вдосконалення, а через приниження інших, яке стає можливим за умов ще однієї риси, притаманної патологічному нарцисизму – відсутності співчуття і емпатії щодо інших людей, коли знову спостерігаємо певне співвідношення і конфігурацію когнітивно-емоційних зв'язків, що відповідає сформованим патернам поведінки А-7-8, згідно з класифікацією П. Кріттенден.

Опираючись на наведений приклад, враховуючи заданість представлених егоцентричних потреб, конкретизація завдання для батьків у процесі взаємодії з дітьми буде полягати у наступному:

- навчити дітей толерувати реальність, в якій не усе може бути за твоїм бажанням, тобто допомогти дітям переживати фрустрацію незадоволення потреб;
- навчити дітей адекватним соціально-екологічним способам саморегуляції щодо усунення власних дискомфортних станів, навчити навичкам психологічного відновлення [7,80-89], в яких не порушуються інтереси інших людей, коли краще просити про допомогу, ніж звинувачувати інших і приписувати їм негатив і чинити помсту за свій дискомфорт.
- навчити дітей усвідомлювати власні переваги, свою парціальну «найкращість», а не тотальну, упереджувати розвиток

злаякісної ідеалізації, яка заганяє у неможливість прийняти і толерувати реальних людей, з їх перевагами і недосконалостями водночас із прийняттям самого себе у поєднанні своїх сильних і слабких сторін.

Емоції і когніції створюють сенс, зміст, контекст, у якому виникає активність людини, - вербальна, тілесна, поведінкова.

- навчити дітей поведінкових реакцій на основі вміння опрацьовувати емоції, тобто, важливо навчитися наступного: розпізнати, усвідомити, назвати, тобто позначити емоцію, тим самим почати когнітивне її опрацювання і «потримати», потерпіти, пошукати варіант адекватного, асертивного відреагування згідно з етикою, правилами, соціально-екологічними засадами.

Список використаних джерел

1. Боллас К. Тень об'єкта – Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки, 2019. – 332 с.
2. Бріш К.Г. Розлади прив'язаності від теорії до терапії/ Посібник. – Львів: 2012. – 314 с.
3. Бройнинг Л. Гомони щасття. Як приучити мозг виробляти серотонин, дофамин, ендорфин і окситоцин. – Кишинев, ООО «BBDO», 2016. – 232 с.
4. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2004. — 464 с.
5. Лещинська О.А. Феноменологія психологічної залежності в деструктивних культах релігійного типу: монографія/О.А.Лещинська – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. – 216 с.
6. Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика / Пер.с англ. – .: Класс, 1998. – 438 с.
7. Навички для психологічного відновлення. Керівництво для роботи. Україно-швейцарський проект: «Психічне здоров'я для України». Переклад і видання: Львів, 2021. – 192 с.
8. Огден Т.Г. Творче прочитання. Есеї про основоположні праці / Переклад з англ. Сюзанна Накрийко. – Львів: Літопис, 2019. – 216 с.

References

1. Bollas K. (2019). Tin obiektu [The object's shadow]. – Kyiv: Vydavnytstvo Rostyslava Burlaky, 332 (in Ukrainian).
2. Brish K.H. (2012) Rozlady pryv'язanosti vid teorii do terapii. [Attachment disorders from theory to therapy] / Posibnyk. – Lviv, 314 (in Ukrainian).
3. Broining L. (2016) Hormony schast'ia. Kak priuchit mozg vyrabatyvat serotonin, dofamin, endorfin i oksitotsin. [The hormones of happiness. How to train brains to produce serotonin, dopamine, endorphins and oxytocin]. – Kishinev, ООО «BBDO», 232 (in Russian).
4. Kulikov L.V. (2004) Psykholohichna lichnosti. Voprosy psikhologicheskoi ustoichivosti i psikhoprofilaktiki: uchebnoie posobiie. [Psychohygiene of the individual. Questions of psychological stability and psychoprophylaxis: A textbook]. — SPb.: Piter, 464 (in Russian).
5. Leshchynska O. A. (2019) Fenomenolohiia psyholohichnoi zalezhnosti v destruktivnykh kultakh relihiinoho typu: monohrafiia. [Phenomenology of psychological dependence in destructive cults of religious type: monograph] – Ivano-Frankivsk: Symphonia forte, 216 (in Ukrainian).
6. Mak-Williams (1998) H. Psikhоanaliticheskаia diagnostika [Psychoanalytic diagnosis] – Klass, 438 (in Russian).
7. Navychky dlia psykhologichnogo vidnovlennia. Kerivnytstvo dlia roboty. Ukraino-shveitsarskyi proekt: "Psykhichne zdorovia dlia Ukrainy" (2021) [Skills for psychological recovery. Work guide. Ukrainian-Swiss project: "Mental health for Ukraine"]. Lviv, 192 (in Ukrainian).
8. Ohden T.H. (2019) Tvorche prochyttannia. Esei pro osnovopolozhni pratsi [Creative reading. Essays on fundamental works]. – Lviv: Litopys, 216. (in Ukrainian)

Резюме

Романец З. А. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет «Львівська політехніка»

ПСИХОГИГИЕНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РОДИТЕЛЬСКО-ДЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье говорится о задачах формирования саногенного потенциала личности в родительско-детских отношениях, опираясь на современные наработки теории привязанности, с учетом когнитивно-эмоциональных связей в формировании адаптивных социально-экологических способов удовлетворения базисных потребностей психогомеостатической направленности, путем становления когнитивных процесов: ментализации, символизации, рефлексии служащих интеграции положительного и отрицательного опыта личности.

Ключевые слова: саногенный потенциал личности; психологическая устойчивость личности; психологический гомеостаз личности; психогомеостатические характеристики психики; патогенный потенциал личности; стресс-реакция.

Summary

Romanets Z. O. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, National University «Lvivska Polytechnica»

PSYCHOHYGIENIC ASPECTS OF PARENT- CHILD RELATIONS

Introduction. The issue of forming a healthy personality remains extremely relevant nowadays: both physically, mentally, socially. It is caused by asocial and antisocial manifestations that are spread even among primary school children and teenagers. Bullying, violence, alcoholism, addiction to drugs and/or the Internet also increase the level of signs of victimlike and suicidal behavior not only among teens but also among children of primary school age. It is about the task of ensuring the persistence of the psyche as the most important human organ responsible for managing the processes of adaptation to the environment (mainly social, under difficult socio-economic and socio-political conditions that would be unemployment, material losses, and shortages; due to wars – home-, property- and health loss, break of important social ties; in the face of various natural disasters – floods, earthquakes, fires, pandemics, etc.).

Purpose. The article aims to fill in the content and specify the task of forming the sanogenic potential of the individual as a mental formation of the individual with the outline of the creation and formation of the mental apparatus and mental tools of the individual to maintain its mental homeostasis as a resultant effect of the manifestation of the sanogenic potential of the individual in the context of his psycho-hygienic competence and guidelines for practical implementation, which is formed in the parent-child relationship.

Methods. Leading research methods are analysis and synthesis of theoretical concepts, modern developments in practical psychology and psychotherapy, scientific developments in the theory of attachment, materials of supervisions with factual, empirical material, webinars furthermore presentations of modern leading experts in trauma therapy, psychodrama therapy, attachment theory for the consideration of the phenomena of the psyche, ontogenesis, interpersonal interaction, and influence.

Originality. The scientific novelty and practical significance of the study are that the idea of the formation of the psyche in phylogeny is associated with the emergence of socially dependent self-personality, which appears as a system-forming factor of the psyche in general and self-awareness in particular. It is suggested that the provision of homeostasis I is the purpose and form of realization of the psychohomeostatic function of the psyche, which in the psychosomatic system of the human body can be distinguished from physiological homeostasis. Initially, the system I occurs through the relationship with the mother and attachment to her. According to modern psychoanalytic developments, the mother plays the role of a transformational object, which transforms the child's world into an organized information system simultaneously with an integrated, holistic "self" of the child or in case of insufficient sensitivity of the mother variable manifestations of unreliable attachment are formed. This will influence the further relations of the personality in its adult life, which also correlates with its psychohomeostatic characteristics, and thus with the level of sanogenic potential of the personality.

The statement is made about the presence of parental issues and difficulties in ensuring the development of systemic characteristics of children's psyche, namely, the appropriate level of integration of emotional and cognitive processes, reflexive ability, mentalization processes, and symbolization of experience. Parents generally, for the most part, fail to monitor how children self-regulate, self-reassure, which psychological protections they apply. They fail to track and analyze not only internal mental regulatory processes but also children's external behavioral patterns and reactions to the frustration of one or another need, ways to respond to stress, deprivation, etc. However, these mental mechanisms and programs are internal mental tools for processing and responding to stressful situations that require self-regulatory potential, psychological stability and flexibility, which are the components of the sanogenic potential of the individual.

Mechanisms of psychological protection and cognitive processes of mentalization, symbolization, and reflection are manifested as psychological tools that serve to maintain psychological homeostasis of the individual, which can be maintained constructively or destructively, contributing to the formation of sanogenic or pathogenic potential of the individual depending on the age tasks of personality development, the context of the interaction with the social environment, first of all, with parents. The typology of needs of the person, which satisfaction can promote the formation of either sanogenic or pathogenic potential of the person is presented.

Conclusions. Further research is the task of developing methodological support for the implementation of educational programs for parents and the general public to provide them with theoretical and practical assistance in fulfilling the task of forming sanogenic potential of the individual, especially in parent-child relationships, in which the psychohomeostatic characteristics of the psyche system of the child's personality of sanogenic or pathogenic content are formed.

Keywords: sanogenic potential of personality; psychological stability of personality; psychological homeostasis of personality; psychohomeostatic characteristics of the psyche; pathogenic potential of the individual; stress response

Received/Поступила: 22.04. 21.

Свідерська О. І. кандидат політичних наук, старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології НУ «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

Кочетова К. С. студентка II курсу спеціальності «Психологія»; НУ «Львівська політехніка»

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ОСІБ, ЩО НАДАЮТЬ ДОМЕДИЧНУ ДОПОМОГУ

Розглянуто основні чинники психологічної ресурсності осіб, що надають домедичну допомогу. Визначено, що головними чинниками, що можуть впливати на стан саморегуляції емоційних станів реагувальника-мотоцикліста є певний рівень його особистісної тривожності та фрустрації.

Ключові слова: домедична допомога; екстремальна психологія; психологічна стійкість; особистісні ресурси; стресостійкість.

Вступ. Однією із актуальних тем дослідження у сучасній психологічній науці є вивчення особливостей надання домедичної допомоги, основним завданням якої є підтримання функціонування життя людини у критичній ситуації. В умовах постійного зростання рівня різноманітних ризиків у сучасному житті, в українському суспільстві формується новий напрям надання домедичної допомоги людям, що зазнали дорожньо-транспортної пригоди. Поруч із представниками таких професій, як рятувальник, пожежник, ліквідатор, та ін., реагувальники-мотоциклісти практичного кожного дня піддаються негативному впливу з боку численних стресових факторів: емоційного напруження, виконання термінових завдань, прийняття інколи дуже не простих рішень, надання домедичної допомоги травмованим особам, підтримка життя важко травмованих до моменту прибуття карети швидкої допомоги, та ін. Вважаємо, що для виконання завдань, особами, які постійно перебувають в умовах психологічного напруження необхідно володіти стресостійкістю, добре розвинутою силою волі, внутрішньою мотивацією, вмінням не просто відслідковувати власний емоційний стан, але й вчасно оновлювати психологічні ресурси, тощо.

До слова, вперше ідея щодо необхідності підрозділу, до якого б входили реагувальники-мотоциклісти втілювалась у Ізраїлі («United Hatzalah»). Сьогодні ж практично у всьому світі практикується формування таких підрозділів, які входять до структури екстреної медичної допомоги. В Україні діяльність реагувальників-

мотоциклістів виконується здебільшого волонтерами, членами небагатьох громадських організацій: «Мотодопомога», «Motohelp», «Moto health», та ін.

Метою статті є визначити основні чинники психологічної стійкості осіб, котрі надають домедичну допомогу.

У ході написання статті були поставлені **такі завдання**: розкрити поняття психологічної й особистісної ресурсності, визначити основні чинники, котрі можуть впливати на її формування у осіб, що надають домедичну допомогу; виявити взаємозв'язки стресостійкості, тривожності й особистісної ресурсності реагувальників-мотоциклістів.

Теоретичне підґрунтя. Проблематикою дослідження психологічних особливостей осіб, котрі виконують професійні завдання займалися такі науковці: Приходько І.І., Посохова Я.С., Тімченко О.В., Мансури О.В., Врублевський А.В., Гермацкая Е.И., Гагдиш Д.Т., Ильин Е.П., Кучеренко С.М., Месников В.И., Приходько Ю.О.

У дослідженні було використано переважно загальнонаукові **методи дослідження**: аналізу й синтезу, при дослідженні поняття психологічної стійкості й основних її складових; індукції та дедукції – через призму спостереження за навколишнім середовищем й особливостями вияву поведінки реагувальників-мотоциклістів у ситуації надання домедичної допомоги; абстрагування, через призму дослідження психологічної стійкості як індикатора діяльності волонтерської організації, визначення її мотиваційної

основи, що може змінюватись під впливом зовнішнього середовища.

Результати і обговорення. Передусім варто наголосити на тому, що тематика стійкості вже понад 50-ти років зустрічається у багатьох напрямках наукових досліджень: психіатрії, психології здоров'я, кризових ситуацій, позитивній психології. Проблема психологічної стійкості дозволяє вивчати той бік розвитку особистості, який дозволяє максимально підтримувати особистісне психологічне благополуччя та здоров'я в умовах впливу травматичних ситуацій. Мова йде про визначення тих чинників, які обумовлюють механізми поведінки людини в екстремальних ситуаціях, аналіз рівня її адаптивності, опору, очікувань, стресостійкості, терпимості, сили волі й емоційної стабільності [8].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує питання емоційної саморегуляції, яка б забезпечувала осіб, що працюють у екстремальних ситуаціях від негативних впливів стрес-факторів й забезпечувала їм можливість збереження опірності, орієнтації на виконання життєвих цілей, готовності до саморозвитку, та ін. Ще одним вагомим напрямом дослідження психологічної стійкості вважається напрям вивчення посттравматичного стресового розладу у контексті психіатрії катастроф та клінічної психології. Зокрема мова йде про виявлення факторів попередження його утворення. Відтак можемо говорити про такі зовнішні чинники, що суттєвим чином знижують психологічну стійкість: стихійні лиха, катастрофи, спричинені людиною (війна, тероризм), епідемія хворіб (протягом 2020–2021 рр. яскравим прикладом є пандемія, спричинена вірусом Covid-19), та ін. У контексті індивідуальних психологічних переживань прийнято визначати взаємозв'язки психологічної стійкості із дитячими травмами, тривожними та афективними станами, генетичними факторами, та ін. В загальному більшість досліджень вказують все-таки на те, що у кожної людини існує певний період у житті, коли вона здатна у більшій мірі відчувати стрес, відтак рівень її особистісної психологічної стійкості падає.

У ході нашого дослідження, особливу увагу приділено трьом вагомим чинникам, які, на нашу думку мають тісні взаємозв'язки: стресостійкості, особистісній психологічній ресурсності й індивідуальним

особливостям (н-лад. тривожність, фрустрація, агресивність). По-перше, варто пригадати, що перші ґрунтовні відкриття по відношенню до поняття стресу належали Г. Сельє. Завдяки його наукового внеску було доведено, що організм людини має здатність проявляти доволі неспецифічну реакцію організму на зовнішні подразники (зниження рівноваги). Відтак, визначено три стадії дії стресу: стадія тривоги (подразник викликає стрес, починаючи діяти на організм, з'являються такі ознаки пришвидшується дихання, пульс, змінюється рівень тиску, погіршуються увага, пам'ять, мислення), починає формуватися мобілізація усіх ресурсів організму; стадія опору (формується при умові, коли подразник продовжує свою дію), організм займає захисну позицію, намагаючись втримати рівновагу, внутрішні ресурси особистості починають боротися із стрес-факторами; стадія виснаження (постстрес - порушення адаптаційного процесу), при тривалій дії впливу одного і того ж стресора, навіть, якщо організм вже пристосувався до нього, енергія, необхідна для адаптації людини для таких умов, може повністю вичерпатися, що у свою чергу може призвести до колапсу [2].

У сучасній науковій літературі термін «стрес» використовується принаймні у трьох значеннях: розуміння стресу із позиції будь-яких зовнішніх стимулів або подій, що викликають у людини напругу або надмірне збудження нервової системи; стрес як частина суб'єктивної реакції, що відображає внутрішній психічний стан напруги і збудження. Цей стан здебільшого інтерпретується через призму емоційних реакцій і копінг стратегій. Згадувані процеси можуть сприяти розвитку й удосконалюванню функціональних систем, а також викликати психічну напругу; по-третє, стрес може бути фізичною реакцією організму на запропоновану вимогу або шкідливий вплив. Функцією цих реакцій, швидше за все є підтримка поведінкових дій і психічних процесів по відношенню до подолання цього стану. В загальному, стресостійкість із соціально-психологічної позиції – збереження здатності до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я. Відтак, основним критерієм стресостійкості людини є рівень її

спроможності до пристосування в складному і вимогливому світі [6].

Оскільки робота реагувальника-мотоцикліста передусім стосується системи «людина-людина», варто зазначити, що на рівень її стресостійкості можуть впливати такі фактори: 1) сприйняття та осмислення одночасних комунікацій різноманітного характеру; 2) специфіка поведінки клієнтів; 3) постійна зміна ситуацій у процесі діяльності та спілкування; 4) взаємодія з різними соціальними групами [1]. У випадку екстремальної ситуації, якою можна вважати ДТП із особливо важкими наслідками, волонтерам нерідко доводиться надавати й психологічну підтримку. Одним із факторів збільшення стресу для реагувальників у той момент є високий рівень відповідальності, особливо за перебіг процедури супроводу, особливостей та специфіки обставин, в яких здійснюється допомога, тощо. Підсумовуючи, наголосимо, що стресостійкість – це індивідуальна здатність організму людини зберігати нормальну працездатність під час дії стресора, головними психологічними компонентами якої є соціальна, поведінкова й особистісна (інтегративна й узагальнююча характеристика) складові. Вважаємо, що саме ці ключові елементи відіграють найбільш значущі ролі у формуванні стійкості індивіда до стресу.

Другою характеристикою, якою, на нашу думку, повинні володіти реагувальники-мотоциклісти є висока психологічна ресурсність. Водночас варто визначити, що інколи у психологічних дослідженнях зустрічаємо тлумачення психологічної ресурсності через призму розуміння особистісних ресурсів. Так, дослідниця Сокольська М. розуміє особистісні ресурси як специфічні підсистеми субсистемних рівнів особистого здоров'я. На переконання дослідниці, особистісні ресурси дозволяють особі, що здійснює професійну діяльність (у нашому випадку – волонтерську), утримувати внутрішню рівновагу, забезпечуючи відчуття наповненості та сенсу її життя [4]. Власне, у психологічній науці до таких особистісних ресурсів прийнято відносити фізіологічні характеристики особистості, особливості її когнітивних процесів, особистісні якості, наявність соціальної підтримки, фінансове благополуччя, та ін.

Досить часто у теоретичних дослідженнях ресурс стає одним із

визначальних характеристик особистості, акцентуючи на тому, що при психологічній допомозі головно прийнято опиратись саме на «ресурси клієнта» [5, с. 184] (у нашому випадку – реагувальників). Водночас варто зауважити, що те, наскільки особа, котра працює у екстремальних ситуаціях здатна розуміти й довіряти власним ресурсам, може визначити ступінь конструктивного долаття кризи. Відтак, ідеться вже не лише про вивчення психологічних ресурсів особи, про що наголошує О. Штепа, але й про саму психологічну ресурсність, як здатність особистості їх актуалізувати [7, с.382]. На думку дослідниці, психологічна ресурсність – уміння людини актуалізувати власні ресурси, тобто свідомо оперувати ними, а саме: знати їх, уміти вміщувати й оновлювати [7, с. 384]. Загалом, як уже нами зазначалось, що для роботи в екстремальних ситуаціях дійсно необхідно володіти певними стійкими індивідуально-психологічними характеристиками задля забезпечення себе від наслідків негативних впливів: психологічною гнучкістю, адаптивним потенціалом, психічною стійкістю, тощо [3, с. 155]. Отже, психологічна стійкість особистості – це одне із мультифакторних понять у психології, котре вміщає у собі велику кількість індивідуальних характеристик, що дозволяють особі пристосовуватись до зовнішніх змін оточуючого середовища, протидіяти негативним впливам, що безпосередньо здійснюються на психіку і діяльність індивіда.

Метою нашого емпіричного дослідження було визначити взаємозв'язки між індивідуальними характеристиками мотоциклістів-реагувальників та рівнем психологічної ресурсності. Вікова категорія досліджуваній коливається від 26 до 45 років: в групі від 26–35 років – 52,6%; в групі від 36–45 років – 47,4% респондентів. Серед усіх досліджуваних, в опитуванні взяло участь 21,1% – жінок й 78,9% – чоловіки. Дослідження проводилось у соціальних мережах, шляхом заповнення респондентами google-форми. Для збору емпіричних даних було використано тест «Самооцінки психічних станів» (Г. Айзенка), «Опитувальник психологічної ресурсності особистості» О. С. Штепи та «Тест на стресостійкість».

У результаті аналізу емпіричних даних, виявлено, що 45 % опитаних нами респондентів володіють високим рівнем

стресостійкості, для решти 55 % переважаючим є середній рівень стресостійкості. У порівнянні із особами, котрі мають високий рівень даного показника, вони характеризуються помірним рівнем регуляції в стресових ситуаціях. Вони здатні володіти і стримувати власні емоції, але при надмірному перенавантаженні стресовими ситуаціями можуть траплятися випадки, коли незначні події порушують їхню емоційну рівновагу. Власне кажучи цікавими також виявились кореляційні зв'язки із шкалою стресостійкості. Отже, визначено, що високий рівень стресостійкості мотоциклістів-рятувальників не залежить від прагнення допомагати іншим ($r = -0,62$; $p < 0,05$). Зворотний кореляційний зв'язок між цими показниками вказує на те, що бажання допомагати іншим швидше сформоване у осіб із середнім рівнем саморегуляції. Що настановує на думку, що волонтерська діяльність досліджуваних осіб не ґрунтується на альтруїзмі, а швидше може мати цілком усвідомлений мотив діяльності.

Враховуючи специфіку цієї волонтерської діяльності, й те, що достатньо висока кількість осіб володіє високим рівнем саморегуляції, варто наголосити на тому, що зворотний зв'язок між стресостійкістю і загальним показником ресурсності ($r = -0,51$; $p < 0,05$) також вказує на те, що чим більше реагувальникам-мотоциклістам притаманні врівноваженість, стриманість, високий рівень саморегуляції і усвідомлення своїх емоцій, чим більше вони усвідомлюють відповідальність за власні вчинки і життєвий вибір, тим у них нижчим є рівень власної ресурсності. Звичайно, що реагувальники із високим рівнем стресостійкості можуть мати стійкі переконання, впевненість в особистих життєвих позиціях, а також досить спокійно ставитися до зовнішніх обставин, однак, як показує дослідження, у таких умовах вони мають певні труднощі із особистим рівнем психологічної ресурсності. Отже, попри те, що володіючи високим рівнем саморегуляції, вони спроможні належним чином адаптуватися до реалій та досить швидко можуть реагувати у нестабільних кризових ситуаціях, у них може швидше формуватися емоційне вигорання.

Доведено, що у рятувальників-мотоциклістів із високим рівнем

саморегуляції переважає високий рівень тривожності ($r = 0,51$; $p < 0,05$), а також високий рівень фрустрації ($r = 0,50$; $p < 0,05$). Під поняттям тривожності у психологічній науці прийнято розуміти психічний стан емоційної напруги, настороженості, хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини і недооцінювання себе у ситуаціях очікування, невизначеності або передчуття неясної загрози значущій рівновазі особистості. При такому кореляційному зв'язку важливо звернути увагу на те, що ймовірно діяльність реагувальників-мотоциклістів дійсно у великій мірі залежить від рівня саморегуляції, й від того наскільки волонтери раціоналізують власну діяльність. Зокрема також варто наголосити на тому, що гіпотетично надання домедичної допомоги може бути бажанням побороти певні страхи та переживання. До слова, серед загальної кількості досліджуваних було виявлено середній рівень тривожності у 57,9% досліджуваних, у 15,8% – високий рівень. Також за допомогою кореляційного аналізу було визначено, що у осіб, котрі на нижчому рівні розвинута саморегуляція, у більшій степені є вираженою агресивність ($r = -0,50$; $p < 0,05$).

Ще одним із вагомих показників у дослідженні психологічних особливостей осіб. Що надають домедичну допомогу, на нашу думку є фактор особистісної психологічної ресурсності, розумінні цих ресурсів, вміння відновлюватись після пережитого стресу, тощо. Наголосимо, що володіння психологічною ресурсністю виявляється у здатності особи до саморозвитку, умінні бути компетентною у життєвих та професійних питаннях, проявляти автономію у прийнятті рішень, самодостатності у доланні складних життєвих ситуацій, умінні підтримувати та надихати інших, умінні бути творчою та досягати успіху, тощо. Отримані результати проведеного дослідження виявили, що у 5 % респондентів є низький рівень особистої ресурсності, у 80 % рівень ресурсності є середнім, відповідно 15 % респондентів володіють високим рівнем психологічної ресурсності.

Під час кореляційного аналізу виявлено, що загальний рівень особистісної психологічної ресурсності є вищим у людей, котрі мають нижчий рівень тривожності ($r =$

– 0, 79; $p < 0,05$), також у людей, які мають низькі показники фрустрованості ($r = -0, 54$; $p < 0,05$). Дослідження показало, що у переважній більшості мотоциклістам-реагувальникам властивий низький рівень прояву цього фрустрації. Однак варто також наголосити й на тому, що особи із середнім рівнем фрустрації схильні звинувачувати себе у неприємностях, які відбулися, навіть якщо на це немає достатніх причин. Респонденти із низьким проявом цієї характеристики зазначили, що вони схильні вчитися на власних помилках та не повторювати негативний досвід, у них іноді виникає почуття розгубленості, проте їм під силу самостійно його подолати. Здебільшого вони вважають, що безвихідних ситуацій не існує, а неприємності даються задля здобуття нового досвіду й загартовування характеру.

Висновки. Підсумовуючи, можемо акцентувати, що волонтерська діяльність реагувальників-мотоциклістів має кілька суперечливих чинників. Зокрема, у контексті даного дослідження виявлено, що реагувальники-мотоциклісти достатньо добре володіють саморегуляцією. Також

було виявлено, що у переважній більшості досліджуваних рівень особистісної ресурсності також є на середньому рівні. Однак наявні кореляційні зв'язки настановляють на роздуми про те, що все-таки діяльність реагувальників-мотоциклістів може бути пов'язана не із бажанням допомагати людям, так би мовити із альтруїстичних поглядів, а зумовлена швидше особистим зацікавленням: можливістю подолати свою тривожність, фрустрацію, страх перед небезпекою, чи можливістю відчуття адреналіну у екстремальних умовах. Відтак постає питання про необхідність подальшого дослідження, включення у нього більшої кількості показників, в тому числі мотиваційних. Основними детермінантами психологічної стійкості можемо визначити відповідальність, ресурсність, життєвий досвід, психологічну готовність до дій в екстремальних умовах, саморегуляцію, активність, впевненість у собі, індивідуальний бар'єр психічної адаптації, що включає соціальні і біологічні можливості.

Список використаних джерел

1. Ильин Е. П. Психология для педагогов. Москва : Санкт Петербург: Питер. 2012. 640 с.
2. Науменко Е.В., Вигаш М, Поленов А.Л. и др. Онтогенетические и генетико-эволюционные аспекты нейроэндокринной регуляции стресса. Новосибирск: Наука. 1990. 230 с.
3. Свідерська О. І. Психологічні особливості адаптивного потенціалу осіб, котрі працюють в умовах екстремальних ситуацій. *Вісник Національного університету оборони України*, 2020. № 1-54. С. 153–159.
4. Сокольська М. В. Особистісне здоров'я професіонала. Харків. 2012. 500 с.
5. Солдатов Е. А. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости : монография. Москва : Академический проект; Трикта. 2004. 267 с.
6. Чернишук, Г. М. Особливості дослідження первинної стресостійкості особистості. *Проблеми емпіричних досліджень у психології*, 2008. № 1. С. 92–98.
7. Штепа О.С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*. Випуск 39. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. С. 380-399.
8. Belashevaa I., Petrova N. Psychological Stability of a Personality and Capability of Tolerant Interaction as Diverse Manifestations of Tolerance. *International Journal of Environmental & Science Education*, 2016. Vol. 11, No. 10. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1114747.pdf>

References

1. Iljin Ye. P. (2012). Psychologia dla pedahohov [Psychology for teachers]. Sankt Peterburg: Piter. (In Russian).
2. Naumenko Ye. V. Vigash M, Polenov A. L., ets. (1990). Ontogeneticheskiye I henetiko-evolyctonnyie aspekty nejroendokrynnoj regulatcii stressa [Ontogenetic and genetic-evolutionary aspects of neuroendocrine regulation of stress]. Novosybirsk: Nauka. (In Russian).
3. Sviderska O.I. (2020). Psycholohichni osoblyvosti adaptvnoho potencialu osib, kotri pracvyti v umovach ekstremalnykh sytuatcii [Psychological features of adaptive potential of people working in extreme situations]. *Visnyk Nacionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Vol. 1 – 54: 153–159*. (In Ukraine).
4. Sokolska M.V. (2012). Osobystisne zdorovja profesionala [Personal health of a professional]. Kharkiv. (In Ukraine).

5. Soldatova Ye. A. (2004). Struktura I dinamika normativnogo krizisa perechoda k vzroslosti [The structure and dynamics of the normative crisis of the transition to adulthood].: monografiia. Moskva: Akademicheskij proekt; Triksa. (In Russian).
6. Chernyshuk H.M. (2008). Osoblyvosti doslidzennja pervynnoi stresostijkosti osobystosti [Features of the study of primary stress resistance of the individual]. *Problemy empyrnych doslidzenj u psihologii* (1): 92-98. (In Ukraine).
7. Shtepa O.S. (2018). Opytuvalnik psiholohichmoi resursnosti: rezultaty rozrobky i aprobacii avtorskoj metodyky [Questionnaire of psychological resourcefulness of personality: results of development and approbation of author's technique]. *Problemy suchasnoi psuholohii*. Vypusk 39. Zbirnyk naukovych prac K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu imeni H.S. Kostjuka NAPN Ukrainy: 380–399ю (In Ukraine).
8. Belashevaa I., Petrova N. (2016). Psychological Stability of a Personality and Capability of Tolerant Interaction as Diverse Manifestations of Tolerance. *International Journal of Environmental & Science Education*. Vol. 11, No. 10. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1114747.pdf> (In English).

Резюме

Свидерская О. И. кандидат політичних наук, старший преподаватель кафедры теоретической и практической психологии НУ «Львовская политехника»
Кочетова К. С. студентка II курса специальности «Психология»; НУ «Львовская политехника»

ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЛИЦ, ОКАЗЫВАЮЩИХ ДОМЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩЬ

Рассмотрены основные факторы психологической ресурсности лиц, оказывающих домедицинскую помощь. Определено, что главными факторами, которые могут влиять на состояние саморегуляции эмоциональных состояний регулятора-мотоциклиста есть определенный уровень его личностной тревожности и фрустрации.

Ключевые слова: домедицинская помощь; экстремальная психология; психологическая устойчивость; личностные ресурсы; стрессоустойчивость.

Summary

Sviderska O. PhD in Political Science, assistant Professor, Department of Theoretical and Practical Psychology National university Lviv Politechnic
Kochetova K. student of Psychology National university Lviv Politechnic

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE OF PERSONS, WHAT PROVIDE HOMEMADE CARE

Subject save a person's life is an important area of research of modern psychology. Its importance is to maintain the functioning of human life. In connection with the increasing number and severity of consequences of emergency situations, special attention is paid to savior - motorcyclists, the primary responsibility of volunteering which is to save lives of people who have experienced the dangers on the road. The main objectives of the savior - motorcyclists are: to be the first to arrive at the scene to perform emergency and urgent measures to rescue and evacuate the victims of the accident, provide pre-medical care to the injured, minor life support of the seriously injured before the arrival of the ambulance and psychological support. Thus, to the psychological characteristics of volunteers formed additional requirements. In particular, we are talking about the need to develop stress resistance, psychological stability, personal resourcefulness, high self-regulation of emotional states, and so on.

It is determined that pre-medical care is one of the most important actions of the responder who first arrives at the scene. The main purpose of the responder is to eliminate the causes that threaten the life of the victim, remembering the basic principles of assistance: calm, determination, speed, thoughtfulness, correctness, because the most important rule of his work is the principle of harm.

After analyzing the psychological characteristics of savior - motorcyclists, which are most relevant in their professional activities, we can identify the main qualities, such as: motivation, emotional stability, will, anxiety, possible stress, emotional and professional burnout, and others. It should be noted that the psychological characteristics of the savior - motorcyclists are constantly influenced by additional external factors, namely: accidents, weather conditions, human losses, severe injuries, which mostly lead to certain psychological problems. There is a correlation between savior – motorcyclists stress, psychological resourcefulness and personal anxiety.

Key words: home care, extreme psychology, psychological resilience, personal resources, stress resilience.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
 Received/Поступила: 14.04. 21.

Сковира О. П. викладач кафедри морально-психологічного забезпечення Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0002-5515-6104>

Калениченко Р. А. кандидат психологічних наук, доцент, Київський національний університет будівництва і архітектури
<https://orcid.org/0000-0001-9222-317X>

Берташ М. І. викладач кафедри психології та соціології Університету державної фіскальної служби України
<https://orcid.org/0000-0002-5554-2531>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

У статті представлено результати дослідження особливостей соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців сучасного закладу освіти в умовах пандемії.

Ключові слова: пандемія COVID-19; соціально-психологічний супровід; професійне становлення майбутніх фахівців; супровід здобувача освіти; пандемія.

Вступ. Пандемія змінює світ і змінює формати роботи психологічної спільноти. Введення (як і відміна) карантинних обмежень, самоізоляція самотніх і родин породжують нові психологічні феномени і тенденції. Розгортаються дистанційні психологічні дослідження, змінюється система освіти, запроваджуються медіа-опосередковані форми праці – все це нові контексти, які потребують рефлексії, осмислення й пошуку обґрунтованих відповідей. [1]. Освітня реформа актуалізувала нові вимоги до професійної підготовки фахівців, пов'язані з необхідністю переосмислення цілей освіти в напрямку від парадигми засвоєння знань, умінь і навичок до створення психолого-педагогічних умов для професійного становлення студентів, які забезпечували б їх готовність до саморозвитку, особистісної та професійної самореалізації в мінливих умовах сьогодення. Викладач нині повинен врахувати в процесі навчально-професійної діяльності не тільки психологічні особливості студентів, рівень розвитку їх пізнавальних здібностей, інтересів, якостей, а й зміни системи освіти, пов'язані з карантинними обмеженнями.

Метою статті є висвітлення особливостей соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців в умовах пандемії в сучасному закладі вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя. На сьогодні дослідженням різних аспектів проблеми соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців займалися багато вчених: виокремлення необхідних професійно значущих якостей працівника (І. Гриншпун, Т. Гура, Є. Климов, О. Лідерс, О. Сухарьов); дослідження професійного розвитку спеціаліста (Г. Абрамова, І. Вачков, М. Обозов); визначення сутності професійного розвитку особистості (Б. Ананьєв, Г. Балл, Е. Зеєр, Л. Мітіна, М. Пряжников, Н. Чепелева, Т. Яценко); визначення концептуальних положень психологічного супроводу як системи професійної діяльності психолога (Р. Бітянова, Н. Глуханюк, Р. Овчарова); виявлення детермінант професіогенезу майбутніх спеціалістів на етапі фахової підготовки (В. Бочелюк, Л. Шнейдер) [4].

На сьогодні усе частіше говориться про формування особистості сучасного полівалентного фахівця. Зокрема, мається на увазі, що сучасне суспільство все більше потребує творчої особистості, здатної до високого рівня адаптації та самореалізації, яка проектує своє майбутнє, свій шлях, ставить перед собою чіткі завдання самовиховання, самовдосконалення й самоосвіти. Вказана теза проходить майже через усі сучасні тенденції в педагогічній освіті.

Тенденціями змін у сфері освіти за І.

А.Зязюном є: світова тенденція зміни основної парадигми освіти; світова тенденція гуманізації освіти; світова тенденція інтеграції; тенденція повернення до традицій вітчизняної освіти й культури, в яких спостерігається потужна «методологія і методика», добре організована гуманітарна освіта на єдності вітчизняної і світової культур [3].

Наступною тенденцією в педагогічній освіті є перехід від традиційної до концептуальної педагогіки, при якій мислення майбутніх учителів відрізняється від раціонально-прагматичного тим, що спрямоване на глибинне розуміння смислу закладених у них ідей, проникнення у сутність пропонованих принципів реалізації наукових задумок.

Ще одна тенденція: випереджувальний розвиток сучасної педагогічної освіти, орієнтований на нові умови інформаційного суспільства, зростаючий динамізм освітніх реформ з одночасним розширенням варіативності національних, міждержавних, міжвузівських підходів, рішень, позицій, моделей в руслі єдиних, проте не уніфікованих, суспільних перетворень вищої школи.

Наступна тенденція: широке впровадження методів інноваційного і розвиваючого навчання, орієнтованих на розвиток творчого потенціалу особистості, зокрема побудова та реалізація індивідуальних моделей навчання студентів на основі поступового розширення можливостей самостійного вибору дисциплін протягом періоду навчання, врахування індивідуальних особливостей студентів та потреб ринку праці [4].

Акредитація вищих навчальних закладів та покращення якості освіти на даний час все більше залежить від міжнародної діяльності університетів: модернізація навчальних програм з метою підвищення рівня підготовки фахівців та забезпечення мобільності; обмін викладачами та студентами; корегування змісту освіти, впровадження новітніх технологій навчання, використання сучасних методик оцінювання знань студентів, наприклад, тестових форм контролю; здійснення сертифікації для взаємного визнання дипломів.

Однак на сьогодні недостатньо досліджено саме таке середовище, яке у свою чергу має вибудовуватися навколо інтересів

учня та виконувати функцію адаптації ВНЗ до індивідуальних особливостей і суб'єктивних потреб студентів. Реалії часу заставляють враховувати в сучасному закладі вищої освіти особливості соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців саме в умовах пандемії.

Методи дослідження. Для досягнення мети був використаний набір теоретичних методів: аналіз літератури; систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення.

Аналіз теоретичних та емпіричних даних з цього питання дозволяє операціоналізувати поняття «психологічний супровід» як комплексний метод, що забезпечує зовнішні умови для прийняття оптимальних рішень суб'єктом діяльності в різних ситуаціях життєвого вибору. Іншими словами, сенс соціально-психологічного супроводу полягає в тому, щоб навчити людину розв'язувати свої проблеми самостійно. Важливим положенням цього процесу є активізація саморозвитку суб'єкта діяльності, яка є необхідною умовою його професіоналізації (навчання). Отже, основними завданнями соціально-психологічного супроводу у ВНЗ є максимальне розкриття потенційних можливостей викладача й здобувача освіти, створення умов для повноцінного та максимального прояву позитивних сторін його індивідуальності й ефективної ампліфікації (збагачення) професійного (навчального) досвіду.

Методи психологічного впливу передбачають чималий спектр способів взаємодії з людиною, зокрема юридичні, економічні, ідеологічні, педагогічні та психологічні. У статті розглянуто лише психологічні аспекти цього процесу. Встановлено, що дієвим засобом супроводу є психологічний вишкіл, однією з найважливіших функцій якого є зменшення ступеня невизначеності та ентропії (кількості енергії, яка стала недоступною для здійснення соціальних змін і соціального прогресу). Сукупність теоретичних знань, практичних вмінь і навичок, які становлять зміст психологічного вишколу є суттєвим ресурсом життєвого середовища суб'єкта, залученого до професійної (навчальної) діяльності.

Підґрунтя соціально-психологічного супроводу становить єдність чотирьох функцій: діагностики суті проблеми, яка виникла; інформації стосовно природи проблеми та шляхів її розв'язання; консультації на етапі прийняття рішення й розробки стратегії вирішення проблеми; первинної допомоги на етапі реалізації розробленого плану [4].

Слід зазначити, що інформація, отримана в результаті проведення моніторингу, використовується лише як підґрунтя для прийняття певного рішення клієнтом. Проте накопичені та систематизовані у процесі моніторингу дані є унікальним матеріалом з онтогенетичної історії розвитку клієнта, що завжди збагачує його уявлення про власні психологічні ресурси й стратегію професіоналізації з метою подальшого використання в професійному консультуванні та стимулюванні професійного розвитку.

Наступний етап здійснення системи психологічного супроводу здобувача освіти передбачає використання техніки самофутурування в професію, яка належить до прийомів конструювання майбутнього. Використання цієї техніки дозволяє актуалізувати активність суб'єкта в побудові та реалізації можливих професійних ситуацій, подій, оскільки саме образ бажаного майбутнього виступає стимулом саморозвитку та самореалізації людини.

Інтегрованим елементом техніки самофутурування є побудова життєвої програми суб'єкта. Як модель наміченого ним життєвого шляху, ідеальний і бажаний образ майбутнього результату, життєва програма відбивають магістральні цілі, життєві плани та способи їхньої реалізації в певних видах професійної діяльності. Проектування, планування власної стратегії розвитку – процес індивідуально-особистісний, який не виносить примушення й формального ставлення, тобто не може здійснюватися без бажання та інтересу. Суб'єкт співвідносить себе із різноманітними соціальними умовами, формами, структурами життя, визначаючи власну траєкторію руху. Для того, щоб проект власного професійного становлення не перетворився в схему, необхідно, насамперед, чітко уявляти не лише кінцевий результат, але й способи його досягнення, шляхи, яким прагне йти людина, і ті об'єктивні та суб'єктивні ресурси, котрі

для цього знадобляться [5]. Важливим компонентом суб'єктивної картини професійного шляху є уявлення суб'єкта про характер детермінаційних зв'язків між подіями, які відбулися, відбуваються і будуть відбуватися в житті.

Проектування майбутнього здійснюється за допомогою таких процедур: інтерпретації емоційного стану, перегляду минулих рішень, самофутурування, планування часової організації майбутньої діяльності, репетиції майбутнього, наприклад, з використанням ролівої гри.

Професійна соціалізація випускників ЗВО уможливорюється успішним подоланням кризи переходу від навчальної до професійної діяльності. Умова подолання кризи – високий розвиток особистісної та предметної (фахової) рефлексії, прояв якої здійснюється засобами комунікації. Саме розвиток комунікативної компетентності визначає конструктивний або деструктивний вплив рефлексії на перебіг професійної соціалізації. Висока рефлексивність як така ще не забезпечує успішності професійної соціалізації. Комунікативна компетентність виступає ланкою, що опосередковує проявлення рефлексії у трудовому процесі. Висока рефлексивність у поєднанні з високою комунікативною компетентністю сприяє успішній професійній соціалізації; висока рефлексивність у поєднанні з низькою комунікативною компетентністю ускладнює цей процес. Відтак, успішний перебіг професійної соціалізації вимагає наявності двох необхідних умов (жодна з яких не є достатньою): 1) розвитку особистісної та соціальної рефлексії, 2) комунікативної компетентності [6].

Важливим тут є усвідомлення того, що зусилля у роботі психологічної служби освітнього закладу розподіляються на усіх суб'єктів освітнього середовища. Саме цілісна й врівноважена система стосунків і взаємодій освітнього закладу, його екологічність є підґрунтям ефективного становлення особистості, формування її життєстійкості й соціальної компетентності.

А тепер розглянемо, які особливості соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців саме в умовах нинішньої пандемії COVID-19.

Найвідомішими психологічними ознаками карантину як форми ізоляції є

сенсорна депривація, монотонія, одноманітність інтер'єру приміщення, дозвільний характер, гіподинамія, нудьга, похідними від яких може стати певний душевний дискомфорт і навіть депресія. Стрес, страх, панічні настрої, прояви агресії, які охопили вже мільйони мешканців різних країн світу і України в ситуації пандемії, свідчать про гостру потребу в наданні професійної психологічної допомоги дітям і дорослим. Тому основними завданнями роботи в цих умовах на думку В.Г.Панка, І.В.Марухіної, Романовської Д.Д. є: зменшення психоемоційного напруження; підвищення стресостійкості (резильєнтності); профілактика дискримінації і стигматизації інфікованих; формування позитивної життєвої перспективи [7].

Цікаві поради, які можна надати клієнтам, ми знаходимо у Інтернет-посібнику «Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19» за науковою редакцією В.Г. Кременя (координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка). Там радять таке: «Коли трапляється щось погане, ви відчуваєте слабкість і втрачаєте спокій. Прийміть це, не реагуючи, і спостерігайте, що відбувається. Раптово ви відчуєте потік енергії, який ніколи раніше не відчували».

Щоб знайти спокій, потрібно виробити звичку щодня давати собі відпочинок, споглядати красу, гармонію навколо й у собі. Душевний спокій – це стан гармонії зі світом та із собою. Але, насамперед, спокій – це баланс внутрішнього світу. Ви можете цілий день бродити (онлайн) в лісі й відчувати приплив сил. Або провести ранок у віртуальному торговому центрі й відчути себе стомленим. Від усього навколо виходить вібрація: від трави, бетону, пластика тощо. Вібрація бетонних торгових центрів й прокураних барів висмоктує з людини енергію, позбавляє її життєвої сили. У садів і лісів вібрація цілюща – вони відновлюють нашу життєву енергію. Вібрація церков і кафедральних соборів з'єднує людину з духовним світом, насичує духовною силою.

Отже, спокій, молитва, споглядання краси природи, переосмислення цінностей мають стати нашими основними психічними станами під час перебування у психічно напруженому середовищі.

Ще один аспект, пов'язаний з пандемією. Йдеться про інформаційний стрес, який буває двох типів: інформаційна

недостатність та інформаційна надмірність.

Обидва типи інформаційного стресу суттєво негативно впливають на психологічне здоров'я людини. У разі інформаційної недостатності особистість нервує, відчуває тривогу, занепокоєння. А при інформаційній надмірності (особливо при надлишкової інформації про жахливі події, впливи, наслідки) людиною оволодіває страх, розум починає сприймати увесь інформаційний потік некритично, увага концентрується навколо «болючої» проблеми, що, безумовно, виснажує психічно, сприяє розвитку хворобливої ригідності (фіксації на проблемі), знижує імунітет.

Отже, під час пандемії слід оптимально користуватися інформаційними ресурсами: черпати інформацію з авторитетних й достовірних джерел і в жодному разі не «накручувати» себе зайвою емоційно-руйнівною інформацією з випусків теленовин або соціальних мереж. Варто концентрувати увагу саме на коронавірусі, блокуючи свої особистісні ресурси, а слід розширювати свідомість, доволіно силою волі перемикаючи негативні думки на інші не менш важливі життєві явища.

У зв'язку з цим, варто згадати про розвиток позитивного мислення й саногенних почуттів (здивування, прощення, любові) [8].

Пандемія COVID-19 має істотні негативні соціально-психологічні наслідки. Заходи з протидії пандемії – масковий режим, соціальне дистанціювання, особливості перебування учнів і вчителів у закладі освіти, необхідність самоізоляції інфікованих тощо – можуть негативно впливати на організацію освітнього процесу.

Тому, головною метою соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців в умовах пандемії є допомога суб'єкту (клієнту) повноцінно реалізувати себе у професійній (навчальній) сфері.

Соціально-психологічний супровід професійного становлення майбутніх фахівців в умовах пандемії має здійснюватися відповідно до умов карантину в конкретному закладі освіти. За умови дотримання карантинних заходів зменшується кількість групових занять, а деякі здійснюються онлайн. Індивідуальне консультування та інші індивідуальні форми

роботи можуть відбуватися як онлайн, так і у безпосередній взаємодії.

Основними формами та технологіями роботи практичного психолога та соціального педагога з учасниками освітнього процесу можуть бути:

- консультування онлайн (з використанням програм Zoom, Skype, WhatsApp) з метою зниження можливих негативних ефектів (паніка, чутки, агресивні прояви);

- консультування за принципом «телефон довіри» через електронну пошту та оперативна допомога через соціальні мережі;

- діагностика через Інтернет з можливістю збору даних на єдиному ресурсі наприклад, тестування через Google-форми);

- психологічна просвіта та психопрофілактика шляхом створення цікавого відеоконтенту, прямих ефірів, вебінарів тощо;

- психологічна корекція з використанням та мобільних онлайн-тренажерів, онлайн-ігор (наприклад, для корекції та розвитку пізнавальних процесів);

- організація у дистанційній формі груп взаємодопоміжки для батьків, учнів, педагогів, підвищення стресостійкості в домашніх умовах, підвищення рівня комунікацій у сім'ї [7].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки: в сучасних умовах соціально-економічної кризи і карантинних заходів, пов'язаних з пандемією, істотно зростає роль соціально-

психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців, наданні соціально-педагогічної і психологічної допомоги всім учасникам освітнього процесу, збереженні їхнього соціального благополуччя і психічного здоров'я та забезпеченні реалізації завдань закладів освіти.

Основними завданнями соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців у цей період повинні бути: формування конструктивних способів вирішення складних життєвих ситуацій та адаптивних копінг-стратегій у всіх учасників освітнього процесу; стабілізація емоційної сфери особистості, формування позитивної життєвої перспективи; активізація процесів самопізнання, самосприйняття, саморегуляції і самоконтролю, побудова позитивного образу майбутнього; формування психосоціальної стійкості до стресу; профілактика дискримінації і стигматизації людей, які хворіють або перехворіли; надання своєчасної психологічної допомоги жертвам булінгу і цькування; запобігання емоційному вигоранню у батьків і педагогів; підвищення адаптаційних можливостей учителя до нових умов організації освітнього процесу; здійснення посередництва між закладом освіти, сім'ями та територіальними місцевими громадами щодо вирішення та попередження міжособистісних конфліктів, домашнього насильства.

Список використаних джерел

1. Дистанційна психологічна допомога і підтримка під час пандемії COVID19 / Матеріали семінару від 05.05.2020, Інститут соціальної та політичної психології НАПУ України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ispp.org.ua/2020/05/05/distancijna-psixologichna-dopomoga-i-pidtrimka-pid-chas-pandemi%D1%97-covid19-seminar-2/>
2. Калениченко Р. А. Вдосконалення технологій соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу у ВНЗ / Соціалізація студентської молоді в процесі професійної підготовки: Зб. наук. праць / [Ківенко Н.В., Богдановський І.В., Пилипенко О.І., Стасюк В.В., Тарапатова Н.М., Калениченко Р.А., Петухова І.О. та інші]; за заг. ред. Н.В. Ківенко. – Ірпінь: Вид-во Національного університету ДПС України, 2015. – С. 55-65 с.
3. Зязюн І. А. Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти / І. А. Зязюн // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки. - 2011. - Вип. 1.33. - С. 22-27. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2011_1.33
4. Калениченко Р.А., Льовкіна О.Г., Мустафасєв Г.Ю. Врахування сучасних тенденцій педагогічної освіти в соціально-психологічному супроводі професійного становлення майбутніх фахівців / Вісник НУОУ. Збірник наук. праць. – К.: НУОУ, 2019. – Вип. 1 (51). – С. 36–43.
5. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

6. Соціально-психологічний супровід академічної групи як засіб розвитку культури спілкування студентів / Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Л.В. Власенко; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005.

7. Панок В.Г., Марухіна І.В., Романовська Д.Д. Психологічний супровід освіти в умовах пандемії / Наукова доповідь на веб-конференції «Учені НАПН України — українським вчителям», 27 серпня 2020 р.. – К.: Вісник НАПН України, 2020, 2(2), 2020. – С. 1-7.

8. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя ; [координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка ; колектив авторів]. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с.

References

1. Dystantsiina psykholohichna dopomoha i pidtrymka pid chas pandemii COVID19 / Materialy seminaru vid 05.05.2020, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPU Ukrainy [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <https://ispp.org.ua/2020/05/05/distancijna-psixologichna-dopomoga-i-pidtrimka-pid-chas-pandemi%D1%97-covid19-seminar-2/> (in Ukrainian)

2. Kalenychenko R. A. Vdoskonalennia tekhnolohii sotsialno-psykholohichnoho suprovodu navchalno-vykhovnoho protsesu u VNZ / Sotsializatsiia studentskoi molodi v protsesi profesiinnoi pidhotovky: Zb. nauk. prats / [Kivenko N.V., Bohdanovskyi I.V., Pylypenko O.I., Stasiuk V.V., Tarapatova N.M., Kalenychenko R.A., Pietukhova I.O. ta inshi]; za zah. red. N.V. Kivenko. – Irpin: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy, 2015. – S. 55-65 s. (in Ukrainian)

3. Ziazun I. A. Osvitni paradyhmy ta pedahohichni tekhnolohii u vymirakh filosofii osvity / I. A. Ziazun // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriia : Pedahohichni nauky. – 2011. – Vyp. 1.33. – S. 22-27. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2011_1.33_ (in Ukrainian)

4. Kalenychenko R.A., Lovkina O.H., Mustafaiev H.Iu. Vrakhuвання suchasnykh tendentsii pedahohichnoi osvity v sotsialno-psykholohichnomu suprovodi profesiinoho stanovlennia maibutnykh fakhivtsiv / Visnyk NUOU. Zbirnyk nauk. prats. – K.: NUOU, 2019. – Vyp. 1 (51). – S. 36–43. (in Ukrainian)

5. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti v zvychaiynykh ta ekstremalnykh umovakh: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. K.: Nika-Tsentr, 2006. – 580 s. (in Ukrainian)

6. Sotsialno-psykholohichniy suprovod akademichnoi hrupy yak zasib rozvytku kultury spilkuвання студентів / Dys... канд. psykhol. nauk: 19.00.05 / L.V. Vlasenko; Ін-т psykholohii im. H.S.Kostiuka APN Ukrainy. – K., 2005. (in Ukrainian)

7. Panok V.H., Marukhina I.V., Romanovska D.D. Psykholohichniy suprovod osvity v umovakh pandemii / Naukova dopovid na veb-konferentsii «Ucheni NAPN Ukrainy — ukrainським vchyteliyam», 27 serpnia 2020 r.. – K.: Visnyk NAPN Ukrainy, 2020, 2(2), 2020. – S. 1-7. (in Ukrainian)

8. Psykholohiia i pedahohika u protydii pandemii COVID-19: Internet-posibnyk / za nauk. red. V.H. Kremenii ; [koordinator internet-posibnyka V.V. Rybalka ; kolektyv avtoriv]. Kyiv : TOV «Iurka Liubchenka», 2020. 243 s. (in Ukrainian)

Резюме

Сковира О. П. преподаватель кафедры морально-психологического обеспечения Института морально-психологического обеспечения Национальной академии сухопутных войск имени гетмана Петра Сагайдачного
Калиниченко Р. А. кандидат психологических наук, доцент, Киевский национальный университет строительства и архитектуры
Берташ М. И. преподаватель кафедры психологи и социологии Университета государственной фискальной службы Украины

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

В статье представлены результаты исследования особенностей социально-психологического сопровождения профессионального становления будущих специалистов современного учебного заведения в условиях пандемии.

Ключевые слова: пандемия COVID-19; социально-психологическое сопровождение; профессиональное становление будущих специалистов; сопровождение соискателя образования; пандемия.

Summary

Skovyra O. Lecturer of the Department of Moral and Psychological Support of the National Academy of Land Forces named after Hetman Petro Sagaidachny,
Kalenichenko R. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer of the Department of Professional Studies of Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

Bertash M. Lecturer at the Department of Psychology and Sociology, University of the State Fiscal Service of Ukraine

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROFESSIONAL FORMATION OF FUTURE PROFESSIONALS IN A PANDEMIC CONDITION

Introduction. In modern conditions, the COVID-19 pandemic has significant negative socio-psychological consequences. Measures to combat the pandemic - the mask regime, social distancing, the peculiarities of the stay of students and teachers in the educational institution, the need for self-isolation of the infected - can negatively affect the organization of the educational process. Therefore, the main purpose of socio-psychological support of professional development of future professionals in a pandemic is to help the subject (client) to fully realize themselves in the professional (educational) sphere.

Purpose. The purpose of the article is to highlight the features of socio-psychological support of professional development of future professionals in a pandemic in a modern institution of higher education.

Methods. To achieve this goal, a set of theoretical methods was used: analysis of the literature; systematization, structuring, generalization of the obtained results.

Originality. The COVID-19 pandemic has significant negative socio-psychological consequences. Measures to combat the pandemic - the mask regime, social distancing, the peculiarities of students and teachers in the educational institution, the need for self-isolation of the infected, etc. - can negatively affect the organization of the educational process.

Socio-psychological support of professional development of future professionals in a pandemic should be carried out in accordance with the conditions of quarantine in a particular educational institution. Subject to quarantine measures, the number of group classes is reduced, and some are carried out online. Individual counseling and other individual forms of work can take place both online and in direct interaction.

The main objectives of the work are: reducing psycho-emotional stress; increasing stress resistance (resilience); prevention of discrimination and stigmatization of the infected; formation of a positive life perspective.

Conclusions. Summarizing the above, we can draw the following conclusions: in the current socio-economic crisis and quarantine measures associated with the pandemic, significantly increases the role of socio-psychological support of professional development of future professionals, providing socio-pedagogical and psychological assistance to all participants in the educational process. mental health and ensuring the implementation of the tasks of educational institutions

The main tasks of socio-psychological support of professional development of future professionals in this period should be: the formation of constructive ways to solve difficult life situations and adaptive coping strategies for all participants in the educational process; stabilization of the emotional sphere of the individual, the formation of a positive life outlook; activation of processes of self-knowledge, self-perception, self-regulation and self-control, construction of a positive image of the future; formation of psychosocial resistance to stress; prevention of discrimination and stigmatization of people who are sick or ill; providing timely psychological assistance to victims of bullying and harassment; prevention of emotional burnout in parents and teachers; increasing the adaptive capacity of teachers to new conditions for the organization of the educational process; mediation between the educational institution, families and local communities to resolve and prevent interpersonal conflicts, domestic violence.

Key words: pandemic COVID-19, socio-psychological support, professional development of future professionals, support of students, pandemic.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 25.04. 21.

Теслик Н. М. кандидат психологічних наук,
Сумський державний університет,
<https://orcid.org/0000-0002-1564-8323>;

Гончаренко А. Р. Сумський державний університет

Громико Д. В. Сумський державний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ КІБЕРШАХРАЙСТВА СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ

Віртуалізація міжперсональної взаємодії провокує перехід незаконних способів впливу на людину у кіберпростір. Кібершахрайство є ознакою сучасного соціального життя людини у віртуальному просторі, особливо загрожуючи молоді як однієї із найбільш віртуально активних когорт суспільства. Раціональність сприйняття кібершахрайства визначає ступінь кібербезпеки користувачів кіберпростору.

Ключові слова: кібершахрайство; психологічні особливості сприйняття; кіберпростір; кібербезпека; студентська молодь.

Вступ. Соціальна активність людини регулюється різноманітними соціальними нормами, зокрема, правовими. Порушення встановлених законом обмежень визначає ризики для прав інших людей чи систем. Одним із найпоширеніших злочинів можна вважати шахрайство, в результаті якого виникають передумови втратити особисті ресурси. З психологічної точки зору, специфіка шахрайства полягає в переважанні методів активного психологічного впливу на жертву.

Розвиток віртуальних технологій другої половини ХХ – початку ХХІ століття, окрім можливостей самореалізації індивіда у кіберпросторі в цілому, спровокував певні види девіантної та делінквентної поведінки. Можна впевнено говорити про відтворення більшості відомих видів правопорушень у віртуальному просторі. Наприклад, порівняння кібершахрайства із аналогічними видами злочинів у реальному просторі свідчить про відтворення базових структурних елементів злочинного діяння. У 2017 році в Україні відбулася масштабна атака вірусом Petya: були вражені енергетичні компанії, українські банки, аеропорти в Києві та Харкові, Чорнобильська АЕС, урядові сайти, київський метрополітен і т. д. За даними експертів Міжнародного валютного фонду, економічні втрати від атаки вірусу Petya склали близько 850 млн. доларів [1].

Віртуалізація даного виду злочинної діяльності неминуче впливає на формування специфічних проявів кібершахрайства

порівняно із шахрайською діяльністю. Загальновизнані наукові досягнення у визначенні психологічних особливостей шахрайської діяльності Ю.М. Антоняна, Б.С. Волкова, П.С. Дагеля, О.А. Герцензона, О.В. Рудзитіса, О.О. Данилова, Є.Л. Доценко, О.В. Кравченко та багатьох інших дослідників. Однак актуальним питанням слід визнати аналіз різноманітних проявів кібершахрайства як своєрідного виду злочину. Метою даного дослідження є проаналізувати психологічні особливості шахрайства у кіберпросторі.

Теоретичне підґрунтя. Особливими характеристиками соціального віртуального простору є те, що у більшій мірі зберігається анонімність при взаємодії та у меншій ця взаємодія може бути контрольована правоохоронною системою. Особливо у період обмежень соціальної взаємодії, детермінованих пандемією. З часу запровадження карантинних обмежень в Україні зафіксовано понад 700 звернень щодо випадків кібер-шахрайства виключно з тематики протидії поширенню захворюваності на COVID-19, йдеться про маніпуляції щодо товарів індивідуального захисту, фейкову інформацію, СМС-розсилки та дзвінки, пов'язані із шахрайськими повідомленнями [3].

Для здійснення шахрайства, злочинець використовує психологічні засоби впливу на психіку жертви. Як зазначив Г. О. Ковальов, вплив – це цілеспрямований процес, в якому беруть участь дві або більше упорядкованих систем, в результаті якого спостерігаються

будь-які зміни хоча б однієї з цих сторін. Психологічний вплив має певні ознаки, визначені Сергієм та Світлоною Ніколаєнками як усвідомлення здійснення впливу, котрий передбачає певний результат; вплив на мислення, почуття, думки із застосуванням психологічних методів; цілеспрямованість; вольові зусилля людиною, яка виконує вплив; інформаційність впливу [6].

А. С. Булатов зауважує, що методи активного впливу на психічну активність мають зміст, котрий вигідний саме для маніпулятора. Суть здійснення маніпуляції полягає в тому, щоб створити певний дисбаланс у жертви і викликати внутрішній дискомфорт. Окрім того, щоб жертва не встигла знайти способи вирішення поданої ситуації, маніпулятор попередньо надає ці способи вирішення, зазвичай надаючи вибір, котрий можна назвати «вибір без вибору», тобто створюється ілюзія кращого вибору для обох сторін, хоча насправді кожен із наданих варіантів вигідні лише для самого шахрая. Сутність маніпуляції може бути не лише дискомфортом для жертви, а й навіть нестерпною, що не надає їй можливості включитися в раціональне мислення. Існують певні мішені, на котрі спрямований активний вплив. За класифікацією О. В. Кравченко до цілей впливу шахраїв в першу чергу відносять:

1. Когнітивні структури (інформаційне забезпечення діяльності людини).
2. Психічні стани (емоційні, фонові, функціональні).
3. Спонукачі діяльності людини (потреби, схильності, інтереси).
4. Регулятори діяльності людини (норми, правила, самооцінка, самоповага, гордість тощо).
5. Операційний склад активності (стиль мовлення, поведінки, звички, навички, спосіб мислення тощо) [4].

Інформаційні технології частково змінили світосприйняття людини, спричинивши формування нового віртуального простору та суспільства. За законодавством України, кіберпростір є певним середовищем, що надає можливості для комунікації в результаті функціонування сумісних комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з

використанням інтернету або інших мереж [8]. Дослідниця М. В. Палчинська визначає кіберпростір як особливу соціальну сферу, включену до системи існуючих соціальних відносин, не тільки як аналог, а і конкурент стосовно просторово-часових змін [7]. Типово кіберпростір порівнюють з міфологічним, так як він займає проміжну позицію між чуттєвим простором сприйняття і середовищем чистого пізнання. Як частина віртуального простору, кіберпростір є певним середовищем, що підтримується за допомогою сумісних комунікаційних систем, доступ до якого може бути отриманий за допомогою інтернету чи аналогічних мереж.

За своєю сутністю віртуальний простір є інформаційним середовищем, тобто має високу залежність від інформаційних впливів. Характер подачі інформації може змінювати її сприйняття, так М. Маклюен відзначає, що засіб передачі повідомлення можна розглядати як окремий тип повідомлення [2]. Однак для розуміння цього необхідне застосування конкретних меж сприйняття та аналізу. Важливо зазначити, що реальний, фізичний простір у цілому, має більш виражені рамки соціального регулювання. Віртуальний простір менше регламентується законом у зв'язку з новизною та невизначеністю конкретних рамок дозволеного, а також більшою складністю у ідентифікації злочинця, що спричинює виникнення багатьох межових феноменів, що провокує розвиток кібершахрайства [9]. У сучасному віртуальному просторі безліч феноменів, що можуть бути класифіковані як злочин, але при цьому залишаються діючими та достатньо популярними, наприклад «1XBET» або «треш-стріми». Порушення авторських прав, так зване «піратство», взагалі інтегроване в масову свідомість мешканців багатьох країн, у тому числі України.

Конвенція Ради Європи визначає сутнісні види кіберзлочинності: незаконний доступ; незаконне перехоплення; втручання у дані та у систему; зловживання пристроями; шахрайство, пов'язане із комп'ютерами, зокрема, підrobка; правопорушення, пов'язані зі змістом, наприклад, з дитячою порнографією;

правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав тощо.

Найпоширенішими видами кібершахрайства вважаються:

1. Кардинг – використання в операціях реквізитів платіжних карт.

2. Фішинг – спосіб незаконного заволодіння даними доступу до платіжних карт.

3. Вішинг – виманювання конфіденційних даних про платіжні картки телефонним шляхом.

4. Онлайн-шахрайство – імітація інтернет-аукціонів, інтернет-магазинів та інших віртуальних засобів.

5. Піратство – незаконне розповсюдження інтелектуальної власності в Інтернеті.

6. Кард-шарінг – надання незаконного доступу до перегляду супутникового та кабельного телебачення.

7. Соціальна інженерія – технологія управління людьми в кіберпросторі.

8. Мальваре – створення та розповсюдження шкідливого програмного забезпечення.

9. Протиправний контент – з метою пропаганди екстремізму, тероризму, наркоманії, порнографію, культу жорстокості і насильства.

10. Рефайлінг – незаконна підміна телефонного трафіку [10].

Шахрайство у віртуальному просторі має схожі риси з звичайним, але має більш масовий і відповідно до характеристики самого простору «стихийний» характер. Л.М. Прудка на основі аналізу праць У. Альбрехта, Дж. Венца та Т. Уільяма, відзначає, що шахраї, зокрема і ті, які орудують у кіберпросторі, не мають сутнісно відмінних психологічних особливостей від законослухняних громадян. Тобто, схильність до кібершахрайства не може бути визначена превентивним обстеженням. Хоча окремі дані щодо злочинця можуть бути отримані завдяки профайлінгу, наприклад, психологічний портрет шахрая представлений в основному авантюричним складом особистості.

Мотивами кіберзлочину можуть виступати, у першу чергу, корисливі, але їх також можуть доповнювати мотиви самоствердження, прагнення до влади,

ігровий мотив. Залежно від домінування певного мотиву, кібершахраї виявляють типові моделі поведінки, демонструють раціональний підхід до здійснення шахрайства, що виражається у активному підготовчому етапі вчинення злочинного діяння та усвідомленні його наслідків або отримують задоволення від процесу злочинної діяльності [9].

Угорські дослідники Н. Арато, А.Н. Зідо, К. Ленард та Б. Лабаді визначають, що більшість агресорів у кіберпросторі лишаються анонімними. Кіберпростір забезпечує більш широкую аудиторію для шахрайства. Кібершахраї схильні вчиняти злочини щодо осіб, що мають проблеми з регулюванням своїх емоцій, підвищений рівень агресивності, депресивність, підвищену схильність до стресу [11].

О.П. Дзьобань розрізняє два типи сприйняття інформації людиною у віртуальному просторі. У першому варіанті увага людини концентрується на чомусь логічному, всезагальному, абстрагованому. У другому варіанті йдеться про певне занурення у так зване «міфологічне» сприйняття, що зосереджене на чомусь конкретному, неповторному, емоційно-образному. Таким чином, другий тип у більшості випадків створює віртуальну реальність, тобто індивід віртуалізується. Віртуальна реальність характеризується більшою суб'єктивністю, нелінійністю, зміщенням просторових та часових меж, зануреністю з боку віртуалізованої особистості, вона стає «співучасником» цього світу. Але цей вимір неоднорідний, він має безліч можливих варіацій, залежних від контексту, тому кожна із них, будучи відомою людині, може провокувати різні поведінкові або емоційні реакції.

Віртуальна реальність проявляє і більш загальний, соціальний вплив. У ній стираються державні кордони, з'являються нові цінності, моделі поведінки, стереотипи. Віртуальній реальності, згідно О.П. Дзьобаню, також характерне зміщення реальності, що може нести як позитивний у соціальному аспекті зміст – розширення життєвого досвіду, смислу, так і негативний – необмежена та неконтрольована, деструктивна творчість [2]. Попри те, що користування віртуальним і зокрема кіберпростором не означає неминучої

віртуалізації індивіда, певною мірою можливості занурення зростають. Принаймні, у разі використання специфічного розважального, ігрового контенту. Враховуючи змінений стан волі та свідомості у віртуальній реальності, можливості активного впливу на людину, значно зростають. Водночас пересічне послугування віртуальним простором, відмежоване від віртуальної реальності, не створює очевидних передумов до послаблення захисних можливостей психіки.

Методи дослідження. Для визначення ризиків активних методів впливу на особистість у віртуальному просторі з боку кібершахраїв проведено емпіричне дослідження 84 осіб у віці від 18 до 24 років. До вибірки увійшли студенти закладу вищої освіти технічних та соціогуманітарних спеціальностей. Вікові межі вибірки визначило переконання, що молодь є однією із найбільш активних когорт серед користувачів кіберпростору, що детермінує ризики її віктимізації з боку кібершахраїв.

Метою збору практичних даних було визначення рівня активності і поінформованості молоді про феномен та особливості кібершахрайства, пов'язані з цим необхідні заходи кібербезпеки, а також вплив особистісних властивостей користувачів на сприйняття кібершахрайства. У дослідженні використано самостійно розроблений опитувальник та психогеоетричний тест С. Делінгера, за яким визначають головні риси характеру та особливості поведінки [5]. Для аналітичного опрацювання даних використані χ^2 -критерій Пірсона та ϕ -критерій Фішера.

Результати і обговорення. Проведене дослідження підтвердило високу актуальність тематики, адже 78 осіб, тобто 93% опитаних обізнані із темою кібершахрайства, хоча лише 6 опитуваних (7% вибірки) змогли вірно визначити перелік шляхів незаконного маніпулювання кібершахраїв. Єдине уявлення, можна вважати стійким, - щодо небезпеки переходу за сумнівними посиланнями.

Серед досліджуваних не виявилось жодного студента, чий користування кіберпростором не було б щоденним. Натомість 71 чол. (84%) вказали, що приділяють кіберпростору щоденно від 3 до 10 годин і більше. Цілком імовірно, що на отримані результати могли вплинути карантинні обмеження та дистанційне навчання, однак це лише посилює актуальність проблеми. Домінуючими мотивами користування кіберпростором для студентської молоді виявилися соціальні, навчальні чи професійні та розважальні (перегляд відео контенту тощо). Цікаво, що тривалість користування мережею пов'язана із частотою зміни паролів (табл. 1). Однак причиною є не набуття навичок безпечного користування кіберпростором, а зовнішні фактори: забування старих паролів (цей варіант як причину вказали 35 осіб, 42 % опитаних); зафіксовані ознаки зовнішнього втручання (11 осіб, тобто 13%); особливості конкретних сайтів (9 осіб, 11%). При цьому четверта частина досліджуваних (20 ос.) довіряє таку інформацію, як паролі, сім'ї чи друзям. І навіть 2 відповіді (2% респондентів) зафіксовані відповіді щодо готовності поширити таку інформацію представникам організації, з якою пов'язаний даний сайт.

Можна визначити існування загального уявлення про небезпеку кібершахрайства, зокрема, 77 студентів (92% вибірки) висловили установку щодо відмови від користування підозрілими ресурсами, якщо вони пов'язані із ризиками щодо персональних даних чи фінансів. У той же час ці уявлення варто визначити недостатньо чіткими, адже 12 опитаних (14%) готові публікувати у мережі будь-які персональні дані або не задумуються про безпеку цих даних. Більшість опитаних (59 осіб, 70%) не має уявлення про ризики використання програмного забезпечення із джерел, подібних Play Market чи App Store. І дуже незначна частка опитаних (по 9 осіб, це 11%) свідомо відмовляються від користування «піратськими» сайтами чи принаймні намагаються їх уникати. Третина респондентів (31 студент, це 37%) не мають інформації щодо фінансових пірамід.

Взаємозв'язки проявів сприйняття кібершахрайства та особистісних рис молоді

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Фігура	1									
2. Час у кіберпросторі	-	1								
3. Частота і причини зміни паролів у кіберпросторі	-	,28 **	1							
4. Оцінка ризиків у кіберпродажах	-	-	-	1						
5. Готовність відмовитися від кіберресурсів	-	-	-	-	1					
6. Користування «піратським» контентом	-	-	-	-	-	1				
7. Уявлення про шляхи кібершахрайства	-	-	-	-	-	-	1			
8. Досвід віктимізації від кібершахрайства	-	-,284 **	-	-	-	-	-	1		
9. Стать	-	-	-,284 **	-	-	-	-	-	1	
10. Напрямок підготовки	-,22 *	-	,22 *	-	-	-	-	-	-,53 **	1

Примітки: * $p \geq 0,05$; ** $p \geq 0,01$

Підкріплює висновок щодо необхідності інтенсивного впливу на здатність безпечного користування віртуальним простором дані щодо частоти особистого досвіду віктимізації від кібершахраїв. 37% (31 чол.) знають про випадки кібершахрайства серед свого кола знайомих, а 12% опитаних (10 осіб) визнали себе жертвами кібершахраїв. Цікаво, що у блоці питань фінансової безпеки у кіберпросторі жертвами кібершахраїв у ситуації купівлі-продажу визнали себе дещо більше опитаних – 11 осіб, 13%.

Більшість студентів (60 осіб, 71%) користуються віртуальним простором для здійснення фінансових операцій. При цьому лише 7 осіб (8%) відчують себе у безпеці щодо кібершахрайства.

Не виявлено відмінностей в рівні критичності оцінки рекламних продуктів у віртуальному просторі залежно від досвіду використання віртуальних продуктів, поширені рекламними засобами ($\phi_{\text{емп.}} = 0,82$).

За методикою Деллінгера визначено домінування психотипу «коло», пов'язаного із комунікативною спрямованістю особистості, серед студентів соціогуманітарних спеціальностей ($\phi_{\text{емп.}} = 1,69$, $p \geq 0,05$), а серед студентів технічних спеціальностей – психотипу «трикутник», який пов'язують із лідерськими схильностями ($\phi_{\text{емп.}} = 2,32$, $p \geq 0,01$). Зазначимо, що цей результат слід у першу

чергу пов'язувати із нерівномірним розподілом досліджуваних за статтю. Важливо, що результати дослідження свідчать про відсутність взаємозв'язків суб'єктивних проявів сприйняття кібершахрайства та так званою «суб'єктивною фігурою» С. Деллінгера (табл. 1).

Висновки. Кібершахрайство, як злочин, що реалізується у віртуальному просторі, має специфічні прояви відносно аналогічного типу злочинів у реальному житті. Віртуальна взаємодія відзначається особливими ризиками деперсоніфікації користувачів, меншим ступенем регламентації та соціального контролю. Поширеність віртуальної взаємодії та її проникнення у різноманітні сфери соціального життя людини обумовлює зростання частоти, різноманіття та масштабів кібершахрайства.

Для студентської молоді проблема кібершахрайства є актуальною. Досвід користування кіберпростором, життєвий досвід переживання кібершахрайства, загальні особистісні схильності індивіда не можуть вважатися надійними превентивними чинникам, які гарантовано попереджають злочин. Існує потреба віктимологічного дослідження віртуальної взаємодії молоді з метою виявлення ефективних шляхів зниження ризиків кібершахрайства.

Список використаних джерел

1. Газізова Ю. Кіберзлочинність в Україні. Ера цифрових технологій – ера нових злочинів. Юрист&Закон. 2020. №12. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013606 (дата звернення 07.04.2021).

2. Дзюбань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфи. Стратегічні пріоритети, 2017. №3. С. 163-170. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14077/3/St_Dzeban.pdf (дата звернення 07.04.2021).
3. Кіберполіція розповідає про типові випадки шахрайства під час коронавірусу. Офіційний сайт Департаменту кіберполіції Національної поліції України. 25 березня 2020 р. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/article/kiberpolicziya--rozpovidaie-pro-tipovi-vypadky-shakrajstva-pid-chas-koronavirusu-1820/> (дата звернення 09.04.2021).
4. Кравченко О. В. Психологічні особливості шахрайства: автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 НУВС, 2005. 23 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnuvs_2004_28_90.pdf (дата звернення 07.04.2021).
5. Мацко Л. А. Основи психології та педагогіки. Психологія : лабораторний практикум / Л. А. Мацко, М. Д. Прищак, Т. В. Первушина. Вінниця : ВНТУ, 2011. 139 с.
6. Ніколаєнко С., Ніколаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології. Світогляд-Філософія-Релігія, 2011. №1 (1). С. 51-61. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaienko2.pdf?sequence=1> (дата звернення 07.04.2021).
7. Палчинська М. В. Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій : автореф. дис... докт. філол. наук : 09.00.03. Одеса, 2016. 43 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/715/1/ПальчинськаМар'янаВікторівна.eref.pdf> (дата звернення 07.04.2021).
8. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 5 жовтня 2017 року. № 45. ст.403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 07.04.2021).
9. Прудка Л.М. Психологічні особливості шахрайства в мережі інтернет. Південноукраїнський правничий часопис, 2018. №2. С. 30-33. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1382/1/Прудка_2_2018.pdf (дата звернення 07.04.2021).
10. Пффо О. М. Основні поняття і класифікація кіберзлочинності. Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23-25 листоп. 2016 р. / Кіровоград. нац. техн. ун-т, Черкас. держ. технолог. ун-т та ін. ; [відп. За вип. : О. П. Доренський]. Кропивницький : КНТУ, 2016. С. 33-34. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84825482.pdf> (дата звернення 07.04.2021).
11. Arató N., Zsidó A.N., Lénárd K. and Lábadi B. (2020) Cybervictimization and Cyberbullying: The Role of Socio-Emotional Skills. Front. Psychiatry 11:248. DOI: 10.3389/fpsy.2020.00248 (дата звернення 07.04.2021).

References

1. Hazizova Yu. (2020). Kiberzlochynnist v Ukraini. Era tsyfrovykh tekhnolohii – era novykh zlochyniv [Cybercrime in Ukraine. The digital age is an era of new crimes]. Yuryst&Zakon. №12. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013606 (in Ukrainian).
2. Dziuban O. P. (2017). Suchasnyi virtualnyi prostir: konhenialnist virtualnosti y mifu [The contemporary virtual space: the congeniality of virtuality and myth.]. Stratehichni priorytety №3. P. 163-170. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14077/3/St_Dzeban.pdf (in Ukrainian).
3. Kiberpolitsiia rozpovidaie pro typovi wypadky shakhraistva pid chas koronavirusu [The Cyberpolice describes the types of incidents of mishandling during the coronavirus] (2020). Ofitsiyni sait Departamentu kiberpolitsii Natsionalnoi politsii Ukrainy. 25 March 2020. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/article/kiberpolicziya--rozpovidaie-pro-tipovi-vypadky-shakrajstva-pid-chas-koronavirusu-1820/> (in Ukrainian).
4. Kravchenko O. V. (2005). Psykholohichni osoblyvosti shakhraistva [Psychological features of fraud]: avtoref. dys... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.06. Kharkiv. 23 p. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnuvs_2004_28_90.pdf (in Ukrainian).
5. Matsko L. A. (2011). Osnovy psykholohii ta pedahohiky [Basics of psychology and pedagogy]. Psykholohiia : laboratornyi praktykum / L. A. Matsko, M. D. Pryshchak, T. V. Pervushyna. Vinnytsia : VNTU. 139 p. (in Ukrainian).
6. Nikolaienko S., Nikolaienko S. (2011). Katehoriia psykholohichnoho vplyvu v psykholohii [The category of psychological influence in psychology]. Svitohliad-Filosofiiia-Relihiia №1 (1). P. 51-61. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaienko2.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).
7. Palchynska M. V. (2016). Virtualnyi prostir v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii [Virtual space in the context of socio-cultural transformations] : avtoref. dys. ... dokt. filol. nauk : 09.00.03. Odessa, Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho 43 p. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/715/1/PalchynskaMarianaViktorivna.eref.pdf> (in Ukrainian).
8. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy (aw On Basic Principles of Cyber Security of Ukraine) Zakon Ukrainy vid 5 zhovtnia 2017 № 2163-VIII. № 45. p.403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (in Ukrainian).

9. Prudka L.M. (2018). Psykholohichni osoblyvosti shakhraistva v merezhi internet [Psychological characteristics of fraud on the Internet]. Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys. №2. P. 30-33. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1382/1/Прудка_2_2018.pdf. [in Ukrainian].

10. Pfo O. M. (2016). Osnovni poniattia i klasyfikatsiia kiberzlochynnosti [Basic concepts and classification of cybercrime]. Aktualni zadachi ta dosiahnennia u haluzi kiberbezpeky : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Kropyvnytskyi, 23–25.11.2016 / Kirovohrad. nats. tekhn. un-t, Cherkas. derzh. tekhnoloh. un-t ta in. ; [vidp. Za vyp. : O. P. Dorenskyi]. Kropyvnytskyi : KNTU, 2016. P. 33-34. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84825482.pdf>. (in Ukrainian).

11. Arató N., Zsidó A.N., Lénárd K. and Lábadi B. (2020) Cybervictimization and Cyberbullying: The Role of Socio-Emotional Skills. Front. Psychiatry 11:248. DOI: 10.3389/fpsy.2020.00248 (in English).

Роботу виконано в межах науково-дослідної теми «Data-Mining для протидії кібершахрайства та легалізації кримінальних доходів в умовах цифровізації фінансового сектору економіки України» (номер державної реєстрації 0121U100467).

Резюме

Теслик Н. Н. кандидат психологических наук,

Сумский государственный университет,

Гончаренко А. Р. Сумской государственный университет

Громыко Д. В. Сумской государственный университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ КИБЕРМОШЕННИЧЕСТВА СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖЬЮ

Виртуализация межперсонального взаимодействия обуславливает переход незаконных способов влияния на человека в киберпространство. Кибермошенничество является признаком современной социальной жизни человека в виртуальном пространстве, особенно угрожая молодёжи как одной из наиболее виртуально активных верств общества. Рациональность восприятия кибермошенничества определяет ступень кибербезопасности пользователей киберпространства.

Ключевые слова: кибермошенничество; психологические особенности восприятия; киберпространство; кибербезопасность; студенческая молодежь.

Summary

Teslyk N. candidate of psychological sciences,
Sumy State University

Honcharenko A. Sumy State University

Hromyko D. Sumy State University

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS' PERCEPTIONS OF CYBERFRAUD

Introduction. Cyberfraud is a sign of modern human social life in virtual space which threatens young people who are one of the most virtually active segment of the population. The rationality of cyberfraud perception determines the level of cybersecurity of cyberspace users. It is especially important to study cyberfraud in the context of the limitations of social interaction in real life due to COVID-19. For example, since the introduction of quarantine conditions, there has been an increase in the level of cybercrime in Ukraine.

Purpose. The purpose of our research is to determine the level of activity and awareness of young people about the phenomenon and characteristics of cyberfraud, the related necessary measures of cyber security, as well as the influence of personal characteristics of users on the perception of cyberfraud.

Methods. We created a youth activity in virtual space questionnaire and awareness of cyberfraud questionnaire for this study. In addition, we used S. Delinger's psychometric test to determine the main character traits and behavioral traits of students.

Originality. Our research involves both a theoretical study of the characteristics and importance of cyberfraud, as well as an empirical study. It is worth pointing out that the importance of studying cyberfraud lies in the fact that these actions are much more difficult to control and do not have a strong legislative basis, so there are more opportunities for fraud than in real life. Also, it should be noted that not all young people tend to be more or less active in virtual space, thus more exposing themselves to become a cyber victim. Factors influencing activity in cyberspace can be personal characteristics or character traits of users.

Conclusion. Cyberfraud can be considered a crime, which is implemented in virtual space and has specific features, relative to fraud in real life. Interaction in cyberspace involves risks of dispersal of users, less regulation and social control. The problem of cybercrime is definitely relevant for student youth. Experience of using cyberspace, life experience of cyberfraud experience, general character traits of a person cannot prevent this type of crime. Thus is why, there is a particular need for more research on this topic, namely through victimological study of youth virtual interactions, which will help to identify effective ways to eliminate the risks of cyberfraud.

Keywords: cyberfraud; psychological characteristics of perception; cyberspace; cybersecurity; students.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 20.04. 21.

Філіпов В. К. кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії кафедри морально-психологічного
забезпечення діяльності військ (сил)
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-4017-4895>

Богайчук В. Ж. кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук Національного
університету оборони України
імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0003-4977-5870>

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

В статті йдеться про процеси і зміни, які відбуваються в українському суспільстві і які торкаються всіх сфер його життєдіяльності. Розуміння сутності суспільних процесів дуже важливо, тому що ступінь зрілості й розвинутості соціального процесу характеризує рівень розвитку особистості, колективу і, насамперед, суспільства. Крім того, соціальні процеси, безпосередньо, впливають на функціонування суспільства і супроводжуються соціально-структурними перетвореннями суспільного організму як цілісної системи.

Ключові слова: суспільний процес; соціальні процеси; соціальні зміни; соціальний інститут; трансформаційні зміни; соціальна активність; діяльність; суспільство; соціальне життя.

Вступ. В умовах реформування українського суспільства нагальним питанням є вивчення процесів і змін, які відбуваються в суспільстві, тому що ці зміни торкаються всіх основ життєдіяльності суспільства політичної, економічної та соціальної сфер. Потребують вивчення процеси, які впливають на функціонування суспільства і супроводжуються соціально-структурними перетвореннями в суспільстві, а також з'ясування особливостей, які притаманні сучасним процесам саме українського суспільства. Тому на думку багатьох науковців, ця проблема є найбільш актуальною і потребує зосередження уваги саме на цих аспектах [5; 46]. Погляди класиків соціології і сучасні погляди на існування і розвиток суспільства як цілісної складно-організованої системи дають змогу зрозуміти, що вихідним у розумінні суті соціальних процесів, які відбуваються у суспільстві, суті соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет. Ми живемо в епоху колосальних змін. Соціальні процеси істотно впливають на зміст і темпи формування нових типів відносин у сучасному суспільстві і фахівців нового покоління. Від людини XXI століття потрібні особлива мобільність і здатність

адаптуватися до жорстких умов сучасного життя, розуміння та з'ясування тих процесів і змін, які відбуваються у сучасному суспільстві.

Глобальні зміни, разом з іншими об'єктивними факторами, сприяють пошуку ефективних шляхів зменшення несприятливих наслідків, надійних методів прогнозування можливих змін з метою виживання і подальшого процвітання держави. Завданням сучасного суспільства є перетворення його потреб у корисні можливості для людини і нації. В сучасну епоху найвпливовішими факторами розвитку стають інформація, наука і освіта. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

Мета статті – проаналізувати особливості сучасних соціальних процесів та їх впливу на функціонування суспільства сьогодні та тенденцій його подальшого розвитку.

Теоретичне підґрунтя.

Соціолог Огюст Конт створив соціологію суспільства, підводячи підсумки розвитку соціально-філософської теорії становлення суспільства, починаючи з концепції Юма і Сміта й завершуючи теоріями Руссо і Сен-Сімона. У соціології суспільства Огюста Конта «синтезуються»

поняття і методологічні підходи психології, політичної економії, етики і філософії історії у визначенні суспільства, розкриваючи суть ідеї прогресу суспільства як результату органічного розвитку моральних почуттів, поєднаних воедино сім'єю, народом, працею, нарешті всім людством й ідею соціального порядку суспільства як автоматично діючого механізму, що складається із взаємозв'язаних частин, елементів тощо. В історії розвитку суспільства соціолог Огюст Конт проводить аналогію походження суспільства не з організмом людини, як раніше, а з біологічним організмом взагалі. Звідси постійний акцент зосереджується на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із «загальним становищем цивілізації». Звідси ж інтерес до функціонального розчленування на окремі різноманітні елементи соціального організму.

Шлях до вирішення проблеми тоді соціологи шукали в руслі перетворення чисто історичної констатації різниці двох типів суспільства – феодального і промислового у Сен-Сімона,

Значний вклад у вирішення проблеми вносить і німецький соціолог Фердинанд Тьонніс, який розробив концепцію суспільства, суть якої полягала в тому, що всілякі соціальні відносини базуються на спільній волі людей до спільного життя, що переважає егоїстичні схильності людей.

Соціальні зв'язки, що виникають внаслідок волі до взаємності, можуть бути двох типів: зв'язками реального або органічного життя – це суть спільності, ідеальними або механічними формуваннями – і це суть суспільства. Спільність уявляють як життєвий організм, а суспільство – як механічний агрегат. Пропонувалася схема історичного розвитку суспільства від становища переважно з відносинами общинними, громадськими до становища переважно з відносинами суспільного типу. Спочатку – сім'я, сусідські, родинні дружні відносини – самоцінні, природні й органічні, тому з ними не пов'язане поняття держава. Але за природною співдружністю йде соціальна структура з переважанням суспільства, де навіть в найінтимніші зв'язки проникає раціональний розрахунок.

Соціолог Еміль Дюркгейм, а слідом за ним і соціолог Поль Барт сприйняли концепцію про суспільство як

протиставлення органічного і механічного типів соціального зв'язку, прийняли тези про історичний пріоритет общини, взятої в тому вигляді, як описана Фердинандом Тьоннісом, оголосивши суспільство природним і органічнішим типом соціальності. Для Еміля Дюркгейма основним елементом утворення суспільства є соціальний факт, під яким розуміє «всякий спосіб дії, стійкий або не стійкий, здатний зовнішньо впливати на індивіда, змушувати його до дії» [2; 19]. Соціальні факти багатоманітні і включають усі соціальні утворення, що змушують людей сприймати звичаї країни, закони, користуватися грошовою системою, підкорятися нормам, правилам тощо. Розглядаючи суспільство як систему соціальних фактів, можна зрозуміти й сам механізм функціонування, визначити важелі впливу суспільства на соціальні спільності та індивідів.

Системо-утворюючим елементом суспільства Карл Маркс вважав соціальні відносини як безпосереднє відображення стійких зв'язків, що формуються, виникають між людьми в процесі їх життєдіяльності: суспільство не складається з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між індивідами. Характер соціальних відносин визначає специфіку самого суспільства й суттєвих якостей самих людей.

Проблеми походження та розвитку суспільства займають певне місце в працях соціологів різних напрямів, поглядів та шкіл. Поняття суспільства починає втрачати початковий сенс і, як правило, вживається часто інструментально для визначення вторинного, безособового рівня спілкування, на противагу первинному, безпосередньо індивідуальному. На такому фоні концепції Роберта Парка розглядаються як спроби надати поняттю суспільства більш широкого, всебічного змісту.

Методи дослідження. Для вирішення мети були використані загальнотеоретичні методи: аналіз, синтез положень, що містяться у науковій літературі з проблеми, що вивчається, порівняння, узагальнення, інтерпретація та систематизація теоретичних та емпіричних досліджень.

Результати і обговорення.

Суспільство – особливий вид соціальної системи. Система взаємодії людей

розглядається Толкоттом Парсонсом як аналітичний аспект, що може абстрагуватися від усього процесу діяльності його учасників, причому «ці індивіди суть також організми, особи і учасники культурної системи» [2; 82]. Самодостатність суспільства полягає в його здатності інституалізувати певні культурні компоненти, що задаються ззовні системою культур, подати широкий репертуар ролей і забезпечити особисту мотивацію діючих у ньому індивідів, а також достатньо контролювати техніко-економічний комплекс і певну територію. Концепція Толкотта Парсонса – це унікальна спроба поєднати класичні підходи до політики, економіки, етики (культури) і особи одночасно природної і вільної.

Одне з актуальних методологічних завдань сучасної соціологічної науки полягає у відображенні в логічних схемах розвитку суспільного організму як цілісної складно-організованої системи. Вихідним у розумінні суті процесів соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет, яка належить до складної мережі відносин з космосом. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність – головна ознака постійно рухомої, змінної і водночас такої, яка зберігає свою певну постійність, соціально організованої природи. У перекладі з латини «процес» – це проходження, просування; визначається як закономірна, послідовна зміна явища.

Соціальний процес – послідовна зміна явищ соціального буття, соціальні зміни в динаміці. У ширшому розумінні соціальний процес – сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших. Це серія явищ взаємодії людей, або серія явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими елементами спільноти.

Соціальний процес здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалість у часі і спрямованість до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює декілька стадій, які відрізняються за змістом і механізмами, способами взаємозв'язку його

компонентів і які визначають напрями, темпи розвитку на даній стадії.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей.

Сам соціальний процес – не що інше, як розгортання потенціалу особистості, утвердження в системі суспільних відносин ролі й статусу соціальних груп, класів, етнічних та інших соціальних спільнот, способу життя людей. У наукових колах побутує думка, що про соціологію як науку можна говорити тільки тоді, коли соціальні явища розглядають не як «речі», а як процес, а сама система соціологічного знання формується на базі розуміння закономірностей змін, дій історичних суб'єктів, які здійснюють соціальні процеси. Недостатня зрілість, не сформованість суб'єкта, відсутність у нього необхідного політичного досвіду, культури, професіоналізму тощо впливають на характер здійснення соціального процесу, соціальну організацію і, врешті, на якість життя особистості й суспільства [1, 102].

Така риса соціального процесу, як зв'язок із суб'єктом, який його здійснює, дає змогу реально бачити діючого суб'єкта (тобто дає змогу уникнути безликість соціальних процесів), визначити форми і методи прискорення, гальмування чи нейтралізації соціальних процесів. Всі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни потенціалу особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей. Іншими словами, ступінь зрілості й розвинутості соціального процесу характеризує рівень розвитку суспільства, колективу, особистості.

Головне завдання щодо вивчення соціальних процесів полягає в оцінці їх стану, виявленні проблем і суперечностей розвитку, глибини і ґрунтовності зв'язків, взаємодії з соціальною організацією, суб'єктом та іншими соціальними процесами. Це важливо для прогнозування і розвитку соціальних процесів, вироблення гіпотез, обґрунтування концепцій подолання

досягнутої межі (стану) певного процесу чи явища.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно враховувати такі ознаки, як стадійність, фазність, етапність, різноступеневість їх організації, перебігу і розвитку.

На рівні суспільства чи будь-яких інших соціальних утворень (інститути, колективи, спільноти) необхідно розрізняти кількісні та якісні параметри виміру ознак перебігу соціальних процесів. До кількісних параметрів виміру характеру становлення і змін суспільства загалом традиційно відносили такі показники: народонаселення, трудові ресурси, національне багатство, виробництво суспільного продукту, зростання національного доходу, матеріальний добробут населення тощо. В таких сталих поняттях, як «трудові ресурси», «народ», «маси», «загальний прибуток» та ін. втілена методологічна платформа, яка позбавляє будь-якого суб'єкта соціуму індивідуальних ознак і обертає його на знебарвлене середньостатистичне «дещо». Визначені таким чином кількісні показники надто обмежені за формою і стосуються лише деяких визначальних економічних аспектів життєдіяльності суспільства. В останні роки утвердилася думка, що економічні показники неспроможні диференційовано охарактеризувати всі складні зміни, що визначають соціальні процеси.

Спроби виокремити економічні, технічні, технологічні, правові, етичні, культурні та інші параметри позбавлені сенсу, таять у собі загрозу принципово хибних управлінських рішень. Наприклад, за впровадження у виробництво ефективної, на перший погляд, технології без урахування її впливу на екологію, здоров'я працівника, співвідношення з проблемою зайнятості, попиту на продукцію та вірогідних ринків збуту зростає рівень ризику до межі непередбаченості. Навіть якщо нововведення відповідає суспільним інтересам, то його реалізація без урахування сутності процесів, що відбуваються у складових частинах суспільства, може призвести до негативних соціальних наслідків.

Враховуючи це, необхідно виробити систему соціально орієнтованих показників, здатну відображати найбільш суттєві для

людства, окремих держав, їх спільнот, а також складових структур цих держав провідні ознаки їх життєдіяльності. Тобто науковий підхід до виміру певних показників соціальних процесів повинен спиратися на ґрунтовну систему глобальних, загальних спеціальних і навіть окремих параметрів їх перебігу в просторі й часі.

Специфіку сучасного періоду в історії українського суспільства становлять зміни соціальної структури. Проблеми змін відзначаються в економічній, соціальній, державній, культурній сферах, де виникають нетривкі та аморфні форми.

Сучасні процеси трансформації у суспільстві можна кваліфікувати як пошук якісно іншого, нового шляху розвитку. Зрозуміло, що для набуття нового стану рівноваги потрібен деякий час. Чим глибше криза у соціумі, тим сильніше коливання серед різних верств, тому більше необхідно часу для досягнення стабільності. Головною метою на даному етапі змін в нашому суспільстві стає призупинення подальшого розхитування системи. Досягти мети старими методами і способами неможливо, тому деякі перетворення мають руйнівну орієнтацію, що інколи завдає шкоди процесам реформування. Саме нові засоби дій реформаторів-практиків постають сьогодні як дуже важлива обставина, часом навіть більш важлива, ніж конкретні практичні кроки [6, 12].

У впровадженні реформ треба зважати на те, що втрата основної доктрини цивілізаційного бачення проблем зумовлює втрату перспективного сенсу реформаторської активності взагалі. Розглядаючи провідні орієнтири реформаторської діяльності, необхідно прагнути до суттєвого підвищення рівня цивілізованості. Трансформація суспільства у межах соціокультурної площини має полягати у визначенні своєї ідентичності, самобутності, подолання аморфності в соціумі. Для повного розуміння особливостей змін, які відбуваються, треба порівняти сучасний стан суспільства з попереднім, радянським. Структура тоталітарного суспільства допускала тільки одну єдину ідеологію, одну форму власності. Існувала жорстка командно-адміністративна система управління державою та життям кожної людини. Вважалося, що суспільство поділено на два

основні класи: робітників, селян та прошарку інтелігенції. Але цей поділ був суто формальним, тому що не існувало потрібних економічних основ у суспільстві. В соціальній структурі тоталітарного суспільства пролягає глибока межа між правлячою верхівкою та суспільством, в еліті йшли процеси самовідтворення, що робило її закритою від суспільних впливів. Основна частина соціуму була відгороджена від власності, влади ефективних важелів впливу на суспільні процеси. Соціальні переміщення у суспільстві звичайно відбувались, але вони були виключно горизонтальними і стосувалися загалом професійних змін, а соціальні позиції зазвичай мало чим відрізнялися. Нemoжливість вертикальних змін у соціальному статусі не забезпечувала зацікавленості у праці та активності індивіда щодо покращення рівня життя. Фактично основна частина населення обслуговувала номенклатуру, тобто були найманими працівниками [7, 17].

У сучасному українському суспільстві соціальна структура має свої відмінності та особливості. Соціальна структура стала більш пристосованою до нових змін. Йде процес модернізації, пов'язаної з розумінням останньої вже не з точки зору промислово-технологічних змін, а політичних, економічних та культурних.

Висновки. Таким чином сучасний період розвитку в суспільстві характеризується трансформацією соціальної сутності основних складових соціальної структури, тобто соціальних класів, груп, спільнот. Необхідним є розгляд наслідків трансформаційних процесів, при цьому необхідно враховувати ефекти соціальних дій, структуру суспільства, що змінюється. Одним із важливих виявів таких кооперативних ефектів є процес утворення соціальних класів, у якому відбуваються становлення і структурування соціальних сил суспільства [2, 213]. Важливою ознакою трансформаційних процесів у суспільстві є можливість у кожного індивіда підвищити свій соціальний статус, посилення мобільності населення. Послабилися стратифікаційні обмеження в соціумі та реальні перспективи вертикального просування. В той же час зміна соціального статусу супроводжується процесами

маргіналізації, на жаль, процес зміни соціально-економічного статусу нерідко супроводжується переходом у нижчі верстви населення. Важливу роль у суспільстві повинен відігравати середній клас, який складає основу громадянського суспільства, бере активну участь у процесі громадянської соціалізації. На жаль, середній клас тільки почав формуватися.

Середні верстви західного суспільства складають майже 80% населення, що є стабілізуючою силою та, завдяки високому престижу, виконують завдання пов'язані з соціально-економічним прогресом [5, 91]. В українському суспільстві його формування ще не закінчено з економічних, соціальних та інших причин. Важливим напрямком змін є становлення ринку праці, посилення ролі культурного фактора у формуванні високо статусних груп, значна роль у цьому процесі належить інтелігенції. Сприяти формуванню могутньої верстви інтелігентів повинна соціальна адаптація та державна політика. Основним завданням державних структур, що здійснюють соціальну роботу повинно стати напрацювання механізмів, що допомагають групам інтелігенції у соціальній та психологічній адаптації [3, 291]. Зміни, що відбуваються в соціумі, потребують значну увагу приділяти діям влади. Тому що доля влади і доля держави в історії переплетені між собою. Тому зміни форм влади в сучасному глобальному суспільстві віддзеркалюються у трансформаціях суверенітету сучасної держави [4, 216]. Втім, зміни почалися і для істотної, більш глибокої трансформації структури суспільства необхідне системне перетворення владних інститутів. Багато людей почувають себе відстороненими від сучасних перетворень, не впевнені в майбутньому, тобто втратили соціальну стабільність. Тому часто люди намагаються діяти старими методами за нових умов, причому неадекватність таких дій виявляється на всіх рівнях. Звідси виникає криза довіри до дій владних структур, що загострює соціальні та економічні процеси, які відбуваються в українському суспільстві.

Невизначеність соціального статусу людини, посилення прозорості меж між групами і верствами формально схоже на розмивання соціально-класової структури в сучасних західних суспільствах.

Список використаних джерел

1. Акимович Є. Феномен українства / Є. Акимович. – Одеса : Прес-кур'єр, 2014. – 304с.
2. Бакіров С.В., Фісун О.А. Українські трансформації: специфіка, етапи, тенденції / С.В.Бакіров, О.А.Фісун / *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. – 2017. – 434с.
3. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас; Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. –К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.
4. Етнополітологія: перші кроки становлення/ І. Ф. Курас; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Генеза, 2004. – 734с.
5. *Методологія аналізу соціально-політичних проблем сучасного українського суспільства: підсумкові матеріали круглого столу, 17 червня 2014 р.* / відп. ред. А. Решетніченко. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2014. –100 с.
6. Павко А. Діалектичний процес взаємозв'язку національної консолідації українців та їхнього євроінтеграційного вибору / А. Павко // *Віче*. – 2019, – № 24. – С. 6–14.
7. Требін М. П. Транскультурація як шлях до єдності через розмаїття сучасного суспільства / М. П. Требін, Т. О. Чернишова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С. 15–20.

References

1. Akymovych Ye. (2014). Fenomen ukrainstva [The phenomenon of Ukrainianness] / Ye. Akymovych. – Odesa : Pres-kurier. – 304s.(in Ukrainian).
2. Bakirov S.V., Fisun O.A. (2017). Ukrainiski transformatsii: spetsyfika, etapy, tendentsii [Ukrainian transformations: specifics, stages, tendencies] / S.V.Bakirov, O.A.Fisun / *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva*. Zbirnyk naukovykh prats– 434s (in Ukrainian).
3. Kuras I. F. (1999). Etnopolityka: istoriia i suchasnist: staty, vystupy, interv'iu 90-kh rokiv [Ethnopolitics: history and modernity: articles, speeches, interviews of the 90s] / I. F. Kuras; Instytut politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy. –K. : IPiEND. – 656 s. (in Ukrainian).
4. Kuras I. F. (2004). Etnopolitohiia: pershi kroky stanovlennia [Ethnopolitics: the first steps of formation] / NAN Ukrainy, Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen. – K. : Heneza. – 734s. (in Ukrainian).
5. *Metodolohiia analizu sotsialno-politychnykh problem suchasnoho ukrainskoho suspilstva: pidsumkovi materialy kruhloho stolu, 17 chervnia 2014 r.* (2014) [Methodology of analysis of socio-political problems of modern Ukrainian society: final materials of the round table, June 17, 2014] / vidp. red. A. Reshetnichenko. – D. : DRIDU NADU. –100 s. (in Ukrainian).
6. Pavko A. (2019). Dialektychnyi protses vzaiemozviazku natsionalnoi konsolidatsii ukrainsiv ta ikhniho ievrointehratsiinoho vyboru [Dialectical process of interconnection of national consolidation of Ukrainians and their European integration choice] / A. Pavko // *Viche*. – № 24. (in Ukrainian).
7. Trebin M. P. (2014). Transkulturasia iak shliakh do iednosti cherez rozmaittia suchasnoho suspilstva [Transculturation as a way to unity through the diversity of the modern society] / M. P. Trebin, T. O. Chernyshova // *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr. / M-vo osvity i nauky Ukrainy*. – KH. : Khark. nats. un-t im. V. N. Karazina., – Vyp. 20. (in Ukrainian).

Резюме

Филиппов В. К. кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил)

НУОУ имени Ивана Черняховского

Богайчук В. Ж. кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры общественных наук

НУОУ имени Ивана Черняховского

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

В статті говориться про процесах и изменениях которые происходят в украинском обществе и которые непосредственно касаются всех сфер жизнедеятельности. Понимание сущности общественных процессов очень важно, потому что степень зрелости и развитости социального процесса характеризует уровень развития личности,

коллектива и, конечно, общества. Кроме того, социальные процессы непосредственно воздействуют на функционирование общества и сопровождаются социально-структурными изменениями общественного организма как целостной системы.

Ключевые слова: общество; общественный процесс; общественные изменения; социальные изменения; социальный институт; трансформационные изменения; социальная активность; деятельность; общественная жизнь.

Summary

Filipov V. Candidate of historical sciences, associate professor, senior researcher of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

Bohaichuk V. Candidates of Science (Politics), assistant Professor, Associate Professor of Social Sciences National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

**PECULIARITIES OF THE MODERN SOCIAL PROCESSES INFLUENCE
ON THE FUNCTIONING OF SOCIETY**

The article deals with the processes and changes that are taking place in Ukrainian society and which affect all spheres of its life. Understanding the essence of social processes is very important, because the degree of maturity and development of the social process characterizes the level of development of the individual, team and, above all, society. In addition, social processes directly affect the functioning of society and are accompanied by socio-structural transformations of the social organism as a whole system.

Introduction. In the context of reforming Ukrainian society, the urgent issue is to study the processes and changes that occur in society, because these changes affect all the foundations of society in the political, economic and social spheres. They need to study the processes that affect the functioning of society and are accompanied by socio-structural transformations in society, as well as to clarify the features that are inherent in modern processes of Ukrainian society. We live in an age of tremendous change. Social processes significantly affect the content and pace of formation of new types of relationships in modern society and the new generation of professionals. The person of the XXI century needs a special mobility and ability to adapt to the harsh conditions of modern life, understanding and elucidating the processes and changes that occur in modern society.

In the modern era, the most influential factors in development are information, science and education. It is in this way that global transformation processes in the system of education, science and information technology are unfolding.

The purpose of the article is to analyze the features of modern social processes and their impact on the functioning of society today and trends in its further development.

Key words: social process; social processes; social change; social institute; transformational changes; social activity; activity; society; social life.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 25.03. 21.

Чорна І. В. аспірант, Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0001-9018-6379>

ТРАНСФОРМАЦІЯ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему трансформації масової політичної свідомості в умовах модернізації політичної системи України. Визначено, що політична свідомість формується під впливом не тільки національно-культурних особливостей країни, рівня її економічного, соціального і технологічного розвитку, але й конкретної соціально-політичної обстановки, у якій вона перебуває. Було виокремлено специфічні характеристики масової політичної свідомості у суспільствах нових незалежних держав, до яких належить й Україна.

Ключові слова: політична свідомість; масова свідомість; нові інформаційні технології; політична психологія; модернізація політичної системи.

Вступ. На сьогодні, сучасне українське суспільство переживає глобальну трансформацію усіх сфер своєї життєдіяльності, яка розпочалася зі здобуттям Україною незалежності. Розпад Радянського Союзу – утворення імперського типу – поставив перед молодого державою непросте завдання: здійснити зміну політичної та економічної системи і подолати економічну кризу, уникнувши при цьому серйозних соціально-політичних потрясінь та нестабільності. Під час формування політичної системи Україна зіткнулася з багатьма проблемами, характерними для розвитку нових незалежних держав або ж так званих “транзитивних суспільств”.

Політична система є онтологічною умовою існування масової політичної свідомості, і її трансформація торкається різних сторін цього феномену. З іншого боку, сама масова політична свідомість може впливати на процес трансформації політичної системи. У зв'язку з цим постає питання про антропологічний вимір політичної системи, у тому числі, й про тенденції трансформації масової політичної свідомості під час модернізації політичної системи нової незалежної держави.

Мета статті – розкрити особливості трансформації масової політичної свідомості в умовах модернізації політичної системи України як нової незалежної держави.

Теоретичне підґрунтя. Знання про державу, інститути влади, громадсько-політичний ідеал і вплив на нього масової свідомості беруть свої витoki ще у працях

античних філософів. Вивчення проблем безпосередньо масової свідомості традиційно пов'язане із вивченням масової психології, становлення масового суспільства, теоретичним усвідомленням ролі мас та масової свідомості в державному управлінні. Ці аспекти досліджували такі науковці, як Г. Лебон, Д. Тард, З. Фрейд, К. Юнг, С. Кара-Мурза, С. Московичі. Соціально-психологічне вивчення масової свідомості у рамках формули “стимул-реакція” знайшли відображення в дослідженнях М. Ковалевського, Н. Михайловського, В. Бехтерева. У теоріях масової комунікації актуалізуються питання механізмів маніпулювання масовою свідомістю, що досліджували Х. Арендт, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Х. Ортега-і-Гассет.

А. Тойнбі, Ч. Міллс, А. Етціон, Д. Белл, Ж. Бодрійяр, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко – представники постмодерної концепції суспільства, які приділяли увагу феномену впливу на масову політичну поведінку нового глобалізованого інформаційного та культурного простору.

Окремі аспекти масової політичної свідомості відображені у наукових працях українських дослідників Г. Почепцова, В. Іванова, Н. Вітюка, М. Вівчарика, О. Зернецької. Масова політична поведінка досліджувалася В. Бебиком, Ю. Шаповалом, Д. Видріним, В. Северинюком, В. Бортніковим, Ю. Романенком.

Проблеми генези нових незалежних держав і, зокрема, модернізації їхньої політичної системи розглядалися в працях таких науковців як В. Гьосле, С. Хантінгтон, Дж. Коулмен, М. Леві, Е. Лефер, Л. Мак-

Алістер, Г. Бінен, Е. Льюен, М. Нідлер, Дж. Мітльмен, Г. Мірський, Н. Сімонія, В. Чорний [1, 2] та інші.

Методи дослідження.

Методологічними засадами статті є сукупність принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів політичної психології, неоінституціоналізму та транзитології. Це дало можливість окреслити і проаналізувати взаємозв'язок політичних інститутів та психологічних чинників масової політичної свідомості у транзитивних суспільствах, зокрема й в українському. Методологічні принципи психологічної науки, зокрема, теорії мотиваційної сфери дозволили проаналізувати вплив внутрішніх емоційно-афективних станів і мотиваційної сфери індивіда, його світосприйняття на формування моделей масової політичної свідомості. Транзитологічний підхід забезпечив врахування під час дослідження масової політичної свідомості особливостей соціально-політичного контексту транзитивних суспільств.

Визначені дослідницькі завдання та методологія роботи зумовили використання загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, абстрагування, класифікації. Системний підхід дав змогу розглядати масову політичну свідомість як невід'ємний елемент соціально-політичної реальності.

Результати і обговорення. Стрімкі зміни, які відбулися у 1990-ті роки на території колишнього СРСР, призвели до утворення нової незалежної держави – України. Разом з ухваленням Конституції України розпочалася нова епоха політичного розвитку держави. Закладені в основному законі демократичні засади суспільного розвитку були покликані сприяти розбудові якісної політичної системи, яка б могла захистити права та інтереси кожної людини. Проте наразі говорити про завершення процесу формування демократичної політичної системи в Україні передчасно, враховуючи особливості функціонування політичних систем нових незалежних держав, а також те, що політична система України здійснювала еволюцію від тоталітарного типу до демократичного без будь-якої виваженої, розробленої стратегії [3].

Зважаючи на те, що до 1991 р. Україна перебувала в колоніальній залежності від

Російської імперії (з 1922 р. Радянського Союзу), тобто мала статус колонії, то після проголошення незалежності вона стала постколоніальною державою, а суспільство – постколоніальним. Водночас, до такого типу країн застосовують й такі традиційні поняття, як “нові незалежні держави” та “транзитивні країни (суспільства)” [4]. Тож загалом сучасну політичну систему в Україні можна охарактеризувати як транзитивну або перехідну. У ній збереглися деякі елементи системи радянського типу, хоча з'явилися і почали функціонувати нові політичні інститути. Відповідно, розглядати особливості трансформації масової політичної свідомості українців слід у контексті суспільно-історичної практики нових незалежних держав, яких нараховується більше ста.

Розглядаючи процес формування політичної свідомості окремого індивіда, зазвичай виділяють чотири чинники, які впливають на цей процес: власний життєвий досвід людини (включаючи соціально-економічні умови її існування); міжособистісні комунікації, які розширюють індивідуальний досвід людини до загального досвіду його референтної групи; соціальні інститути (церква, школа, партії та об'єднання тощо), які тиражують очищений до ідеології досвід різних соціальних груп; засоби масової комунікації, які надають кожному можливість скористатися існуючим досвідом в усьому розмаїтті форм і змісту [5].

Значення кожного з вище перерахованих чинників у формуванні масової політичної свідомості має суттєві відмінності у різних суспільствах. Це зумовлено не тільки національно-культурними особливостями тієї чи тієї країни (суспільства), рівнем її економічного, соціального і технологічного розвитку, а й конкретною соціально-політичною обстановкою у якій вона перебуває.

Нерідко традиційні ціннісні системи нових незалежних держав, які стали на шлях демократичного розвитку, але при цьому закономірно зіткнулися з проблемами функціонування демократичних інститутів, трансформуються і розмиваються. Певні духовні цінності витісняються цінностями матеріального характеру. Якісні зрушення політичної свідомості громадян торкаються сфери демократичних цінностей. Значно

падає значимість закону і таких демократичних інститутів, як багатопартійність, представницькі органи влади, вибори, референдуми тощо. У той же час посилюється підтримка громадською думкою авторитарних методів управління, зростає значущість так званої “сильної особистості”, лідера, здатного “дати країні лад”.

У свідомості громадян нових незалежних держав усе виразніше вкорінюється переконаність у тому, що в справах країни від них нічого не залежить, що суспільством управляють ті, хто володіє багатством і владою. Значна частина населення починає вважати, що не існує ефективних способів впливу на владу. Відповідно, це породжує рекордно низький рівень довіри населення до усіх політичних інститутів. Таким чином, в умовах трансформації суспільств нових незалежних держав практично усі аспекти і події сучасного світу – демократія і ринкова економіка, свобода і соціальна відповідальність, взаємини між особистістю, суспільством і державою – мають свою специфіку [6].

Крім того, глобалізація і розвиток інтернет-технологій є тими чинниками – це стосується усіх без винятку суспільств, – які чинять значний вплив на масову свідомість. Вони роблять інформацію доступною для всіх верств населення. Порівнюючи свою реальність з реальністю більш розвинених країн, громадяни роблять висновки про “хибний” курс розвитку своєї держави. Роль нових інформаційних технологій в цьому контексті пов’язана зі здатністю людини моделювати поведінку шляхом спостереження. Індивід спостерігає за діями інших людей і наслідками цих дій, таким чином навчаючись тим поведінковим моделям, які спостерігає.

Засоби масової інформації (ЗМІ) відіграють все більш значну роль в сучасному соціумі та політичній системі. Змінюється політична комунікація, адже в неї з’являються нові засоби. ЗМІ стають важливим суспільним, в тому числі й політичним, інструментом впливу [7]. Вони здатні соціалізувати, “приземлювати” політичні стратегії і тактичні задуми, роблячи їх доступними і зрозумілими для населення, надаючи легітимності політичному процесу загалом. З одного

боку, за допомогою ЗМІ політика стає більш прозорою і передбачуваною, а з іншого, до політичного процесу включається все більша частина населення. ЗМІ тим самим є важливим джерелом і чинником формування соціально активної особистості, політичної свідомості, стимулятором групової активності, показником соціальної зрілості, розвиненості і відкритості громадської системи [8].

Умови розвитку суспільств нових незалежних держав вносять значні корективи до діяльності ЗМІ та сприяють зміні їхніх традиційних функцій. Зазначена трансформація обмежує реалізацію можливостей ЗМІ як соціального інституту, зате широко залучає їх до політичної діяльності, роблячи ЗМІ серйозним інструментом в боротьбі за владу як з боку політичних структур, так і фінансово-промислових груп. Залежність ЗМІ від чинників трансформації обумовлюється недосконалістю законодавства у цей період, що активно використовується пануючою верхівкою у своїх цілях. Хоча й спостерігається поступовий прогрес, ЗМІ нерідко продовжують використовуватися як потужна ідеологічна зброя для залучення населення до певних цінностей. Це відбувається завдяки певній економічній і політичній обстановці, внаслідок трансформації політичного режиму.

Трансформаційні процеси, які стосуються масової свідомості, проявляються не стільки у внутрішньому оновленні ціннісних систем, як у паралельному співіснуванні та взаємному перетині груп населення з полярно різними ціннісними системами та зміні їхньої чисельності стосовно один до одного. Головними чинниками, які визначають подібну диференціацію, виступають вік, місце проживання і рівень доходів. Установка на ліберально-демократичні цінності, які пов’язують із західним шляхом розвитку, переважає у групі молоді до 30 років, а також в осіб з високими прибутками. Тут варто згадати про те, що саме молодь, нові покоління проводять у взаємодії зі ЗМІ (Інтернет, персональний комп’ютер, мережеві ігри, месенджери) більше 50% свого вільного часу [9]. Для сучасної молоді ЗМІ є основним джерелом інформації про соціально-політичні події. Здатність нових поколінь швидше

сприймати інформацію зі ЗМІ посилює поколінні розбіжності. При цьому деякі ЗМІ табуують окремі елементи соціального і політичного досвіду індивіда, посилюючи його інтерес до цих тем. У межах політичного досвіду це стосується переважно ідеологій, відкинутих унаслідок певних історичних подій (зокрема, фашизм, нацизм, у деякій мірі – комунізм та анархізм, а також певні релігійні течії). Для нових ЗМІ (передусім, Інтернет), на відміну від сім'ї, освітніх установ і мас-медіа, вбудованих до існуючих політичних та соціальних систем, ці табу є фікцією. Інтернет, а також глобальні мережі супутникового мовлення надають індивіду всю інформацію, яка відповідає його потребам, формуючи цим самим ефект ентропії (надмір інформації в межах каналу-ретранслятора). Наслідком цього феномену є нездатність старших поколінь обробляти значні потоки медіа-контенту тощо.

На розмивання ціннісних орієнтацій впливають також й соціально-психологічні чинники: посилення психоемоційної напруги, загострення відчуття несправедливості того, що відбувається навколо, почуття страху перед свавіллям і розгулом злочинності, відчуття неможливості вплинути на процеси, що відбуваються в суспільстві. Таке загострення психоемоційного стану супроводжується зникненням звичних джерел існування, усталених установок та життєвих орієнтирів.

Оскільки колишня система цінностей за нових умов вже не забезпечує ефективне виживання, а вплинути на процеси змін, що відбуваються навколо, неможливо, єдино адекватною реакцією стає прагнення змінити себе, свої уявлення про принципи і цінності сучасного життя. У той же час збереження традиційних, засадничих цінностей дозволяє створити захисний психологічний бар'єр від змін, що відбуваються у суспільстві.

Така позиція виступає своєрідним морально-психологічним захистом від реальної дійсності, тобто певною внутрішньоособистісною духовною компенсацією дефіциту життєвої справедливості і матеріального достатку. Внаслідок цього в суспільстві переважає саме адаптаційна стратегія, підґрунтям якої є прагнення до соціального виживання,

збереження колишнього або хоча б мінімально прийнятного статусу. Цей тип стратегії сприяє зниженню соціальної напруги, поліпшенню соціального настрою і тим самим полегшує подальші соціальні перетворення. У той же час така стратегія є вимушеною, що означає її ситуативність та відсутність наявності певного ціннісного підґрунтя.

Таким чином, у нових незалежних державах нерідко співіснують дві різні моделі ціннісних систем. Одна з них тяжіє до постіндустріальної індивідуалістичної моделі цінностей західного типу, а інша пов'язана з носіями традиціоналістської ментальності народу, тяжіє до патріархальної моделі цінностей. Межа між носіями цих ціннісних систем може бути як розмитою, так і проявлятися у наявності чітко оформлених груп, розкол між якими поступово збільшується [10].

Що стосується впливу нових інформаційних технологій на масову політичну свідомість, то важливо розуміти – для того щоб формувати у населення політичну активність, інформація повинна мати спонукальний мотив і стимулювати до дії. Аудиторія повинна брати безпосередню участь в політичних дискусіях тощо.

Не варто забувати, що вплив ЗМІ на формування політичної самосвідомості індивіда є опосередкованим. Він виражається у побудові порядку денного, списку найбільш актуальних соціальних і політичних проблем, які привертають його увагу. Вплив ЗМІ посилюється, якщо вони транслують інформацію про проблеми, з якими індивід не стикається у повсякденному житті. Політична сфера – єдиний тематичний блок, у межах якого вимірюється вплив ЗМІ [11].

Найбільшу небезпеку для демократичного розвитку нових незалежних держав репрезентують інформаційні впливи на громадську думку, політичний світогляд, що формується під впливом ЗМІ, порушення прав свободи слова, монополія державної влади на інформування населення про політичне та соціальне життя. Серед вищезазначеного особливо варто виділити маніпулювання політичною свідомістю [12]. Політична реклама належить до інструментів активного психологічного впливу на людську психіку. Сферами маніпулювання є раціональні, вольові та

емоційні компоненти масової свідомості. “Засмічення” каналів комунікації недостовірними і/або фрагментарними повідомленнями сприяє становленню “маніпулятивного суспільства”.

Висновки. Наприкінці ХХ ст. демократично налаштовані українці та політики демократичної орієнтації вірили, що варто зруйнуватися постколоніальному тоталітарному режиму, як відразу постане демократична правова держава з ринковою економікою, яка буде спиратися на активну підтримку громадянського суспільства. Проте, як свідчить історія нових незалежних держав, такі думки були утопією. Для переходу країни після понад 800 років колоніальної залежності, з переважно тоталітарними режимами, виявилось недостатньо простого заснування формальних демократичних інститутів. Самоідентифікація населення України відбувалася за умов, коли руйнування старих господарських механізмів і перерозподіл власності призвели до різкої поляризації громадян на тонкий прошарок тих, хто швидко збагатився – скоробагатків або так званих олігархів і людей, очікування яких виявились обдуреними.

Відтак, масова політична свідомість у транзитивному суспільстві характеризується суперечливістю та “розірваністю”. Небажання жити “по-старому” поєднується

у масовій свідомості з невмінням жити по-новому, із сильним розчаруванням у нових соціальних ідеалах, які для багатьох виявились якщо не фальшивими, то недосяжними. Подібний стан масової свідомості українського суспільства є гарною умовою для маніпуляції нею з певною метою. У цьому контексті важливу роль відіграють ЗМІ та нові інформаційні технології, використання яких може мати неоднозначні наслідки, адже в сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві управління інформаційними потоками стає одним з важелів політичної влади, а успіх майбутнього політичного розвитку залежить від якості управління політичною інформацією.

Нові інформаційні технології вже значно трансформували політичний ландшафт, адже будь-яка влада, від держави до приватної організації, спирається на контроль за комунікацією та інформацією. Глобальні технологічні та парадигмальні зрушення, які відбуваються сьогодні у сфері суспільно-політичної комунікації, безпосередньо визначають можливі сценарії трансформації традиційних політичних систем, і зокрема інститутів політичної влади, особливо це стосується нових незалежних держав, де інформаційна сфера не врегульована на належному рівні.

Список використаних джерел

1. Чорний В.С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: монографія. Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2009. 368 с.
2. Чорний В.С. Типологізація армій нових незалежних держав та їхня участь в суспільно-політичних процесах. К.: Наук. світ, 2000. 31 с.
3. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С.Крисаченка. К.: Знання України, 2005. 792 с.
4. Чорний В.С. Українське суспільство на сучасному етапі: виклики і загрози. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2019. № 3 (липень – вересень). С. 179–194.
5. Задорин И., Бурова Ю., Сюткина А. СМИ и массовое политическое сознание: взаимовлияние и взаимозависимость. Режим доступа: <http://www.xn--h1aejdi8a.xn--p1ai/upload/iblock/b9c/9909ar-05.pdf>. Назва з екрану.
6. Тощенко Ж.Т. Фантомы общественного сознания и поведения. // Социологические исследования. 2004. № 12.
7. Чорна І.В. Дигіталізація як одна з тенденцій розвитку медіагалузії / І.В. Чорна // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2014. № 1. С. 76–81.
8. Місцева преса: посібник для ЗМІ. Як регіональним журналістам працювати за часів нових медіа та кризи демократії. / Під ред. О. Іванової. Київ: ТОВ “Бізнесполіграф”, 2019. 232 с. Режим доступа: http://www.ualocal.media/wp-content/uploads/2019/09/tutorial_print.pdf.
9. Собкин В.С., Адамчук Д.В. Отношение участников образовательного процесса к информационно-коммуникационным технологиям. М., 2006. 156 с.
10. Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств: материалы международной науч-практ. конф. (Москва, 25 ноября 2011 года) / ред. В.Г. Егоров. М.: Изд-во МГОУ, 2012. 286 с.

11. Кастельс М. Власть коммуникации; [пер. с англ. Н.М. Тылевич; под науч. ред. А.И. Черных; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”]. 2-е изд., доп. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2017. 590 с.

12. Ромашкина А.Б. Феномен власти в условиях информационного общества // Государственное управление. Электронный вестник. 2019. № 75. С. 194–208.

References

1. Chornuy V. S. (2009) Viyskova organizatsiya Ukrayini: stanovlennya ta perspektivi rozvitku: monografiya [Military organization of Ukraine: formation and prospects of development: Monograph]. Nizhyn, Aspekt-Poligraf Publishing House, 368 (in Ukrainian).

2. Chornuy V. S. (2000) Tipologizatsiya armiy novih nezalezhnih derzhav ta yihnya uchast v suspilno-politichnih protsesah [Typology of the armies of the newly independent states and their participation in socio-political processes]. Kyiv, Naukovyi Svit, 31 (in Ukrainian).

3. Vlasuk, O. S., Krysachenko, V. S., Stepyko, M. T. (2005). Ukrainskyi sotsium [Ukrainian society]. Kyiv, Znannia Ukrainy, 792 (in Ukrainian).

4. Chornuy V. S. (2018) Suchasne ukrainske suspilstvo: vyklyky i vidpovidi [Modern Ukrainian society: challenges and answers]. Social development & Security, 5(7), 41-55 (in Ukrainian).

5. Zadorin, I., Burova, Y., Syutkina, A. SMI i massovoe politicheskoe soznanie: vzaimovliyanie i vzaimozavisimost [Media and mass political consciousness: mutual influence and interdependence] (electronic journal). Available at: <http://www.xn--h1aejdi8a.xn--p1ai/upload/iblock/b9c/9909ar-05.pdf> (in Russian).

6. Toschenko, Zh. T. (2004). Fantomyi obschestvennogo soznaniya i povedeniya [Phantoms of public consciousness and behavior]. Moscow, Sociological research, 12 (in Russian).

7. Chorna I. V. (2014) Digitalizatsiya yak odna z tendentsiy rozvitku mediagaluzi [Digitalization as one of the development trends of the media industry]. Library science. Documentation. Informology, 1, 76–81 (in Ukrainian).

8. Ivanova, O. (2019). Mistseva presa: posibnyk dlia ZMI. Yak rehionalnym zhurnalistam pratsiuvaty za chasiv novykh media ta kryzy demokratii [Local press: a guide for the media. How regional journalists should work in times of new media and the crisis of democracy]. Kyiv, 232 (in Ukrainian).

9. Sobkin, V. S., Adamchuk, D. V. (2006). Otnoshenie uchastnikov obrazovatel'nogo protsessa k informatsionno-kommunikatsionnyim tehnologiyam [Attitude of participants in the educational process to information and communication technologies]. Moscow, 156 (in Russian).

10. Egorov, V. G. (2012). Postsovetskaya transformatsiya politicheskikh sistem novykh nezavisimyykh gosudarstv [Post-Soviet transformation of the political systems of the newly independent states] (International Scientific Conference Materials). Moscow: MGOU Publishing House, 286 (in Russian).

11. Castells, M. (2017). Vlast kommunikatsii [Communication Power]. Moscow: The Higher School of Economics Publishing House, 590 (in Russian).

12. Romashkyna, A. B. (2019). Fenomen vlasti v usloviyah informatsionnogo obschestva [The phenomenon of power in the information society]. “Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyi vestnik”, 75, 194-208 (in Russian).

Резюме

Черная И. В. аспирант, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦИЯ МАССОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

В статье рассматривается проблема трансформации массового политического сознания в условиях модернизации политической системы Украины. Определено, что политическое сознание формируется под влиянием не только национально-культурных особенностей страны, уровня ее экономического, социального и технологического развития, но и конкретной социально-политической обстановки, в которой она находится. Выделены специфические характеристики массового политического сознания в обществах новых независимых государств, к которым относится и Украина.

Ключевые слова: политическое сознание; массовое сознание; новые информационные технологии; политическая психология; модернизация политической системы.

Summary

Chorna I. V. a postgraduate student, National Pedagogical Dragomanov University

TRANSFORMATION OF MASS POLITICAL CONSCIOUSNESS UNDER THE MODERNIZATION OF THE UKRAINIAN POLITICAL SYSTEM

The article considers the problem of transformation of mass political consciousness under the modernization of the political system of Ukraine. It is determined that political consciousness is formed under the influence not only of national and cultural features of the country, the level of its economic, social and technological development, but also the specific socio-political situation it is experiencing. The specific characteristics of the mass political consciousness in the societies of the newly independent states, to which Ukraine belongs, were singled out.

Introduction. *Modern Ukrainian society is experiencing a global transformation of its entire system, which began with Ukraine's independence. During the formation of the political system, Ukraine faced many problems characteristic of the development of newly independent states or so-called transitive societies.*

The political system is an ontological condition for the existence of mass political consciousness, and its transformation affects various aspects of this phenomenon. On the other hand, the mass political consciousness itself can influence the process of transformation of the political system. In this regard, the question arises about the trends of transformation of mass political consciousness in the process of modernization of the political system of the newly independent state.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the transformation of the mass political consciousness under the modernization of the political system of Ukraine as a new independent state.

Methods. *The methodological basis of the article is a set of principles, approaches, general and special methods of political psychology, neo-institutionalism and transitology. Defined research objectives and methodology of work led to the use of scientific methods, analysis, synthesis, abstraction, classification. The systemic approach made it possible to consider the mass political consciousness as an integral part of the socio-political reality.*

Originality. *The scientific novelty of the article is that for the first time the features of mass political consciousness were analyzed from the point of view of transitive societies. It was found that the new information technologies are the important factor in changing the political consciousness in the newly independent states, which includes Ukraine. It is determined that the mass political consciousness in transitive societies is mostly unconventional, due to a combination of uncertainty and informality of its rules, difficulties in institutional control by government agencies and virtually unlimited influence of new information technologies.*

Conclusion. *Mass political consciousness in a transitive society is characterized by contradictions and "rupture". The reluctance to live "the old way" is combined in the mass consciousness with the inability to live the new way, with a strong disappointment in the new social ideals, which for many proved to be false or unattainable. Such a state of mass consciousness of Ukrainian society is a good condition for its manipulation for certain purposes. In this context, the media and new information technologies play an important role. Their use can have ambiguous consequences, because in today's globalized information society, information flow management is becoming one of the levers of political power, and the success of future political development depends on the quality of political information management.*

Key words: *political consciousness; mass consciousness; new information technologies; political psychology; modernization of the political system.*

Received/Поступила: 12.03. 21.